

समर्थ मानस

- अनिलप्रभू रामराय केळकर

॥ श्रीगुरुलिंगजंगम प्रसन्न ॥

श्रीदासराम ग्रंथमाला पुष्प क्र.१०२

समर्थ मानस

- अनिलप्रभू रामराय केळकर

प्रकाशक
अनिरुद्ध अनिलप्रभू केळकर
अनिकेत अनिलप्रभू केळकर
घर नं.८२७, 'श्रीराम निकेतन' श्रीबापूरावजी केळकर वाडा
गावभाग, सांगली ४१६४१६
भ्रमणध्वनी : ९८९०२२४१८६

प्रथम आवृत्ती : २०२४

© सर्व हक्क प्रकाशकाधीन

मुद्रक
अक्षरसंचय, रामानंदनगर
देशमाने ऑफसेट, पलूस

www.dasram.org या संकेतस्थळावर श्रीदासराममहाराजांची सर्व पुस्तके उपलब्ध

प्रसादमूल्य : रु.३००/-

माझा मानस

श्रीसमर्थ रामदासस्वामींचा संप्रदाय, श्रीब्रह्मचैतन्यमहाराजांचा संप्रदाय, श्रीगुरुलिंगजंगमस्वामीमहाराजांचा संप्रदाय, हे सारे संप्रदाय स्वरूप संप्रदाय म्हणून ओळखले जातात. अर्थात या संप्रदायात स्वरूप साक्षात्कार हा साधन अभ्यासाने संपादन करणे हे प्रमुख ध्येय समजले जाते. या तिन्ही संप्रदायात आयुष्याचे साधन जे श्वासोच्छ्वास आहेत त्यांचा उगाच एकांतात बसून अभ्यास करणे हे महत्त्वाचे. या संप्रदायातून हे साधन अभ्यासायला सांगणे हाच अनुग्रह, गुरुपदेश समजला जातो. या साधनाचे अभ्यासाने मनोलयाने देहभाव विरणे म्हणजे जीवपणाचा वियोग होणे हे साध्य साधून तो साधक स्वरूपाकार होतो.

या संप्रदायातून साधन करण्याचे महत्त्व अपरंपार असल्याने या संप्रदायाना 'साधन संप्रदाय' असेही म्हटले जाते. या संप्रदायात लोक अनुग्रह घेतात, साधनही करतात, पण त्यांना अपेक्षित अनुभव येत नाहीत. याचे कारण काय? याचे कारण म्हणजे आमचे मन साधन करताना साधनाचे ठिकाणी असत नाही. सर्वसामान्यतः अभ्यास करताना मन एकाग्र होत नाही अशी तक्रार विद्यार्थ्यांची, अभ्यासूंची असते. तर साधन करताना साधनाचे ठिकाणी मन लागत नाही अशी तक्रार साधकांची असते. त्यामुळे अभ्यास करूनही अभ्यासूंना किंवा साधन करूनही साधकांना अपेक्षित लाभ होत नाही. साधनाचे समाधान होत नाही.

साधकांना बरवे (श्रेष्ठ) साधन साधत नाही याचे कारण काय? आम्हा साधकांचे मन 'क्रोध नाही जाण तिळभरी' असे सुखशांत मन असत नाही. तर आपले मन हे चंचळ त्रिगुणी महादोषी असते. म्हणून बरवे साधन साधत नाही. आपले त्रिगुणी मन सर्वसुखाच्या अपेक्षेने चंचळ असते. पण त्रिगुणी मनाला जगाची जाणीव होते. चैतन्याची जाणीव होत नाही. त्याला जगी सर्वसुखी असा कोणी आढळत नाही. ते या त्रिगुणाने जगी वाया जाते. कितीही जगभर पळले तरी सर्वसुखाची प्राप्ती होत

नाही. मनाची तळमळ काही संपत नाही.

मुलतः आपले मन हे शुद्ध सात्वीक आहे. त्याचे ठिकाणी अद्वैताची जाणीव - अखंडस्मरण - आहे. त्याठिकाणी रज आणि तम हे दोष निर्माण होतात. या रज, तम आणि उदयाला येईतोवर नाहीसा होणारा सत्वगुण या त्रिगुणांनी युक्त मनाला द्वैताची जाणीव - जगाची जाणीव होते व ते काम क्रोध आदी षड्विकारांनी युक्त होते. असार संसार - संसरण - जीवाचे मागे लागतो. ते सदोष मन साधनायोग्य राहात नाही. या त्रिगुणी मनाला कधीही अद्वैताची जाणीव होत नाही.

जोवर आपले चंचळ मन आपणाला आवरत नाही, आपले मन आपल्या ताब्यात येत नाही, जोवर मन एकाग्र होत नाही तोवर संसार सुटत नाही, तोवर आत्मा कळत नाही. व जोवर आत्मा कळत नाही तोवर जप तप साधन, तीर्थयात्रा यांना काही अर्थ असत नाही. विष्णूच्या ज्ञानाशिवाय जो जप होतो, जे साधन होते, त्याने सर्व विपरीत ज्ञान होते. सत्यज्ञान होत नाही. वैराग्याने दिननीशी होणारे सायास हा प्रपंच त्यागला तरच सर्व सांग परमार्थ घडेल.

मनातून त्रिगुण त्यागणे म्हणजे असार संसाराचा त्याग आहे. असार संसाराचा त्याग होणे म्हणजे 'क्रोध नाही तिळभरी' असे मन होणे - बरवे साधन होणे होय. असे कामक्रोधअभिमानरहित होणे म्हणजे रामनामाचे बोलणे - अबोलण्याचे बोलणे होय. असे अबोलण्याचे बोलणे बोलणे म्हणजे मीपणेवीण साधन साधणे होय. बरवे साधन होणे म्हणजेच इडा आणि पिंगला सरून सुखमन नाडी वाहणे. त्रिगुणरहित चौथा गुण प्रगट होणे होय. या चौथ्या गुणावर प्रेम करणे म्हणजे साधनाचा क्रम आचरणे - सज्जन मनाने भक्तीपंथाचे आचरण करणे होय.

श्रीसमर्थानी मनातील चंचळत्व हा दोष दूर होण्यासाठी मनाला उपदेश केला, ते हे 'मनाचे श्लोक'. मनाने हा उपदेश जर आचरणात आणला तर विद्यार्थ्यांना, साधकांना उपयोग. तरच मन साधनायोग्य होऊन साधकांना निश्चित लाभ होईल. समजा आम्ही मनाचे श्लोक नुसते

पाठ केले तर त्याचा कितपत उपयोग होईल? तर त्याचा उपयोग होईलच असे सांगता येत नाही. अर्थ लक्षात घेऊन ते आचरणात आणले तर उपयोग. श्रीनामदेवमहाराज हे वर्म असे सांगतात, 'नामा म्हणे श्रेष्ठ ग्रंथ ज्ञानदेवी। एक तरी ओवी अनुभवावी।।' मनाच्या श्लोकात जो बोध मनाला केलेला आहे, त्याप्रमाणे जर आपले आचरण झाले तर मन प्रसन्न होते, शुद्ध होते. प्रसन्न या शब्दाचा संस्कृतमध्ये अर्थ शुद्ध असा होतो. मन शुद्ध झाले, प्रसन्न झाले की ते सर्व ब्रह्माचे ठिकाणी सिद्ध होते. त्याला सर्वसिद्धी प्राप्त होते. आपले मन हेच सामर्थ्यवान समर्थ आहे. मनाच्या सामर्थ्याने मायातीत होता येते. शुद्ध मनाला देहातीत अवस्थेत वस्तूची ओळख होते हे मनाचे सामर्थ्य दाखविणारे हे मनाचे श्लोक आहेत. या श्लोकांच्या रूपाने समर्थांच्या मनात काय आहे, त्यांचा मानस काय आहे, हे समजते. म्हणून या पुस्तकाचे नाव 'समर्थ मानस' असे ठेवण्यात आले आहे.

मनाला तो बोध, आत्मसाक्षात्कार होईपर्यंत साधनाची गरज. साधन केल्यानेच कामक्रोध नाहीसे होऊन साधन बरवे होते. कामक्रोधापैल अनंताचा बोध मनाला होतो. आत्मसाक्षात्कार हे साध्य सिद्ध झाल्यावर साधन करण्याची गरज राहात नाही. त्याचे अष्टौप्रहर साधन सहजच होते. अर्थात मनाचे श्लोक आचरणात आणणे म्हणजे बरवे साधन साधणे होय. मनाचे श्लोक आचरणात आणण्याचे सामर्थ्य श्रीसमर्थ असे सांगतात, 'मनाची शक्ती ऐकता दोष जाती। मतीमंद ते साधनायोग्य होती। चढे ज्ञानवैराग्य सामर्थ्य अंगी। म्हणे दास विश्वासता मुक्ती भोगी।।'

आमच्या या पवित्र केळकर घराण्यात गेली शंभर वर्षे हे साधन हे नामसंकीर्तन साधण्याची परंपरा आहे. भ.स.श्रीनारायणमहाराज यांचे कृपेने माझे आजोबा श्रीमामामहाराज यांना रामनामात पवन साधणेचा अभ्यास प्राप्त झाला. त्यांना माघ वद्य २ सन १९०६ रोजी श्रीक्षेत्र चिमड येथील श्रीनारायणमहाराजांचा अनुग्रह प्राप्त झाला. त्यानंतर पुढे दीड तप म्हणजे अठरा वर्षे खडतर साधन केल्यानंतर श्रीमामामहाराज यांना विष्णूदर्शन होऊन त्यांचे तीन अवस्थांची एक अवस्था होऊन अष्टौप्रहर साधन सुरू

झाले. त्यांची नामस्मरणाची स्थिती कुठल्याही परिस्थितीत सांडली गेली नाही. त्यांचे अखंडीतवाचे श्रीरामस्मरण सुरू झाले. आपले अखंड कीर्तन पुढे असेच अखंड चालविण्यास कीर्तनप्रेमी श्रीबापूराव हे योग्य आहेत हे ओळखून ब्रह्मलीन पवनसूत भ.स.श्रीतात्यासाहेबमहाराज कोटणीस माघ वद्य ३ सन १९२४ या दिवशी श्रीमद्दासबोध पारायण प्रसंगी मध्यरात्री चितप्रकाशाचे रूपाने प्रगट झाले व त्यांनी त्यांचे अखंड कीर्तनाचे व्रत श्रीमामामहाराजांचेकडे सुपूर्त केले. श्रीमामामहाराजांना हरीकीर्तनानुग्रह प्राप्त झाला. जसे जगद्गुरू श्रीतुकाराममहाराजांना त्यांचे सदेह वैकुंठारोहण झाले असतानादेखील श्रीनिळोबारायमहाराजांचे निष्ठेखातर परत भुतळी यावे लागले व त्यांना अनुग्रह द्यावा लागला, तशीच ही घटना आहे. श्रीमामामहाराजांचे हृदयात भ.स.श्रीतात्यासाहेबमहाराज अचळ निवांत राहिले. ते चितप्रकाशे द्वैतभाव संपूर्ण नाहीसा झाला. श्रीमहाराजच हे अखंड कीर्तन चालवत आहेत याचा प्रत्यय श्रीमामामहाराजांना आला. ते सांगतात, 'दासा हृदयी हनुमान। सदा करी तो कीर्तन।।' त्यामुळे ते स्वभावे जे बोलले ते ब्रह्मनिरुपण, वेद ठरले.

आमचे श्रीमामामहाराजांनी हे साधन हे नामसंकीर्तन अखंडीतपणे ३८ वर्षे साधले. त्यानंतर त्यांचेच आज्ञेने माझे पितृदेव श्रीदादामहाराजांनी हेच कीर्तन पुढे ३९ वर्षे साधले. तेच कीर्तन माझे ज्येष्ठ बंधू श्रीआण्णामहाराजांनी पुढे १९ वर्षे चालविले व ती.आण्णामहाराजांप्रमाणेच त्यांची कीर्तनाची परंपरा त्यांचे सुपुत्र चि.दिपक सध्या चालवत आहेत.

विशेष म्हणजे आमच्या मागील तीन पिढ्यांना कीर्तनसुखार्थ ज्यांचा अवतार झाला अशा पुण्यशील श्रीतात्यासाहेबमहाराजांचा अनुग्रह प्राप्त झाला. माझे पणजोबा श्री.अनंत गंगाधर केळकर म्हणजे आमचे श्रीनाना यांना श्रीतात्यासाहेबमहाराजांचा मार्गशीर्ष वद्य ६ शके १८३७ म्हणजे सन १९१४ या दिवशी अनुग्रह प्राप्त झाला. मार्गशीर्षात त्यांना शीर्षमार्ग प्राप्त झाला. तर पुढे सन १९२० मध्ये माझे वडील श्रीदासराममहाराजांना पुराणातील भक्त प्रल्हादाप्रमाणे आईचे उदरातच त्यांचे आईचे अनुग्रहाचे

निमित्ताने श्रीतात्यासाहेबमहाराजांचा अनुग्रह प्राप्त झाला. तर सन १९२४ मध्ये माघ वद्य ३ या दिवशी श्रीमामामहाराजांना वर पाहिल्याप्रमाणे त्यांचाच साक्षात्कारदर्शनाने हरीकीर्तनानुग्रह प्राप्त झाला. पुढे श्रीआण्णामहाराजांना व चि.दिपक यांना ज्यांनी कीर्तनसेवेची खुणगाठ बांधली होती अशा श्रीदासराममहाराजांचा अनुग्रह प्राप्त झाला. संपत्ती अथवा विपत्ती कोणतीही काळगती येवो ही कीर्तनपरंपरा अब्याहतपणे गेल्या चार पिढ्या सुरू आहे. ही सारी भ.स.श्रीतात्यासाहेबमहाराजांची कृपा आहे म्हणूनच अशी दैदीप्यमान कीर्तनाची परंपरा पहावयास मिळते आहे. वरती हापूसचे आंबे आलेत याचा अर्थ खाली लिंबोणी निश्चित नाही. सुज्ञांना अधिक सांगणे नको.

श्रीमामामहाराजांना श्रीनारायणमहाराजांचा अनुग्रह किंवा भ.स.श्रीतात्यासाहेबमहाराजांचा हरीकीर्तनानुग्रह माघ महिन्यातच का प्राप्त झाला? माघ महिना हा अत्यंत पवित्र आहे. माघ हा शब्दच बोलका आहे. मा + अघ = माघ. जेथे पापाचा प्रवेश नाही तो माघ होय. ('मा' म्हणजे नाही व 'अघ' म्हणजे पाप असे श्रीदासराममहाराज सांगत.) ज्यांचा देहभाव संपूर्ण लयाला गेला आहे असे निःश्याप संत वैष्णवच या नामसंकीर्तनाची जोड करू शकतात. श्रीमामामहाराजांना देहभाव विरविणारे साधन भ.स.श्रीनारायणमहाराजांचे कडून माघ वद्य २ या दिवशी प्राप्त झाले. साधनाभ्यासाने तिन्ही अवस्थांची एक अवस्था होऊन, तुरीयावस्थेत अद्वितीय अशा गुरुतृतीयेदिवशी त्यांना भ.स.श्रीतात्यासाहेबमहाराजांचा हरीकीर्तनानुग्रह प्राप्त झाला. त्यांचे 'अखंडीत वाचे श्रीरामस्मरण' हे नामसंकीर्तन हे साधन सुरू झाले. या देहभाव विरल्यावर अद्वैती समरस झाल्यावर होणाऱ्या 'अखंडीत वाचे श्रीरामस्मरण' या नामसंकीर्तनास या वर्षी २५/०२/२०२४ रोजी शंभर वर्षे पूर्ण होत आहेत. आम्हा केळकर कुटुंबियांना याचा सार्थ अभिमान आहे. म्हणून 'श्रीरामनिकेतन कीर्तनशताब्दी महोत्सव' साजरा करताना आम्हा सर्वांना एक शुद्ध सात्वीक आनंद प्राप्त होत आहे.

या कीर्तनशताब्दी वर्षाचे निमित्ताने मी माझ्यासह आपणा सर्वांना हे नामसंकीर्तन असेच निरंतर पिढ्यान्पिढ्या साधु दे अशी प्रार्थना माझे सद्गुरू भ.स.श्रीदासराममहाराज यांचे पवित्र चरणी करतो.

या 'समर्थ मानस' या ग्रंथास माझे गुरुबंधू श्री.मधुकर विलासराव काटकर यांनी अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना लिहिली आहे. मी त्यांचा अत्यंत आभारी आहे. हे पुस्तक निर्दोष स्वरूपात प्रसिद्ध व्हावे म्हणून माझ्या सुविद्य पत्नी सौ.अपर्णा अनिलप्रभू केळकर यांनी मुद्रिते तपासण्यासाठी विशेष परिश्रम घेतले आहेत त्यांनाही मनापासून धन्यवाद. ग्रंथाचे मुद्रण अत्यंत आपुलकीने, आपले घरचे काम समजून सुबकपणे करण्याचे काम माझे व्याही 'अक्षरसंचय'चे श्री.विनायकराव साठे व त्यांचे स्नेही देशमाने ऑफसेटचे श्री.संदीप देशमाने यांनी केले आहे. तसेच अक्षरजुळणीचे काम सौ.मनीषा सुतार यांनी केले आहे. त्यांचे आभार मानावेत तेवढे थोडेच आहेत.

'समर्थ मानस' या पुस्तकाचे श्रीरामनिकेतन कीर्तनशताब्दी वर्षात प्रकाशन करून चि.अनिरुद्ध व चि.अनिकेत यांचे हातून मोठी बहुमोल समर्थ सेवा घडली आहे असे मला वाटते. अशीच चढती वाढती सेवा श्रीमहाराजांनी आम्हा सर्वांकडून पिढ्यान् पिढ्या करून घ्यावी अशी प्रार्थना श्रीमहाराजांचे पवित्र चरणी करतो.

'समर्थ मानस' या ग्रंथाचे पठणाने मला व आपणा सर्वांना मानस कसे समर्थ आहे याचा प्रत्यय यावा अशी प्रार्थना माझे सद्गुरू श्रीदासराममहाराज यांना करतो व त्यांचेच कृपेने स्फुरलेले व पूर्णत्वाला गेलेले 'समर्थ मानस' हे पुस्तक माझे पितृदेव ती.प.पू.श्रीदादा व माझी आई ती.प.पू.सौ.सीतावहिनी यांचे पवित्र चरणी कीर्तनशताब्दीचे निमित्ताने स्मरणपूर्वक अर्पण करतो.

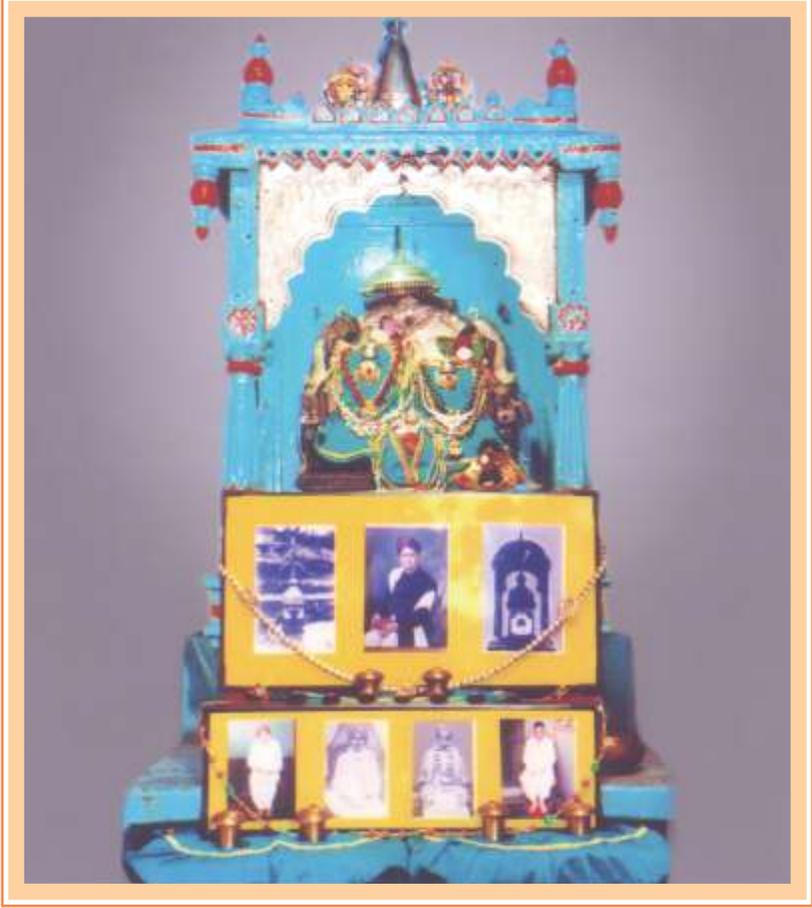
सांगली

श्री हनुमान षष्ठी

दि.३१/०१/२०२४

- अनिलप्रभू रामराय केळकर

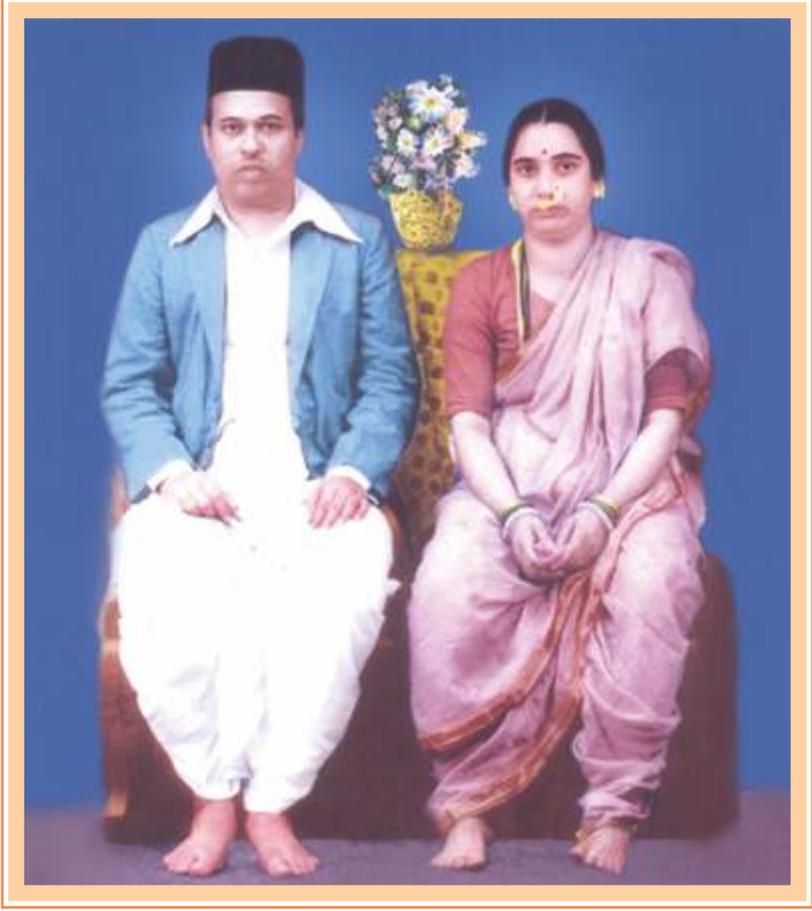
श्रीराम निकेतन

ऐसिये सभेचा गजर। तेथे माझा नमस्कार।
जेथे नित्य निरंतर। कीर्तन भगवंताचे॥

- श्रीसमर्थ रामदासस्वामी

पितृदेव ती.प.पू.रामराय गोविंद केळकर व
मातोश्री ती.प.पू.सौ.सीतावहिनी रामराय केळकर

रूप देखिल्या नयनी। सुख सुखा ये ज्याचेनी।
तो हा श्रीराम सिंहासनी। सीता वामांकी जननी।।

- श्रीमामामहाराज केळकर

प्रकाशकांचे मनोगत....

साधनाचे बरवे साधन कसे करावे, त्याकरता मनातून काय काय त्यागावे, जनी निंद्य ते सर्व सोडून दिल्यावर कामक्रोधअभिमानरहित सज्जन मनाने भक्तीपंथाची कशी वाटचाल करावी, सर्वसाक्षी सज्जन मनाला काय काय अनुभव येऊन त्याचे उन्मन होते; व हरीच्या प्राप्तीने तो जीव कसा मुक्त होतो, हा सारा विषय श्रीसमर्थानी मनोबोधात विशद केला आहे. अर्थात तो साधकांसाठी अत्यंत उपयुक्त आहे हे सांगणे नकोच. तो सारा आशय मनाचे श्लोकांचे विवरणात आमचे वडील श्री. अनिलप्रभू रामराय केळकर यांनी त्यांचे आकलनाप्रमाणे विवरीला आहे. त्यामुळे मनाचे सामर्थ्ये मायातीत कसे होता येते हे समजणारे आहे. मनाच्या सामर्थ्याने समर्थ मानसाचे आकलन होणारे आहे.

या साधकांसाठी उपयुक्त अशा 'समर्थ मानस' या ग्रंथाचे कीर्तनशताब्दी वर्षात प्रकाशन होत आहे, याचा आम्हास जास्त आनंद. या पुस्तक प्रकाशनाने नित्यकीर्तनानंद भ.स.श्रीतात्यासाहेब महाराज, भ.स.श्रीमामामहाराज, भ.स.श्रीदासराममहाराज, भ.स.श्रीआण्णामहाराज यांना निश्चित आनंद होणारा आहे. 'समर्थ मानस' या पुस्तकासाठी बंधुवर्य श्री. मधुकर विलास काटकर यांची अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना प्राप्त झाली आहे. त्यांचे मनापासून आभार. हे पुस्तक निर्दोष स्वरूपात प्रसिद्ध व्हावे म्हणून आमची आई सौ. अपर्णा अनिलप्रभू केळकर यांनी मुद्रिते तपासण्यासाठी विशेष परिश्रम घेतले आहेत. त्यांच्या समर्थ साथीबद्दल विशेष कौतुक.

या पुस्तकाचे मुद्रण अत्यंत आपुलकीने व सुबकपणे करण्याचे काम आमच्या कुटुंबातील 'अक्षरसंचय'चे श्री. विनायकराव साठे (आमच्या सौ.सायलीचे वडील) व त्यांचे स्नेही देशमाने ऑफसेटचे श्री. संदीप देशमाने यांनी केले. तसेच अक्षरजुळणीचे काम सौ. मनीषा सुतार यांनी केले. त्यांना शतशः धन्यवाद.

'समर्थ मानस' या पुस्तकाचे पठणाने मनाला तो बोध प्राप्त व्हावा, साधनाचे समाधान व्हावे अशी प्रार्थना भ.स.श्रीदासराममहाराज यांना करतो व त्यांचेच कृपेने पूर्णत्वास गेलेला 'समर्थ मानस' हा ग्रंथ आमचे आजोबा ती.प.पू.रामराय गोविंद केळकर व आमची आजी ती.प.पू.सीतावहिनी रामराय केळकर यांचे पवित्र चरणी अर्पण करतो.

सांगली

श्रीहनुमान षष्ठी

दि. ३१/०१/२०२४

अनिरुद्ध अनिलप्रभू केळकर

अनिकेत अनिलप्रभू केळकर

प्रस्तावना

महाराष्ट्राला एक भली मोठी संत परंपरा लाभली आहे. अलीकडच्या काळात पाहिलं तर सद्गुरू श्रीनिवृत्तीनाथमहाराज, संतश्रेष्ठ श्रीज्ञानेश्वरमहाराज यांचेपासून संत परंपरा सांगता येईल. 'बुडता हे जन न देखवे डोळा। म्हणोनि कळवळा येतो मज।।' या भूमिकेतून या सर्व संत-महात्म्यांनी स्वतःबरोबरच जगदोद्धार केला. शरणार्थीजनांना आत्मोद्धारचे महत्त्व पटवून दिले. नवविधाभक्ती कशी करावी हे सांगितले. 'आधी केले मग सांगितले' अशा आचरणातून आधी आत्मोद्धार केला आणि इतरांना मार्ग सांगितला. या कराल कळीकाळापासून आपली सुटका करून घेणेसाठी उपासनापद्धती सांगितल्या. वेदांमधील ज्ञान काळानुरूप सोप्या भाषेत समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला. अर्थातच काळानुरूप उपासना पद्धतीमध्ये काही बदल होऊ लागले. परंतु मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे स्वरूप-साक्षात्कार करून घेणे आणि त्याही पुढे जाऊन भगवत्स्वरूप होणे होय. जशा कालानुरूप उपासना पद्धती बदलल्या तसतसे वेगवेगळे संप्रदाय निर्माण झाले. यातील काही संप्रदाय म्हणजे नाथ संप्रदाय, भागवत (वारकरी) संप्रदाय, चिमड संप्रदाय इत्यादी. यामधील आणखी एक प्रमुख संप्रदाय म्हणजे समर्थ संप्रदाय!

समर्थ संप्रदायाचं आराध्यदैवत म्हणजे प्रभू श्रीराम! समर्थ सद्गुरू श्रीरामदासस्वामी यांनी या संप्रदायाची स्थापना केली. समर्थ हे लहानपणापासूनच विरागी वृत्तीचे होते. समर्थांनी त्यांच्या अगदी लहानपणापासूनच जगाच्या हालअपेष्टा पाहिल्या. कलियुगात होणारी माणसांची तडफड पाहिली. त्यातूनच त्यांच्या ठायी जगदोद्धार करण्याची वृत्ती निर्माण झाली. लहानपणापासूनच ते 'चिंता करितो विश्वाची' अशा सर्चित अवस्थेत राहिले. खंडप्राय अशा संपूर्ण हिंदुस्थानची भ्रमंती

केली. तसेच २ तपे म्हणजे २४ वर्षे उपासना/पुरश्चरणे केली. आणि त्यानंतर ते महाराष्ट्रात परतले. समर्थ श्रीरामदास हे १७ व्या शतकातील म्हणजे शिवकालीन संत. 'राया छत्रपती ऐकावे वचन। रामदासी मन लावा वेगी।। तुका म्हणे राया तुज असो कल्याण। सद्गुरूशरण राहे बापा।।' असा बोध श्रीतुकाराममहाराजांनी छत्रपती श्रीशिवाजीमहाराजांना केला आणि त्यानंतर पुढे श्रीशिवाजीमहाराजांनी समर्थांचे मार्गदर्शन घेतले.

समर्थांचे वैशिष्ट्य म्हणजे 'करूतलं भिक्षाः तरूतलं वासः' भिक्षेला अनन्यसाधारण महत्त्व. भिक्षा ही अत्यंत पवित्र दान आहे असे ते मानीत. एकदाच मागून हातावर जितकी पडेल तितकी भिक्षा सेवन करून अहर्निश भगवत्भक्ती करायची असा त्यांचा दंडक होता. श्रीराम आणि श्रीमारुती उपासनेचा प्रसार त्यांनी केला. अनेक श्रीराम, श्रीमारुती मंदिरे बांधली. श्रीराम उपासना आणि बलोपासना ही लोकांमध्ये रुजवली. अशा समर्थांनी आपल्या आध्यात्मिक वाटचालीमध्ये 'मी कोण' याचा शोध घेता घेता जी काही उपासना केली आणि त्यांना जे अनुभव आले ते मुमुक्षुजांना उलगडून सांगण्यासाठी म्हणून अनेक ग्रंथरचना केली. अनेक अभंगरचना केली. त्यातील प्रमुख म्हणजे श्रीरामदास अभंगगाथा, श्रीआत्माराम, सोलीवसुख, ग्रंथराज श्रीदासबोध, मनाचे श्लोक इत्यादी ग्रंथ होत. मनाचे श्लोक म्हणजे समर्थांच्या समर्थकृपेच्या वचनांतील शेंडेफळ! आणि शेंडेफळावर आई-वडिलांचे विशेष प्रेम असते, हे उघड आहे. त्याचप्रमाणे मनाचे श्लोक हे समर्थांचे अत्यंत आवडीचे होते.

सर्व संत-महात्म्यांनी मनाला बोध केला. कारण परमार्थांच्या दृष्टीने मन हे अत्यंत महत्त्वाचे मानले गेले आहे. मन हे अकरावे इंद्रिय आहे. मन हेच जीवाच्या बंध अथवा मोक्षाला कारणीभूत ठरते. सामान्यतः मन हे अतिशय चंचळ असते आणि चंचळ असलेले मन परमार्थांच्या

उपासनेच्या आड येते. म्हणून सद्गुरू श्रीतात्यासाहेबमहाराज कोटणीस हे मनाची अशी प्रार्थना करतात की, 'मना तुजला सांगता कोणी नाही। मना तू मला साधनी सहाय्य होई।।' उपासना करतेवेळीसुद्धा आपले मन स्थिर नसते, हा सर्वसाधारणपणे अनुभव असतो. 'माला तो करमें फिरे। जिव्हा फिरे मुख माही।। मन तो दाही दिस फिरे। इह तो सुमरण नाही।।' अशी अवस्था जर नामस्मरणाच्या वेळी असेल तर इतर वेळी मन किती चंचळ असेल, हे न पाहिलेलंच बरं! श्रीनाथमहाराज म्हणतात, 'आकाशाची करवेल चौघडी। महामेरूची बांधवेल पुडी।। परी या मनाची ओढी। अनिवार गा।।' तर संत श्रीबाबा गर्दे असे सांगतात, 'हे मन चंचळ मोठे। नलगे याचा अंतची कोठे।।' वासना या मनामध्येच असतात. एक वासना पूर्ण झाली की लगेचच दुसरी उत्पन्न होते. अशा प्रकारे मन हे नेहमीच चंचळ राहते. परिणामी ते भगवंतापासून/स्वरूपापासून दूर जाते. श्रीनाथमहाराज म्हणतात, 'मनोरथ नानावृत्ति। या नाव वासनासरिता म्हणती।। इयिमाजी बुडाले नेणो कीती। बळी ते तरती निजपुरुषार्थे।।' श्रीचांगदेवमहाराज म्हणतात, 'मनःसंकल्प शुद्ध पै नोहे। एन्हवी तरी आहे चिदानंदी।।' एन्हवी शुद्ध असणारं मन हे संकल्पावर आलं की गढूळ होतं. साधनाभ्यासाचा ध्यास धरून म्हणजेच निशी-दिनी या गतीमध्ये नाम साधून जीवनाची गती ऊर्ध्वगामी झाली असता मनाची चंचळता कमी होऊ लागते.

मन कितीही चंचळ असले तरी ते झोपी जाण्यापूर्वी निर्विचार होते, शांत होते आणि मनुष्याला झोप लागते. छांदोग्यपनिषदामध्ये असे सांगितले आहे की, मन हे श्वासाच्या ठिकाणी लीन होते आणि मनुष्याला झोप लागते. याचा अर्थ असा की, मनाचा आणि श्वासाचा वेग हा परस्परान्वरती अवलंबून आहे. जेवढा श्वसनाचा वेग कमी तेवढी मनाची चंचलता कमी. म्हणजे श्वसन स्थिर झाले तर मन स्थिर होईल. भगवंताचे नाम हे श्वासामध्येच असल्यामुळे जसजसं नामस्मरण होईल

तसतसा श्वास स्थिर होत जाईल आणि त्यायोगे मन स्थिर होईल. श्रीनाथमहाराज म्हणतात, 'विषय ते मना अधीन। मन पवनासी वश्य जाण॥ अभ्यासे वश्य केला पवन। सहजे मन स्थिरावे॥', 'नाम घेता मन निवे। जिव्हे अमृत हे स्त्रवे॥ होताती बरवे। शुभ शकुन लाभाचे॥'

एन्हवी ज्येष्ठ लोक बोलताना सहज बोलून जातात की, 'सगळं मरतं पण माणसाचं मन मात्र मरत नाही'. परमार्थामध्येसुद्धा साधनेच्या प्रत्येक टप्प्यावर मन हे आपल्याबरोबर असतेच. साधनेच्यायोगे विकल्परहित झालेल्या मनाला दृश्य न दिसता सगळीकडे स्वरूपाचा अनुभव येतो, अशा मनाला 'सर्वसाक्षी मन' म्हणतात. या विकल्परहित अवस्थेतही शुद्ध स्वरूपात का होईना मन हे असतेच. ('साक्षत्व वृत्तीचें कारण। उन्मनी ते निवृत्ति जाण॥' - श्रीसमर्थ). याही पुढे साधना चालू राहिली तर हे सर्वसाक्षी मन स्वरूपाच्या ठिकाणी लीन होते आणि साधकाला उन्मनी अवस्था प्राप्त होते. साधक भगवद्रूप होऊन जातो. म्हणजे परमार्थामध्ये सर्वात शेवटी मरतं ते मन.

असे हे मन परमार्थाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे असल्यामुळे समर्थांच्या दृष्टीने असणारा मनाच्या श्लोकांचा अर्थ आणि त्यांनी केलेला बोध हे पाहणे महत्त्वाचे ठरते. प्रस्तुत ग्रंथामध्ये आमच्या श्रीप्रभूकाकांनी मनाच्या विषयाचा सर्वांगीण आढावा घेतलेला दिसतो. अगदी पहिल्याच श्लोकापासून म्हणजेच 'गणाधीश जो ईश सर्वा गुणांचा' यापासूनच श्रीप्रभूकाकांनी मनाची व्याप्ती नेमकी सांगितलेली आहे. ते लिहितात, 'निश्चळ ब्रह्माच्या ठिकाणी 'अहं ब्रह्मास्मि' अशा शुद्ध सात्विक जाणीवेतून त्रिगुणात्मक मन निर्माण झाले. साधनाभ्यासाने रामकृष्णगतीच्या ठिकाणी मन मुरले तर श्वसनातील त्रिगुण जाऊन शुद्ध मन राहते आणि हे शुद्ध मन म्हणजे गजाननाचे स्वरूप आहे. याच मनाला समर्थ 'सज्जन मन' असे म्हणतात. दुसऱ्या श्लोकाचा अर्थ सांगताना सर्वसाक्षी मन ज्याला श्रीसमर्थ 'सज्जन मन' म्हणतात, तेच मन नामभक्तीपंथ आक्रमण करू

शकते. निंद्य काय आणि वंद्य काय हे सांगताना जे जे आपल्या मनाच्या जाणिवेमध्ये येते, मनाला भासमान होते, इंद्रियांना भोगता येते असे सर्व निंद्य तर देहबुद्धीच्या पलीकडे, मनाच्या शुद्ध-अहंकाररहित अवस्थेमध्ये साक्षात्काराला येणारे स्वरूप हेच वंद्य आहे. थोडक्यात शुद्ध मनाची चैतन्याकडे वळलेली वृत्ती हाच भक्तिपंथ आहे, हे उलगडून दाखवले आहे.

‘मनाच्या श्लोकां’मध्ये येणारा ‘मना’ हा शब्द आणि ‘मना सज्जना’ हे संबोधन यातील नेमका फरक सांगितला आहे. मन हा शब्द समर्थानी संकल्प-विकल्पयुक्त, त्रिगुणी, खट्याळ अशा चंचल मनाला वापरला आहे, तर ‘मना सज्जना’ हे संबोधन भक्तिपंथ आचरणाच्या, अहंकाररहित शुद्ध सात्विक मनाला वापरले आहे. असे नेमकेपणाने केलेले विवरण पहिल्यांदाच वाचनात आले.

‘मना पाप संकल्प सोडूनि द्यावा’ या श्लोकाचे विवरण विशेष भावते. ज्या संकल्पाबद्दल विकल्प येतो तो मिथ्या मायेचा, वैषयिक संकल्प - असत्य पापसंकल्प होय. हे पापसंकल्प अशुद्ध पोचट मनसंकल्प नाहीसे झाले की राहतो तो सत्याचा संकल्प - सत्यसंकल्प. हे विवरण वेगळे, नेमकेपणाने आले आहे, असे वाटते.

पुढच्या श्लोकांमध्ये काही भावलेली सूत्रे अतिशय मार्मिक वाटतात. यासाठी दिलेली संत महात्म्यांची वचने नेमक्या जागी आली आहेत. ‘पापाचा विचार नाहीसा होणे म्हणजेच रामनामाचा सदाचार होय.’, ‘कीर्तीसाठी सत्क्रिया आचरायची नाही तर संसारबंध नाहीसा होणेसाठी सत्क्रिया आचरायची.’ देहाचे विस्मरण हा देहाचा त्याग नसून देहभावाचा त्याग आहे. या अवस्थेमध्ये असणारे केवळ चैतन्याचे स्मरण हीच हरीची कीर्ती आहे, हरीचे नाम आहे. ‘नको रे मना द्रव्य ते पूढिलांचे’ या ओवीत द्रव्य आणि पाप-पुण्याचा विचार समर्थ करतात. पूढिलांचे याचा अर्थ ‘चैतन्य ज्याच्यामागे लपलेले आहे, तो देह आणि दृश्य.’

देहबुद्धी, दृश्य वृद्ध करणारे द्रव्य हे पापच ठरते कारण त्याची परिणीती नाशिवंत आहे. तर या दृश्यामागे लपलेल्या चैतन्य प्राप्तीसाठी केलेले प्रयत्न हे निजधन प्राप्त करून देणारे आहेत, पुण्यप्रद आहेत. हे सारे विवरण मनाचे समाधान करणारे आहे.

‘मना सत्य ते सत्य वाचे वदावे’ याचा अर्थ करताना ‘नेहमी खरे बोलावे’, असा बोध केलेला नसून आधी सत्यवाचा कोणती? आणि ती नेमके काय वदते, हे सांगितले आहे. चारीवाचेपलीकडील अनुभवास येणारे सत्य-स्वरूप हे सत्यवाचेने बोलता येते. या सत्यवाचेला, अनावरवाचा, हरीवाचा, विठ्ठलवाणी इत्यादी नावांनी संत संबोधतात. तिथे होणारा अनाहत नाद हा ‘उच्चारवीण’ आहे, हे प्रचितीचे बोलणे आहे. हा केलेला उलगाडा विशेष आहे, असे वाटते. मनाच्या श्लोकांच्या विवरणातील वानगीदाखल मला आढळलेली महत्त्वाची वचने खालीलप्रमाणे -

१) निजदेही असणारा - महाकारणदेही असणारा - सर्वांत वरिष्ठ नामभक्तीपंथ हा या सज्जन मनालाच आक्रमिता येतो.

(श्लोक क्र. २)

२) साधनाभ्यासाने मन साधनाचे ठिकाणी चंदनाप्रमाणे झिजले तरच चैतन्याची जाणीव होते. (श्लोक क्र. ८)

३) देहबुद्धीमुळे असणारा संसरण हा संसार - हरीवीण होणारी वाया येरझार - सुटत नाही तोवर आत्मा कळत नाही. (श्लोक क्र.

१२)

४) ज्याच्या मनात कामना, कल्पना आहे, त्याला कधीही राम प्राप्त होणार नाही. (श्लोक क्र. ५९)

५) दृश्याचे द्वैतनाम आपल्याला देवापासून दूर नेते तर एक - हरीनामाने एकाची प्रचिती येते. (श्लोक क्र. ८२)

अशा प्रकारे प्रत्येक श्लोकाचे केलेले विवरण हे विशेष आहे, अभ्यासण्याजोगं आहे असे मला वाटते. वरील काही दाखले प्रातिनिधिक

आहेत. सर्वच २०५ श्लोकांचा उल्लेख इथे प्रस्तावनेमध्ये करणे शक्य होणार नाही. हा ग्रंथ पाहात असताना जाणवलेली एक बाब म्हणजे, मनाच्या श्लोकांचा प्रचलित अर्थ न पाहता समर्थाना नेमके काय सांगायचे आहे, ते विचारात घेतले आहे. 'चिंता करितो विश्वाची' असे म्हणणारे समर्थ सामान्यतः मनाच्या श्लोकांचा प्रचलित अर्थ वाटतो ते सांगण्यासाठी मनाचे श्लोक लिहितील, असे वाटत नाही. समर्थाना अपेक्षित असणारा नेमका / गर्भितार्थ / तात्पर्यार्थ श्रीप्रभूकाकांनी उलगडून सांगितला आहे. समर्थाना स्वतःला झालेला बोध त्यांनी मनाच्या श्लोकांतून सर्वांना केला आणि तोच बोध या ग्रंथाद्वारे नेमकेपणाने सांगितला आहे. त्याचमुळे या ग्रंथाचे 'समर्थ मानस' हे नाव अतिशय सार्थ/समर्पक ठरते.

मुळात माणसाचे मन हे अनादिकाळापासून माणसाला पडलेले एक कोडेच आहे. त्याचा आवाका मोठा! पण हे मनाचं कोडं श्रीप्रभूकाकांनी या ग्रंथाच्या माध्यमातून नेमकेपणाने सोडवले आहे. मुमुक्षुजनांना तसेच अध्यात्माचा व्यासंग असणाऱ्यांना यापुढे 'मन' हा विषय अभ्यासण्यासाठी काही कोडे पडणार नाही, अशी खात्री वाटते. या ग्रंथाच्या निमित्ताने चिमड संप्रदायाचे अध्वर्यू श्रीसद्गुरू प.पू.श्रीनिंबरगीकरमहाराज यांना अपेक्षित असणारे साधन, मार्गक्रमण आणि त्याची प्रचितीही उलगडून सांगितली आहे. अशा सर्वच दृष्टीने हा ग्रंथ अध्यात्मिक वाटचालीमध्ये प्रत्येक टप्प्यावर मार्गदर्शन करणारा आणि साधकांचे मनोरथ पूर्ण करणारा झाला आहे.

१९२४ साली श्रीतात्यासाहेबमहाराज कोटणीस यांनी श्रीमामहाराजांना नित्य कीर्तनाची आज्ञा दिली आणि त्यानंतर गेली १०० वर्षे केळकर घराण्याने या अखंड कीर्तनासाठी आपले पंचप्राण समर्पून अक्षरशः सर्वस्व वेचले आहे आणि वेचत आहेत. हा 'समर्थ मानस' ग्रंथ आपल्या श्रीरामनिकेतनमधील कीर्तन शताब्दी वर्षी प्रकाशित

होत आहे. शताब्दी हा शब्द पूर्णत्व दर्शवतो. तसेच परमार्थात पूर्णत्व साधणेसाठी आवश्यक असे मनाचे उन्मन होणेसाठी महत्त्वाचे मार्गदर्शन करणारा हा ग्रंथ याच पर्वकाळी प्रकाशित होत आहे, हा एक अपूर्व योग आहे.

माझ्यासारख्या अखंड देही जीवाला 'समर्थ मानस' या अनन्यसाधारण अशा ग्रंथाची प्रस्तावना लिहिणेचे भाग्य मिळाले, हे माझे श्रीसद्गुरू प.पू.श्रीदासराममहाराज यांचे माझ्यावरील कृपेचे दृश्य स्वरूप आहे. श्रीसद्गुरू प.पू.श्रीदासराममहाराज यांच्या कृपेतील माझ्या आई-वडिलांची पुण्याई, म्हणून हे घडते आहे. शेवटी श्रीसद्गुरू श्रीसमर्थ, श्रीसद्गुरू श्रीनिंबरगीकरमहाराज, श्रीसद्गुरू श्रीतात्यासाहेबमहाराज, श्रीसद्गुरू श्रीमामामहाराज, श्रीसद्गुरू श्रीदासराममहाराज, प.पू.सौ.सीतावहिनीमहाराज, श्रीसद्गुरू श्रीआण्णामहाराज यांचे चरणी प्रणिपात करून आणि कृपेची याचना करून प्रस्तावनेला विराम देतो.

स्थळ - सांगली

- मधुसूदन विलास काटकर

घटस्थापना, शके १९४५

दि. १५/१०/२०२३

वर्णानुक्रम

श्लोक	श्लोक क्रमांक	श्लोक	श्लोक क्रमांक
अजामेळ पापी तया अंत आला	११९	कळेना कळेना कळेना कळेना	१४२
अजामेळ पापी वदे पुत्रकामे	९५	कृपा भाकिता जाहला वज्रपाणी	१२२
अती आदरे सर्वही नामघोषे	९२	क्रमी वेळ जो तत्त्वचिंतानुवादे	५२
अती जीर्ण विस्तीर्ण ते रूप आहे	११९	क्रियेवीण नानापरी बोलिजेते	१०४
अती मूढ त्या दृढ बुद्धि असेना	६४	खरे शोधितां शोधितां शोधिताहे	१५१
अती लीनता सर्वभावे स्वभावें	१०२	गजेंदु महासंकटी वास पाहे	११८
अनाथां दिनांकारणे जन्मताहे	१२५	गणाधीश जो ईश सर्वा गुणांचा	१
अविद्यागुणे मानवा उमजेना	१४३	गतीकारणे संगती सज्जनाची	१२९
असे सार साचार तें चोरलेसे	१७१	गुरु पाहता पाहता लक्ष कोटी	१८०
असे हो जया अंतरी भाव जैसा	३५	घनश्याम हा राम लावण्यरूपी	६७
अहंकार विस्तारला या देहाचा	१६६	घरी कामधेनू पुढें ताक मार्गें	६३
अहंतागुणे नीति सांडी विवेकी	१६२	जगी द्वादशादित्य हे रुद्र अक्रा	१७६
अहंतागुणे सर्वही दुःख होते	१६१	जगी पाहतां चर्मलक्षी न लक्षे	१४९
अहल्या शिळा राघवे मुक्त केली	३२	जगी पाहतां साच ते काय आहे	१४४
अहल्येसतीलागी आरण्यपंथे	१२३	जर्गी धन्य तो रामसूखें निवाला	१२७
अहो ज्या नरा रामविश्वास नाही	७८	जर्गी धन्य वाराणसी पुण्यराशी	९९
उपेक्षी कदा रामरूपी असेना	३४	जर्गी पाहता देव हा अन्नदाता	९३
उभा कल्पवृक्षातळीं दुःख वाहे	६१	जर्गी होइजे धन्य या रामनामे	५७
कदा ओळखक्षमाजि दूजे दिसेना	२०१	जनांकारणे देव लीलावतारी	१२६
करी काम निष्काम या राघवाचे	७७	जनी भक्त ज्ञानी विवेकी विरागी	१८३
करी वृत्ती जो संत तो संत जाणा	१६८	जनी हीत पंडीत सांडीत गेले	११३
कळे आकळे रूप ते ज्ञान होता	२००	जनीं भोजनी नाम वाचे वदावें	८९

श्लोक	श्लोक क्रमांक	श्लोक	श्लोक क्रमांक
जनीं वादवेवाद सोडूनि द्यावा	१०९	दिसेना जनी तेचि शोधुनि पाहे	१५५
जनीं सर्वसुखी असा कोण आहे	११	देहादीक प्रपंच हा चिंतियेला	१६५
जनीं सांगता ऐकता जन्म गेला	११२	देहे त्यागितां कीर्ति मागें उरावी	८
जया चक्षुने लक्षिता लक्षवेना	१७४	देहेदंडणेचे महादुःख आहे	७३
जया नावडे नाम त्या यम जाची	१०१	देहेबुद्धि हे ज्ञानबोधे त्यजावी	१७०
जया मानला देव तो पुजिताहे	१७८	देहेबुद्धिचा निश्चयो ज्या ढळेना	१९१
जया वर्णिती वेद शास्त्रे पुराणे	३९	देहेबुद्धिचा निश्चयो वृढ जाला	१६३
जयाचे तया चूकले प्राप्त नाहीं	१४०	देहेभान हे ज्ञानशास्त्रे खुडावे	१८८
जयाचेनि नामें महादोष जाती	७१	देहेरक्षणाकारणें यत्न केला	२६
जयाचेनि संगे समाधान भंगे	४५	धरा श्रीवरा त्या हरा अंतराते	८०
जिवा कर्मयोगे जनीं जन्म जाला	१४	धरीं रे मना संगती सज्जनाची	१३५
जिवां श्रेष्ठ ते स्पष्ट सांगोनि गेले	१३७	धुरू लेकरू बापुडे दैन्यवाणे	११७
जेणे जाळिला काम तो राम ध्यातो	८३	न बोलें मना राघवेवीण कांहीं	२३
जेणे मक्षिका भक्षिली जाणिवेची	१५९	न ये राम वाणी तया थोर हाणी	९०
तये द्रौपदीकारणे लागवेगे	१२४	न वेचे कदा ग्रंथचि अर्थ काही	७२
तिन्ही लोक जाळूं शके कोप येतां	९४	नको दैन्यवाणें जिणे भक्तिऊणे	६५
तिन्ही लोक जेथूनि निर्माण झाले	१७९	नको रे मना क्रोध हा खेदकारी	६
तुटे वाद संवाद तेथे करावा	११५	नको रे मना द्रव्य ते पूढिलांचे	९
तुटे वाद संवाद त्याते म्हणावें	११०	नको रे मना वाद हा खेदकारी	१६०
तुटेना फुटेना कदा देवराणा	१७७	नको वासना विषयीं वृत्तिरूपें	५८
दिनाचा दयाळू मनाचा मवाळू	५६	नको वीट मानूं रघुनायकाचा	९१
दिनानाथ हा राम कोदंडधारी	२८	नभासारिखे रूप या राघवाचे	१९७
दिसे लोचनी ते नसे कल्पकोडी	१४६	नभी वावरे जा अणुरेणु काही	१९६

श्लोक	श्लोक क्रमांक	श्लोक	श्लोक क्रमांक
नभे व्यापिले सर्व सृष्टीस आहे	१९८	बळें आगळा राम कोदंडधारी	६८
नव्हे कर्म ना धर्म ना योग कांही	७६	बसे हृदयी देव तो जाण ऐसा	१९५
नव्हे कार्यकर्ता नव्हे सृष्टिभर्ता	१९०	बहु नाम या रामनामी तुळेना	८२
नव्हे चेटकी चाळकू द्रव्यभोंदु	१८१	बहुतांपरी संकटे साधनांची	७४
नव्हे जाणता नेणता देवराणा	१९३	बहुतांपरी हेंचि आतां धरावें	४२
नव्हे तोचि जाले नसे तेचि आले	१८४	बहू चांगले नाम या राघवाचे	८८
नव्हे पिंडज्ञाने नव्हे तत्त्वज्ञाने	१५३	बहू शापिता कष्टला अंबकृषी	११६
नव्हे वाउगी चाहुटी काम पोटी	१८२	बहू शास्त्र धुंडाळता वाड आहे	१५७
नव्हे सार संसार हा घोर आहे	६६	बहू हिंडतां सौख्य होणार नाहीं	४१
नसे अंत आनंत संता पुसावा	१६९	बहू हिंपुटी होईजे मायपोटी	२०
नसे अंतरी काम नानाविकारी	५०	बहुतांपरी कूसरी तत्त्वज्ञाडा	१५२
नसे गर्व अंगी सदा वीतरागी	१३४	भजा राम विश्राम योगेश्वरांचा	८५
नसे पीत ना श्वेत ना श्याम कांही	१५०	भजाया जनीं पाहतां राम एकू	१३१
नसे मानसीं नष्ट आशा दुराशा	५५	भयें व्यापिले सर्व ब्रह्मांड आहे	१३६
निजध्यास तो सर्व तुटोनि गेला	६२	भवाच्या भये कास भीतोस लंडी	२७
निराकार आधार ब्रह्मादिकांचा	१४८	भुते पिंड ब्रह्मांड हे ऐक्य आहे	१८७
पदी राघवाचे सदा ब्रीद गाजे	२९	भ्रमे नाढळे वित्त तें गुप्त जाले	१३८
पुढें पाहता सर्वही कोंदलेसें	१३९	मदें मत्सरें सांडिली स्वार्थबुद्धी	५१
प्रभाते मनीं राम चिंतीत जावा	३	मना अल्प संकल्प तोही नसावा	१३०
फुकाचे मुखी बोलतां काय वेचे	११४	मना कल्पना कल्पितां कल्पकोटी	५९
फुटेना तुटेना चळेना ढळेना	१४७	मनो कोपआरोपणा ते नसावी	१०७
बरा निश्चयो शाश्वताचा करावा	१६७	मना गुज रे तूज हे प्राप्त जाले	२०२
बरी स्नानसंध्या करी एकनिष्ठा	१०६	मना जे घडी राघवेवीण गेली	४६

श्लोक	श्लोक क्रमांक	श्लोक	श्लोक क्रमांक
मना न कळे ना ढळे रूप ज्याचे	१९२	मना सांग पां रावणा काय जाले	१३
मना पापसंकल्प सोडूनि द्यावा	५	मना शते ऐकता दोष जाती	२०५
मना पावना भावना राघवाची	७९	मनीं मानवा व्यर्थ चिंता वहाते	१७
मना पाविजे सर्वही सूख जेथे	४०	मनीं लोचनीं श्रीहरी तोचि पाहे	४७
मना पाहतां सत्य हे मृत्युभूमी	१५	मनें कल्पिला वीषयो सोडवावा	१६४
मना प्रार्थना तूजला एक आहे	३८	मरे एक त्याचा दुजा शोक वाहे	१६
मना मत्सरे नाम सांडूं नको हो	८१	महाभक्त प्रल्हाद हा कष्टवीला	१२१
मना मानसीं दुःख आणूं नको रे	१२	महाभक्त प्रल्हाद हा दैत्यकुळीं	९६
मना राघवेंवीण आशा नको रे	१८	महावाक्य तत्त्वादिके पंचकर्णे	१५४
मना राम कल्पतरु कामधेनु	६०	महासंकटी सोडिले देव जेणें	३१
मना रे जनीं मौनमुद्रा धरावी	४४	मही निर्मिली देव तो ओळखावा	१८९
मना वासना चूकवीं येरझारा	२१	मुखी नाम नाहीं तया मुक्ति कैची	९७
मना वासना दुष्ट कामा न ये रे	४	मुखी राम त्या काम बाधुं शकेना	८७
मना वासना वासुदेवीं वसों दे	१२८	मुखी राम विश्राम तेथेचि आहे	८६
मना वीट मानूं नको बोलण्याचा	२५	म्हणे जाणता तो जनी मूर्ख पाहे	१५६
मना श्रेष्ठ धारिष्ट जीवीं धरावे	७	म्हणे दास सायास त्याचे करावे	१४१
मना संग हा सर्वसंगास तोडी	२०४	यथासांग रे कर्म तेंहि घडेना	१००
मना सज्जना एक जीवीं धरावें	४३	रघुनायकावीण वायां शिणावे	२४
मना सज्जना भक्तिपंथेचि जावें	२	लपावे अति आदरे रामरूपी	१८५
मना सज्जना हीत माझें करावें	२२	वसे मेरुमांदार हे सृष्टिलीला	३३
मना सर्वथा सत्य सांडूं नको रे	१९	वसे हृदयी देव तो कोण कैसा	१९४
मना सर्वदा सज्जनाचेनि योगें	१०८	विचारुनी बोले विवंचूनि चाले	१३२
मना सर्वही संग सोडूनि द्यावा	२०३	विठोने शिरी वाहिला देवराणा	८४

श्लोक	श्लोक क्रमांक	श्लोक	श्लोक क्रमांक
विधी निर्मिती लीहितो सर्व भाळी	१७५	सदा सर्वदा राम सन्नीध आहे	१८६
विधीकारणे जाहला मत्स्य वेर्गी	१२०	सदा सेवि आरण्य तारुण्यकाळीं	५४
विवेके क्रिया आपुली पालटावी	१०५	समर्थाचिया सेवका वक्र पाहे	३०
श्रुती न्याय मीमांसके तर्कशास्त्रे	१५८	समस्तामधे सार साचार आहे	७५
सदा आर्जवी प्रिय जो सर्व लोकीं	५३	सुखानंदकारी निवारी भयातें	६९
सदा चक्रवाकसि मार्तंड जैसा	३७	स्फुरे विषयी कल्पना ते अविद्या	१७२
सदा देवकार्जीं झिजे देह ज्याचा	४८	स्वरूपी उदेला अहंकार राहो	१७३
सदा बोलण्यासारिखे चालताहे	४९	हरीकीर्तनीं प्रीति रामीं धरावी	१०३
सदा रामनामे वदा पुर्णकामें	७०	हरीनाम नेमस्त पाषाण तारी	९८
सदा विषयो चिंतितां जीव जाला	१४५	हरीभक्त वीरक्त विज्ञानराशी	१३३
सदा सर्वदा देव सन्नीध आहे	३६	हिताकारणे बोलणे सत्य आहे	१११
सदा सर्वदा प्रीती रामीं धरावी	१०		

समर्थ मानस

(१)

गणाधीश जो ईश सर्वा गुणांचा।

मुळारंभ आरंभ तो निर्गुणाचा।

नमू शारदा मूळ चत्वार वाचा।

गमू पंथ आनंत या राघवाचा।।

तात्पर्यार्थ : भूतांतरी जो ब्रह्मांश आहे त्या गगनामध्ये जे निश्चळ वायुरूप तत्त्व आहे, ते निर्गुण तत्त्व हे आद्य - मूळ - तत्त्व आहे. तो निर्गुणाचा मुळारंभ म्हणजे गणपती आहे. ते सर्वांचे मूळ आहे. त्या निश्चळाला मूळ नाही. म्हणजे त्या निश्चळाच्या पलीकडे काही नाही. त्या निश्चळ वायुरूप तत्त्वाचे ठिकाणी अहंची जाणीव निर्माण झाली; ते चंचळ वायुरूप चैतन्य. या शुद्धसात्वीक जाणीवेतून त्रिगुणात्मक जाणीवा - त्रिगुणात्मक मन - निर्माण झाले. या मनाचे आज्ञेत सारी इंद्रिये असतात. अर्थात या इंद्रियांचा - गणांचा - अधीश व गुणांचा ईश हे निर्गुण तत्त्व म्हणजे श्रीगजानन होय.

साधनाभ्यासाने मनोलय साधून चारी वाचेपैल सोहंज्योतीरूपी शारदेचे पायी जर नमन साधले तर निर्गुणी अनन्य होणे हा श्रीगजाननांचा - आद्यतत्त्वाचा - मुळारंभाचा - अनुभव प्राप्त होणारा आहे. हे सारे साधण्यासाठी सज्जनमनाने निजदेही चालणारा वरिष्ठ असा राघवाचा नामभक्तीपंथ आचरिला पाहिजे. ('पंचभूतांमध्ये वास। म्हणोन बोलिजे आकाश। भूतांतरी जो ब्रह्मांश। तेची गगन।।', 'अहंपणे जाणीव जाली। तेची मूळप्रकृती बोलिली। महाकारणकाया रचली। ब्रह्मांडीची।।', 'जडाचे मूळ ते चंचळ। चंचळाचे मूळ ते निश्चळ। निश्चळासी नाही मूळ। बरे पाहा।।', 'चंचळपणे विकारले। सगुण ऐसे बोलिले। येर ते निर्गुण

उरले। गुणातीत।।’, ‘वायोमध्ये जाणीव गुण। तेची ईश्वराचे लक्षण। तयापासून त्रिगुण। पुढे जाले।’- श्रीसमर्थ, ‘ॐ नमो जी आद्या। वेदप्रतिपाद्या। जय जय स्वसंवेद्या। आत्मरूपा।।’, ‘देवा तूची गणेशू। सकलार्थप्रकाशू। म्हणे निवृत्तीदासू। अवधारिजो।।’, ‘बळिये इंद्रिये येती मना। मन एकवटे पवना। पवन सहजे गगना। मिळोची लागे।।’, ‘जे विश्वाचे मूळ। जे योगद्रूमाचे फळ। जे आनंदाचे केवळ। चैतन्य गा।।’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘चारीवाचा कुंठीत जाहली। सोहंज्योती प्रकाशली। ज्योत परब्रह्मी जाणा। जनी म्हणे निरंजना।।’- संत जनाबाई, ‘नामभक्तीपंथ सकळा वरिष्ठ। जेथे जीवा कष्ट न पडती। दृढ धरी मनी रामनाम कथा। वाया आणीका पंथा जाऊ नको।। चालियेला पंथ असे निजदेही। मनोवेगे जाई आक्रमोनी।। गोविंद म्हणे देव भेटेल सहज। रामनाम गुज उमगता।।’- श्रीमामामहाराज केळकर, ‘सोहंमध्ये अवकाश। बोलियेले चिदाकाश। तयामध्ये जे लहरी। तेची चैतन्य कुसरी।।’- संतवचन)

साधनाभ्यासाने रामकृष्णगतीत जर मन मुरले, श्वसनातील असार त्रिगुण हा संसार जर दूर झाला तर मन शुद्ध होऊन देहातीत अवस्थेत जी एका निर्गुणाची प्रचिती येते ते निर्गुण म्हणजे मनाचे मूळ - मनाची आधीची अवस्था - उन्मन अवस्था - होय. ही मनाची आधीची अवस्था प्राप्त होणे म्हणजे श्री देवगजाननांचा साक्षात्कार होणे होय. वृत्ती चैतन्याकडे वळवून साधनामध्ये तल्लीन झालो तर येणे जाणे नाही अशा अवस्थेत वय कुंठीत होऊन हृदयामध्ये असणाऱ्या अविनाश एका चैतन्याच्या वाऱ्याची - आद्यतत्त्व श्रीगजाननांची अनुभूती येणार आहे. श्रीदासराममहाराज सांगतात, ‘देव गजानन रे मानव देव गजानन रे।। मनशुद्धीने रामकृष्णी या होती दयाघन रे।। हरीवृत्तीने साधनी रमुनी। हरी हर विठ्ठली रे।। मायबाप तुम्ही संत हरीरूप। एकची हृदी वारे।।

दासराम हा चरणी विनटची बोलवी गुरुगुण रे।।’ मन प्रसन्न होऊन म्हणजे मन शुद्ध होऊन (प्रसन्न याचा अर्थ शुद्ध असा संस्कृत भाषेत होतो) उन्मनी अवस्थेत निर्विकल्प नामाची प्राप्ती होते व त्याला सकळसिद्धी प्राप्त होतात. (‘रामकृष्णनामी उन्मनी साधली। तयासी लाधली सकळ सिद्धी।।’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘मन करा रे प्रसन्न। सर्व सिद्धींचे कारण।।’ - श्रीतुकाराममहाराज) उन्मनी अवस्थेत श्रीगजाननांचा सदोदीत साक्षात्कार होत असल्याने त्याठिकाणी देवाचे अज्ञान हे अज्ञान राहात नाही. साहजिकच अखंडस्मरण त्याला सहजच होते. अशा सर्व सिद्धी प्राप्त करून देणाऱ्या, अज्ञान ही भ्रांती दूर करणाऱ्या गणनायक श्रीगजाननांचे वर्णन श्रीसमर्थ असे करतात, ‘ॐ नमोजी गणनायका। सर्वसिद्धफळदायेका। अज्ञानभ्रांतीच्छेदका। बोधरूपा।।’ अशा सर्व अंगांनी सुंदर असणाऱ्या अखंडस्मरणरूप सकळ विद्यांचे माहेरघर, सुखकर्त्या आत्मरूप श्रीगणेशास मी साष्टांगभावे प्रणिपात करतो. श्रीसमर्थ सांगतात, ‘ऐसा सर्वांगी सुंदर। सकल विद्यांचा आगरू। त्यासी माझा नमस्कारू। साष्टांग भावे।।’ (‘खुंटलासे शब्द राहिला व्यवहार। झाला साक्षात्कार सदोदीत।।’ - संतवचन, ‘गोविंद म्हणे अज्ञान उरेल कशाला। पेटता मशाला देवाजीची।।’ - श्रीमामामहाराज, ‘अनिर्वाच्य ते निवृत्ती। तेची उन्मनीची स्थिती। निरोपाधी विश्रांती। योगियांची।।’ - श्रीसमर्थ)

(२)

मना सज्जना भक्तिपंथेची जावे।

तरी श्रीहरी पाविजेतो स्वभावे।

जनी निंद्य ते सर्व सोडूनी द्यावे।

जनी वंद्य ते सर्व भावे करावे।।

तात्पर्यार्थ : येथे सज्जना हे विशेषण आपल्या अविश्वासी, खट्याळ,

हट्टी, षड्विकारी मनाला श्रीसमर्थानी वापरले आहे का? आपले मन सज्जन आहे असे आपणास तरी वाटते का? ज्या मनात एवढे वाईट विचार येतात त्याला सज्जन कोण म्हणेल? ज्या मनात दुर्बुद्धी उपजते, जे मन विश्वासाह नाही, जे नेमाचा घात करते, ज्या मनात नको त्या, नको तितक्या वासना येतात, त्या पुऱ्या करेतोवर माणसाला नको नको होते आहे, त्याला सज्जन कोण म्हणणार? श्रीसमर्थासारखे तर्कशुद्ध संत कधीच या मनाला सज्जन म्हणणार नाहीत. ज्या मनाला श्रीसमर्थ सज्जन म्हणतात ते मन आपण समजतो ते मन नव्हे. ज्या मनाला श्रीतुकाराममहाराज 'आधी मन', 'उत्तम मन' म्हणतात किंवा श्रीसमर्थ दासबोधात 'सर्वसाक्षी मन' म्हणतात किंवा श्रीतात्यासाहेबमहाराज 'पाहाता मन' म्हणतात, किंवा जे मन भगवंताचे रूप आहे असे श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, त्या शुद्ध सात्वीक मनाला श्रीसमर्थ 'सज्जन मन' असे श्रीमनाचे श्लोकात संबोधतात. या सज्जन मनात फक्त चैतन्याचेच अंश असतात. त्या मनाला सत्य चैतन्याची जाणीव होते अर्थात ते खोट्या मायेलाही ओळखते. चैतन्याच्या वेगळेपणाने होणाऱ्या जाणीवेने ते अबोलणेच बोलते व ते दृष्टीला न दिसणारे चैतन्यच पाहते. मन संकल्पावर आल्यावर ते गढूळ होते. रज तम सत्वाने ते शुद्ध सात्वीक मन दुषीत होते. त्याला चैतन्याची जाणीव न होताना जगाची- द्वैताची - जाणीव होते. ते चैतन्याच्या अनुभवावाचून बडबडते.

निजदेही असणारा - महाकारणदेही असणारा - सर्वात वरिष्ठ नामभक्तीपंथ हा या सज्जनमनालाच आक्रमिता येतो. त्रिगुणी खट्याळ मनाला भक्तीपंथे जाता येत नाही. निजदेही असणारी 'अखंडचरणगती', 'मनोमार्गगती' साधुबोध झाला तरच नुरोनिया ठेला या अवस्थेत समजते व मनोवेगाने हा पंथ आक्रमिला जातो. मनोवेगाने मनोलय साधला तर मन प्रवृत्ती सोडून निवृत्ती होते. मन सहजच अहंकाराच्या

अभावे स्वभावे रामरूप होते.

आपले खट्याळ मन सज्जन होण्यासाठी जनी निंद्य जे आहे ते सारे सोडून दिले पाहिजे. म्हणजे जे इंद्रियांना जाणवते, ज्याचे वर्णन शब्दात करता येते, जे मनाला भासते असे सारे विनाशी, मनातून त्यागले तर मनात अविनाशी वंद्यच शिल्लक राहते. थोडक्यात दृश्यावर उठणाऱ्या मनोवृत्ती चैतन्याकडे वळल्या पाहिजेत हेच मनाचे भक्तीपंथाचे आचरण. हे सज्जन मन भक्तीपंथाने जाऊन अहंकाराच्या अभावे स्वभावे रामरूप होते. त्याला हरीप्राप्ती होते.

(‘नामभक्तीपंथ सकळा वरिष्ठ। जेथे जीवा कष्ट न पडती॥ दृढ धरी मनी रामनामकथा। वाया आणिक पंथा जाऊ नको॥ चालियेला पंथ असे निजदेही। मनोवेगे जाई आक्रमोनी॥ गोविंद म्हणे देव भेटेल सहज। रामनाम गूज उमगता॥’, ‘अखंडचरणगती चाले निजदेही। साधुबोध होई तरीच कळे॥’, ‘रामनामगती देहात प्रचिती। धरोनिया चित्ती राम बोले॥’- श्रीमामामहाराज, ‘साधुबोध झाला तो नुरोनिया ठेला। ठायीच मुराला अनुभव॥’, ‘संतांचे संगती मनोमार्गगती। आकळावा श्रीपती येणे पंथे॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘दुर्बुद्धी ते मना। कदा नुपजो नारायणा॥’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘मनजी पाटील देहगावीचा। विश्वास धरू नका हो त्याचा। घात करील नेमाचा। पाडील फशी॥’- श्रीनाथमहाराज, ‘वासना मनी वसली। कधी निघेनाशी झाली। कोठवरी तिसी भांडू। मती माझी थकली॥’- श्रीचिमडमहाराज, ‘म्हणोनी सर्वसाक्षी मन। तेचि जालिया उन्मन। मग तुर्यारूप ज्ञान। ते मावळोन गेले॥’, ‘जेथे जाणपण खुंटले। तेथे बोलणेही तुटले। हेतुरहित जाले। समाधान॥’, ‘जाणे ब्रह्म जाणे माया। जाणे अनुभवाच्या ठाया। ते येक जाणावी तुर्या। सर्वसाक्षिणी॥’- श्रीसमर्थ, ‘पाहाता मन हे तल्लीन झाले दिसते मौक्तीक माला। गगनाहोनी कोसळताती नक्षत्रांच्या माला॥’-

श्रीतात्यासाहेबमहाराज कोटणीस, 'सज्जन यासाठी यासाठी अवतरले या सृष्टी। अबोलणे बोलावे न दिसे दृष्टी ते दावावे।।' - संत उध्दव चिद्घन, 'मन संकल्प शुद्ध पै नोहे। एरवी सदोदीत आहे चिदानंदी।।' - श्रीचांगदेवमहाराज, 'रजतमसत्व आहे ज्याचे अंगी। याच गुणे जगी वाया गेला।।' - श्रीतुकाराममहाराज, 'अहंकाराच्या अभावे। देव होशील स्वभावे।।' - श्रीमामामहाराज, 'मन हे राम झाले आता मन हे राम झाले। प्रवृत्ती सोडूनी कैसे निवृत्तीसी आले।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'जगाचा तोडी या तटका। तरी तुझा लागे मज चटका।।' - श्रीदासराममहाराज, 'आपण कल्पिले मीपण। मीपण शोधिता नुरे जाण। मीपण गेलिया निर्गुण। आत्माची स्वये।।' - श्रीसमर्थ, 'इंद्रियामाजी अकरावे। मन ते मी हे जाणावे। भुतामाजी स्वभावे। चेतना ते मी।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(३)

**प्रभाते मनी राम चिंतीत जावा। पुढे वैखरी राम आधी वदावा।
सदाचार हा थोर सांडू नये तो। जनी तोचि तो मानवी धन्य होतो।।**
तात्पर्यार्थ : भगवंताची ती पीतप्रभा मनात घेऊन प्रभाते राम चिंतीत जावा. आधी देवाचे स्मरण व्हावे मग पुढे वैखरीने जप करावा. रामनामगतीची देहात प्रचिती नसेल तर राम बोलून काय उपयोग? प्रचितीवीण बोलणे हे कंटाळवाणेच ठरते. प्रचितीवीण, स्मरणावीण राम म्हटला तर इंद्रियांना लगाम कसा बसणार? मनावर ताबा कसा येणार? कामक्रोधअभिमानरहित झालो तर राम म्हणण्याला अर्थ प्राप्त होतो. पापाचा विचार नाही असे होणे म्हणजे रामनामाचा सदाचार घडणे. जे चित्तात तेच वाचेवर, तेच आचरणात आले तर तो जगात वंदनीय साधू ठरतो. ज्याला असा यम - मनःसंयम - साधतो त्याला

यम वंदन करतो मग इतर जन वंदन करतील यात काय विशेष? तो जगात धन्यता प्राप्त करतो. ('पीतप्रभा लखलखाट। तोची माझा उन्मनीघाट।'- श्रीसंत मुकुंदराज, 'स्मरण देवाचे करावे। अखंड नाम जपत जावे। नामस्मरणे पावावे। समाधान।।', 'प्रचितीवीण जे बोलणे। ते अवघेची कंटाळवाणे।।', 'आधी राखावा आचार। मग पहावा विचार। आचारे विचारे पैलपार। पाविजेतो।।'- श्रीसमर्थ, 'इंद्रियासी नेम नाही। मुखी राम म्हणोनी काही।।', 'चाले तैसा बोले। त्याची वंदावी पाऊले।।', 'राम म्हणता कामक्रोधाचे दहन। जाय अभिमान देशोधडी।।'- श्रीतुकाराममहाराज, 'नाम वदताहे वैखरी। चित्त धावे विषयांवरी। ऐसे कैसे रे स्मरण। स्मरणामाजी विस्मरण।।'- श्रीनाथमहाराज, 'यथा चित्तं तथा वाची यथा वाच स्तथा क्रिया। चित्ते वाची क्रियायांच साधुनाम एकरूपता।।'- संस्कृत वचन, 'रामनामगती देहात प्रचिती। धरूनिया चित्ती राम बोले।।', 'रामनाममुखी थोर सदाचार। पापांचा विचार ज्यात नसे।।', 'गोविंद म्हणे यम वंदितसे पाय। इतर ते काय तयापुढे।।'- श्रीमामामहाराज केळकर, 'तुका म्हणे झाले जे मनाअधीन। तयासी दंडण यम करी।।'- श्रीतुकाराममहाराज)

(४)

मना वासना दुष्ट कामा नये रे।

मना सर्वथा पापबुद्धी नको रे।

मना धर्मता नीती सोडू नको हो।

मना अंतरी सार विचार राहो।

तात्पर्यार्थ : सार निर्गुण प्रगट होण्यासाठी सार विचार अंतरी मनामध्ये येणे गरजेचे आहे. मनामध्ये सार विचार राहण्याकरता मनातील असार भाग दूर व्हावा लागेल. मनामध्ये असणारी असार वासना असार

त्रिगुणात्मक विचार ज्यामुळे असार संसार जीवाचे मागे लागतो, दूर झाले तर मनात सार विचार राहिल. असार संसार त्यजून बरवे साधन होईल. कर्मफळी आस धरली की कुकर्मी संगत होऊन निजधर्माचे आचरण सुटून संसारबंध प्राप्त होतो म्हणून मनामध्ये असणारी आस - वासना व देह म्हणजे मी ही मीपणाची कल्पना (देहबुद्धीचे लक्षण) त्यागून स्वधर्मकर्म व नीती यांचा अंगिकार करावा लागेल. मनामध्ये असणारी देहबुद्धी - दुर्बुद्धी - पापबुद्धी - ज्यामुळे परमार्थ घडत नाही त्यागून सार परमार्थ साधावा लागेल. ('त्रिगुण असार निर्गुण हे सार। सारासार विचार हरिपाठ।', 'परी कर्मफळी आस न करावी। आणि कुकर्मी संगती न व्हावी। हे सत्क्रियाची आचरावी। हेतुवीण।', 'हा निजधर्मु जै सांडे। आणि कुकर्मी रती घडे। तैची बंधु पडे। संसारीकु।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'देहबुद्धी हे झडे। तरीच परमार्थ घडे। देहबुद्धीने विघडे। ऐक्यता ब्रह्मीची।', 'देहाचे जे थोरपण। तेचि देहबुद्धीचे लक्षण। मिथ्या जाणोनी विचक्षण। निंदिती देहो।' - श्रीसमर्थ, 'दुर्बुद्धी ते मना। कदा नुपजो नारायणा।' - श्रीतुकाराममहाराज)

(५)

मना पापसंकल्प सोडोनी द्यावा।

मना सत्य संकल्प जीवी धरावा।

मना कल्पना ते नको विषयांची।

विकारे घडे हो जनी सर्व ची ची।।

तात्पर्यार्थ : मनात येणाऱ्या मिथ्या संसाराच्या किंवा विषयांच्या संकल्पाला अनेक विकल्प (पर्याय) असतात त्यामुळे त्यातील कोणता विकल्प (पर्याय) चांगला हे पाहताना या विकल्पांबद्दल (पर्यायांबद्दल) शंका, संशय निर्माण होतो. संशय येतो याचा अर्थ मूळ संकल्प हा असत्य

आहे, संशयास्पद आहे. सत्य गोष्टींबद्दल कधीही संशय येत नाही. ज्या संकल्पाबद्दल संशय येतो व मोठे पातक घडते तो पापसंकल्प. ज्या संकल्पाला अनेक विकल्प (पर्याय) असतात व ज्या संकल्पाबद्दल विकल्प येतो तो मिथ्या मायेचा, वैषयीक संकल्प, असत्य खोटा पापसंकल्प होय. हा पापसंकल्प सोडून द्यायचा म्हणजे सर्व वैषयिक कल्पनांचा त्याग करायचा. हा विषयांच्या कल्पनांचा त्याग जर घडला नाही तर विषयचिंतनाने तो विकारवश होतो व त्याची फटफजितीच होते. या साऱ्या मनातील कल्पना नाहीशा झाल्या, अशुद्ध मनसंकल्प नाहीसे झाले की राहतो तो सत्याचा संकल्प - सत्यसंकल्प - निर्विकल्पाची कल्पना - ज्याला विकल्प (पर्याय) असत नाही. अर्थात त्याबद्दल विकल्प (संशय) ही असत नाही. अशी संशयाची निवृत्ती होणे म्हणजे आत्मज्ञानाची प्राप्ती होणे. असा सत्यसंकल्प जीवी धरला की तो कल्पनेच्या निरासाने वस्तुरूप होतो. ('म्हणऊनी संशयाहूनी थोर। आणिक नाही पाप घोर। हा विनाशाची वागुर। प्राणियासी।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'मनःसंकल्प शुद्ध पै नोहे। एरवी सदोदित आहे चिदानंदी।।' - श्रीचांगदेवमहाराज, 'निर्विकल्पासी कल्पिता। कल्पनेची नुरे वार्ता। निःसंगासी भेटो जाता। निःसंगची होइजे।।', 'जे मनबुद्धी अगोचर। जे कल्पनेहून पर। ते अनुभविता साचार। द्वैत कैचे।।', 'शुद्ध कल्पनेचे रूप। तेचि जे कल्पी स्वरूप। स्वरूप कल्पिता तद्रूप। होय आपण।।', 'सांडून राम आनंदघन। ज्याचे मनी विषयचिंतन। त्यासी कैचे समाधान। लोलंगतासी।।', 'विषयजनित जे जे सुख। तेथेची होते परमदुःख। पूर्वी गोड अंती शोक। नेमस्त आहे।।' - श्रीसमर्थ, 'तुझियेनी नामे सकल संदेह फिटला। बापरखुमादेवीवरू विठ्ठलू जवळा।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'संदेह गमला। जनी म्हणे उदय झाला।।' - श्रीसंत जनाबाई, 'असत्य म्हणिजे पाप। सत्य म्हणिजे स्वरूप।।' - श्रीसमर्थ,

‘सत्याचा संकल्प। नुरवी सर्वही विकल्प।। सत्य ओळखोनी घ्यावे।
सत्य सामर्थ्ये जाणावे।। गोविंद म्हणे सत्य नाम। नाही आणिकाचे
काम।।’- श्रीमामामहाराज केळकर)

(६)

नको रे मना क्रोध हा खेदकारी।

नको रे मना काम नाना विकारी।

नको रे मदा सर्वथा अंगिकारू।

नको रे मना मत्सरू दंभभारू।

तात्पर्यार्थ : श्रीसमर्थानी मनाचे श्लोक लिहिताना मनाला संबोधताना ‘मना’ व ‘मना सज्जना’ किंवा ‘सज्जना’ अशी वेगवेगळी संबोधने वापरली आहेत. यातील ‘मना’ हे संबोधन आपल्या संकल्पविकल्प करणाऱ्या षड्विकारी त्रिगुणी खट्याळ चंचळ मनाला वापरले आहे. तर ‘मना सज्जना’ किंवा नुसते ‘सज्जना’ हे संबोधन भक्तीपंथ आचरण्यास योग्य, राघवी वस्ती करण्यास योग्य, हेतुवीण सत्क्रिया आचरण्यास योग्य, सत्याचा शोध घेण्यास योग्य अशा शुद्ध सात्वीक मनासाठी वापरले आहे. आपल्या त्रिगुणी मनाचे शुद्धसत्त्वगुणी सज्जन मन होण्यासाठी मनातून काय काय त्यागावे हा बोध त्रिगुणी मनाला तर सज्जन मनाने परमार्थाची वाटचाल कशी करावी हा बोध सज्जन मनाला केलेला आहे. आपल्या खट्याळ मनाला ‘सज्जन मन’ म्हटलेले नाही, हे आपण लक्षात घ्यावे.

श्रीसमर्थानी या श्लोकात आपल्या चंचळ मनाला वासना - काम व त्यापासून निर्माण होणाऱ्या क्रोध, मद, मत्सर आदी षड्विकार यापासून दूर रहायला सांगितले आहे. त्यामुळे आपले अशांत चंचळ मन शांत निःश्र्वळ होणार आहे. कामक्रोधावर जर मात करता आली तर

कर्माला अकर्माली मोहोर बसून संसाराचा दरारा नाहीसा होऊन, अहंकाराच्या अभावे निर्गुणाचा संग होणार आहे. ('तैसा कर्माकर्माचिया मोहरा। उठो नेदुनी अहंकारा। संसाराचा दरारा। सांडणे येणे।'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'काम क्रोध आड आलेती पर्वत। राहिला अनंत पैलीकडे।'- श्रीतुकाराममहाराज, 'काम क्रोध सर्व कर्म दंडीले बळे। सुत्र धरूनी मध्यभागी वरी चालिले। निर्गुणाचा संग मला आजी जहाला। पूर्व दिशे भानू जसा आत उगवला।'- संत श्रीमुक्ताबाई) हे कामक्रोध किती भयंकर शत्रू आहेत हे श्रीज्ञानेश्वरमहाराज असे सांगतात, 'तरी हे कामक्रोध पाही। जयाते कृपेची साठवण नाही। हे कृतांताचा ठायी। मानिजती।', 'हे ज्ञाननिधीचे भुजंग। विषयदरीचे वाघ। भजनमार्गीचे मांग। मारक जे।', 'साध्वी शांती नागविली। मग माया मांगी शृंगारिली। तियेकरवी विटाळविली। साधुवृंदे।', 'हे शस्त्रेवीण साधिती। दोरेवीण बांधिती। ज्ञानियासी तरी वधिती। पैज घेऊनी।', 'हे चिखलेवीण रोविती। पाशिकेवीण गोविती। हे कवणाजोगे न होती। आतौटेपणे।'

(७)

**मना श्रेष्ठ धारिष्ठ जीवी धरावे। मना बोलणे नीच सोसीत जावे।।
स्वये सर्वदा नम्र वाचे वदावे। मना सर्व लोकासी रे निववावे।।**

तात्पर्यार्थ : श्रीसमर्थ्याच्या उपदेशाप्रमाणे आपण अंतरीची वासना कमी करून खेदकारी क्रोध टाळण्याचा प्रयत्न केला तर लोक म्हणतील 'हा आता संतांकडे जातो म्हणून तो संताळलाय'. येन केन प्रकारेण माणसे आपल्याला राग आणण्याचा प्रयत्न करणार. अशा परिस्थितीत आपण कसे वागावे हे श्रीसमर्थ या श्लोकात सांगत आहेत.

श्रीसमर्थ सांगतात, 'या अशा गोष्टींकडे मोठ्या हिमतीने, धीराने तू दुर्लक्ष कर. खोचकपणाने खुपणारे लागट कोणी बोलल्यास तू शांतपणे

सहन कर व त्यांचेशी वागताना मात्र सदासर्वदा नम्रपणे वाग व बोल. टीकेचे टाकीचे घाव सोसल्याशिवाय देवपण प्राप्त होत नाही. तू शांत राहिलास तर त्यांची आग आपोआपच विझून जाईल. ('तृण नाही तेथे पडला दावाग्नी। जाय तो विझोनी आपसया।।' - श्रीतुकाराममहाराज, 'दुर्जन प्राणी समजावे। परी ते प्रगट न करावे। सज्जनापरीस आळवावे। महत्व देऊनी।।' - श्रीसमर्थ, 'म्हणोनी दुर्वाक्य न बोलावे। पराचे आपण साहित जावे। याहुनी श्रेष्ठ साधन बरवे। भुवनत्रयी असेना।।' - श्रीमुक्तेश्वर)

(८)

**देहे त्यागिता कीर्ति मागे उरावी। मना सज्जना हेचि क्रिया धरावी।।
मना चंदनाचेपरी त्वा झिजावे। परी अंतरी सज्जना निववावे।।**

तात्पर्यार्थ : कीर्ती व्हावी या हेतूने क्रिया झाली की सत्क्रिया होत नाही तर ती असत्क्रिया होते. सत्क्रिया ही हेतुवीणच आचरावी लागते. कर्मफळी आस केली की निजधर्म सुटल्याने कुकर्मी संगत होऊन संसारबंध प्राप्त होतो, असत्क्रिया आचरली जाते. निर्हेतुक सत्क्रिया आचरली तर संसारबंध नाहीसा होतो, आत्म्याचे - चैतन्याचे आकलन होते. ('परी कर्मफळी आस न करावी। आणि कुकर्मी संगती न व्हावी। हे सत्क्रियाची आचरावी। हेतुवीण।।', 'हा निजधर्म जै सांडे। तैची कुकर्मी रती घडे। तैची बंधु पडे। संसारिकू।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'अपूर्वता या परमार्थाची। वार्ता नाही जन्ममृत्यूची।।' - श्रीसमर्थ)

कीर्तीसाठी सत्क्रिया आचरायची नाही तर संसारबंध नाहीसा होण्यासाठी ही सत्क्रिया आचरायची. संकल्पविकल्प करणारे मन ही सत्क्रिया आचरू शकत नाही तर संकल्पविकल्परहित हे सज्जन मनच ही सत्क्रिया आचरू शकते. संकल्पविकल्परहित सज्जन मनाने अशी निर्हेतूक सत्क्रिया आचरायची की ज्यायोगे देहाचे विस्मरण होऊन केवळ चैतन्याचे

स्मरण होईल. येथे देहाचे विस्मरण हा देहाचा त्याग असून मागे उरणारी चैतन्याची जाणीव हीच हरीची कीर्ती आहे, हरीचे नाम आहे. देहाचे विस्मरण या मरणाचे अवस्थेत स्मरण असणे म्हणजेच निवृत्ती अवस्थेत स्मरण असणे, म्हणजेच देहाची, दृश्याची जाणीव नाहीशी होऊन चैतन्याची जाणीव होणे होय. विषय व इंद्रिये ही जड आहेत हे ओळखून त्यांना मनातून त्यागणे व वृत्ती चैतन्याकडे वळणे ही खरी भक्ती. ('तनू टाकुनी किर्ती उरवी। मरण खुणा हे जाणावी।। तनू सर्व भुतात्मक। किर्ती रामनाम सम्यक।। गोविंद म्हणे ते मरण। ज्यात नाही उणेपण।।' - श्रीमामामहाराज, 'मरणाचे स्मरण असावे। हरिभक्तीस सादर व्हावे। मरोन किर्तीस उरवावे। येणे प्रकारे।।' - श्रीसमर्थ, 'विषय इंद्रिये जड ओळखणे या नाव विरक्ती। चैतन्याकडे वृत्ती वळविणे या नाव भक्ती।।' - संत शिवराम, 'हरीचे नाम हरीची किर्ती। साधुसंते गायिली।।' - संतवचन)

साधनाभ्यासाने मन साधनाचे ठिकाणी चंदनाप्रमाणे झिजले, घटले तरच हे खट्याळ मन संकल्पविकल्परहित सज्जन होते. या सज्जन मनाला, सर्वसाक्षी मनाला, पाहत्या मनाला, चैतन्याची जाणीव होते, त्याची वखवख थांबून ते शांत होते. मनाचे ठिकाणी अद्भूत बळ - सामर्थ्य प्राप्त होते. मनाचे सामर्थ्य तो मायातीत होतो. तो हरीदास होतो. हरी हाच जगरूपाने नटला आहे याची प्रचिती येते. 'जन नोहे अवघाची जनार्दन' ही निजखूण बाणते. तो काया वाचा मनाने अवघ्या जनार्दनाची सेवा करतो. बहुतांची अंतरे राखून भाग्यवान होतो, कीर्तीवान होतो. ('स्वये आपण कष्टावे। बहुतांचे सोसित जावे। झिजोन किर्तीस उरवावे। नानाप्रकारे।।', 'जिकडे तिकडे किर्ती माजे। सगट लोकास हव्यास उपजे। लोक राजी राखोन किजे। सकळ काही।।', 'राखावी बहुतांची अंतरे। भाग्य येते तदनंतरे। ऐसी ही विवेकाची उत्तरे। ऐकणार

नाही।।’- श्रीसमर्थ, ‘साधनी मन घटवी बारे साधनी मन घटवी।। साधनी घटता ते बळ अद्भुत। दासाची पदवी।।’, ‘मनाचे सामर्थ्ये होई मायातीत। जाणती पंडीत वर्मखूण।।’- श्रीमामामहाराज केळकर)

(९)

नको रे मना द्रव्य ते पुढीलांचे। अती स्वार्थबुद्धी न रे पाप साचे।।

घडे भोगणे पाप ते कर्म खोटे। न होता मनासारिखे दुःख मोठे।।

तात्पर्यार्थ : पुढीलांचे द्रव्य नको असे श्रीसमर्थ मनाला बजावतात याचा अर्थ मागीलांचे द्रव्य मिळवायला हरकत नाही, असाच होतो ना? देह आणि दृश्य यांच्या मागे चैतन्य लपले आहे. ते मागे लपले आहे म्हणून दृश्य पुढे प्रगट आहे. आपण जे द्रव्य मिळवतो ते दृश्य असते, ते देह आणि दृश्याशी निगडीत असते. ते देहाला, दृश्याला उपयोगी असते. अर्थात आपण जे द्रव्य मिळवतो ते पुढे दिसणाऱ्या देहाचे म्हणजे पुढीलांचे असते. आपण देहापेक्षा दृश्यापेक्षा वेगळे आहोत. आपण जे धन मिळवतो ते दुसऱ्यापासून दुसऱ्याचे दुसऱ्यासाठी असते. आपण जे द्रव्य मिळवतो त्याचा उपभोग आपल्यापेक्षा वेगळा असा देह म्हणजे दुसराच घेत असतो. शिवाय आपण हा देह ठेवल्यावर ते धन पुढल्या पिढीचे किंवा कुबेराचे (सरकारचे) असते. दुसऱ्याच्या धनाची अभिलाषा धरणे, पराचे विनाशी धन अपहरण करणे हे पाप असून अविनाश स्वतःचे चैतन्याचे निजधन प्राप्त करणे हे पुण्य आहे. अतिस्वार्थबुद्धीने परधन प्राप्त करण्याने आपल्या पदरी पापच येते. जे विनाशी धन आहे ते चोर लुटू शकतात. जे अक्षय अविनाशी धन आहे ते लुटून कमी होत नाही. म्हणूनच त्याला अक्षयधन म्हणतात. ते कायम वाढत राहते. ते धन आपले आहेच ते आपण फक्त साधायचे आहे. ते साधण्यासाठी आळस झटकून आपला डोळीयाचा डोळा - नयन - उघडून आपण

जागे व्हावयास हवे. पराचे धन मिळविण्यासाठी जे कर्म करावे लागते ज्यातून पापाची निर्मिती होते ते कर्म खोटे. तो लटका व्यवहार - सर्व हा संसार - खोटा. एवढे कष्टाने धन मिळवून त्याची चिंता काही हाटत नाही. मनासारखे सारे होऊ शकत नाही. अर्थात तो दुःखमुक्त होऊ शकत नाही. ('शाश्वत द्रव्यासी चोरभय नाही। राजदंड पाही काही नसे।। बंधु बांधवाचा विभाग करिता। कलह तत्वता मुळी नसे।। ऋण देता नये नको घांपखत। ऐसे हे अद्भूत सद्गुरू देणे।। द्रव्य ठेवायसी नलगे मांदूस। नको रक्षणास मनुष्यही।। साधनाच्या योगे वाढे क्षणोक्षणी। सद्गुरू करणी अघटीत।। सद्गुरूकृपेने श्रीमंत हा दास। कुबेरापरीस सत्य सत्य।।' - श्रीतात्यासाहेबमहाराज कोटणीस, 'निर्धन को धन राम हमारो। खात न खरचत चोर न लुटत साथे आवत काम।। दिन दिन होत सवाई दिढी खरचत को नही दाम।। सुरदास प्रभु मुखमो आवत। औरसको नही काम।।' - संत सुरदास, 'उठा उठा साधुजन साधा आपुले निजधन। सांडा आळस उघडा नयन घ्या दर्शन सद्गुरूचे।।' - श्रीचिमडमहाराज, 'स्वस्तिश्री वटेशू। जो लपोनी जगदाभासु। दावी मग ग्रासु। प्रगटला करी।।' , 'ज्ञानदेव म्हणे डोळीयाचा डोळा। वोळखावा डोळा आपुलिया।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'डोळीयाचा डोळा उघडोनी जागा। पुजनात वागा चतुर्विध।।' - श्रीमामामहाराज, 'काय पहातोसी पुढे। उलट उलट मुळाकडे।।' - संतवचन)

(१०)

सदा सर्वदा प्रिती रामी धरावी। दुःखाची स्वये सांडी जीवी करावी।। देहे दुःख हे सुख मानीत जावे। विवेके सदा स्वस्वरूपी भरावे।।
 तात्पर्यार्थ : आत्ता आमचे प्रेम कुठे आहे हो? अहो देहावर व देहामार्फत विषयावर आमचे प्रेम सदासर्वदा आहे. याचा परिणाम म्हणून आपण

सदासर्वदा दुःखच भोगतो आहे व वस्तुतः सुखरूप असणारा जीव देहतादात्म्याने सुखासाठी तळमळतोय. म्हणून श्रीसमर्थ सांगतात की दुःखाचे कारण जो देह आहे तो विसरा व मूळ स्वरूपावर - आत्मारामावर - प्रेम करा. देहाकार आहात ते स्वरूपाकार व्हा म्हणजे दुःखाची आत्यंतिक निवृत्ती होऊन सर्वसुखाची प्राप्ती होणार आहे. एकदा का आत्मसुखाची गोडी लागली की विषयांचा वीट येऊन देहाचा विसरच होणारा आहे. देहाला कितीही यातना होऊदेत तो आत्मसुखातच रमणार आहे. हे सारे होण्यासाठी विवेकाने दृश्याशी तादात्म्य असणारे मन आवरले पाहिजे. संसारापासून निराळे व्हावयास हवे तरच स्वतंत्र उमगून मोक्षसुख - सर्वसुख प्राप्त होणार आहे. आपण स्वरूपाकार होणार आहोत. ('देही जे का प्रेम तेची जाणा पापकर्म। मूळस्वरूपी जडता प्रेम तेच जाणा पुण्यकर्म।।' - श्रीदासराममहाराज, 'देहची होऊनी राहिजे। तेणे देहदुःख साहिजे। देहातीत होता पाविजे। परब्रह्म।।', 'कर्त्यासी ओळखावे। यास विवेक म्हणावे। विवेक सांडिता व्हावे। परमदुःखी।।' - श्रीसमर्थ, 'तुका म्हणे मग नये वृत्तीवरी। सुखाचे शेजारी पहुडेन।।' - श्रीतुकाराममहाराज, 'तरी आत्मसुखाचिया गोडिया। वीटे जो का सकळ विषया। जेयाचे ठायी इंद्रिया। मानु नाही।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(११)

जनी सर्वसुखी असा कोण आहे। विचारे मना तुचि शोधूनी पाहे।।

मना त्वांचि रे पूर्वसंचित केले। तयासारखे भोगणे प्राप्त झाले।।

तात्पर्यार्थ : या जगात सर्वसुखी असा शोधूनही सापडणार नाही. काही थोडे भासमान सुख व बरेचसे दुःख असेच सर्वसामान्यतः आढळते. आपण दुःख कमी होणे म्हणजे सुख मानतो, ते खरे सुख नव्हे.

विषयभोगातून किंवा दुसऱ्यापासून - द्वैतातून - जे होते ते सारे दुःखच असते. म्हणजे त्याची परिणिती दुःखातच होत असते. संसार हा दुःखमूळ आहे, त्यात सुख कुठून मिळणार? या जगात सर्वसुखी कोण आहे हे मनाला विचाराअंती शोधून सापडणार आहे. विचाराअंती म्हणजे विचार संपल्यावरच सुखाचा शोध लागणार आहे. सर्वसुख शोधताना मन जर स्वतः हरविले तर ते सर्वसुख आठविणारे आहे. मनाला उन्मनी अवस्थेत, वृत्तीरहित ज्ञानाने सर्वसुखाचे आगर भेटणारे आहे. या मनानेच पूर्वी कर्मफळी आस धरून हेतूपूर्वक कर्म केल्याने साचलेले पूर्वसंचित आता फळ म्हणून हे सुखदुःख भोग भोगणे प्राप्त झाले आहे. मनातील आस - वासना - जर गेली तर या जगात सर्वसुखी तूच आहेस असे तुझ्या लक्षात येईल. ('म्हणोनि विषयभोगी जे सुख। ते साद्यंतची जाण दुःख। परी काय करिती मूर्ख। न सेविता न सरे॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'यत सुखं साधनाधीनं तद्दुःखमेवच। अकृत्रिममनाद्यंतं तत् सुखं सात्त्विकं विदुः॥'- श्रीदासराममहाराजांचे कीर्तनात उध्वृत होणारे वचन, 'प्रपंचामाजी असते सुख। तरी का त्यजिते सनकादीक। द्वैत तितुके केवळ दुःख। परमसुख अद्वैती॥'- श्रीनाथमहाराज, 'वृत्तीरहित जे ज्ञान। तेचि पूर्ण समाधान। जेथे तुटे अनुसंधान। मायाब्रह्मीचे॥', 'अनिर्वाच्य ते निवृत्ती। तेचि उन्मनीची स्थिती। निरोपाधी विश्रांती। योगियांची॥'- श्रीसमर्थ, 'आशया परमं दुःखं। नैराश्यं परमं सुखं॥', 'सुखस्य दुःखस्य न कोपी दाता। परो ददाती इति कुबुद्धी रेषा॥'- अध्यात्मरामायण, 'परी कर्मफळी आस न करावी। आणि कुकर्मी संगती न व्हावी। हे सत्क्रियाची आचरावी। हेतुवीण॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'एक धागा सुखाचा। शंभर धागे दुःखाचे॥'- गीतरामायणकार ग.दि.माडगूळकर, 'शोके दुखवावी वृत्ती।

तरी ते जहाले निवृत्ती। म्हणोनी साधु आदीअंती। शोकरहित।।'-
श्रीसमर्थ)

(१२)

मना मानसी दुःख आणू नको रे। मना सर्वथा शोक चिंता नको रे।।

विवेके देहेबुद्धी सोडुनी द्यावी। विदेहीपणे मुक्ती भोगीत जावी।।

तात्पर्यार्थ : देहाचे, दृश्याचे ज्ञान ज्या बुद्धीला होते तिला 'देहबुद्धी' म्हणतात. देहबुद्धी ज्यांचे ठिकाणी जागृत असते ते देहालाच महत्त्व देतात. ते 'देह म्हणजे मी' असे समजतात. या देहबुद्धीमुळे संसरण हा संसार - हरीवीण होणारी वाया येरझार - सुटत नाही. ही संसाराची गोष्ट जोवर सुटत नाही तोवर देहबुद्धी झडत नाही, तोवर आत्मा कळत नाही. अर्थात त्याची खरी अध्यात्मिक वाटचाल होत नाही, त्याला परमार्थाची अपूर्वता कळत नाही, त्याला देहातीत आत्महित साधत नाही. ही देहबुद्धी स्वरूपापासून दूर नेते म्हणून तिला 'दुर्बुद्धी' असेही म्हणतात. ही देहबुद्धी आकार दाखविते म्हणून द्वैताची जाणीव होते म्हणून देहबुद्धीला द्वैतबुद्धी असेही म्हणतात. ही देहबुद्धी - दुर्बुद्धी - द्वैतबुद्धी - आपले मनमध्ये उपजते. हे मन घटविणारे, विवेक करणारे साधन संतांकडून समजते. साधनाभ्यासाने विवेकाने दृश्याशी तादात्म्य असणारे मन आवरले तर मनोलयाने ही देहबुद्धी नाहीशी होते. मनोलायाबरोबर प्राणाचाही लय साधतो. कामक्रोध हे सर्व कर्म टाळून तो अकर्म साधतो. तो कर्म करून नैष्कर्म्य साधतो. तो देहीच विदेही होतो. तो देहातीत वस्तुरूप होऊन आत्महित साधतो. निवृत्ती अवस्थेत तो दुःखमुक्त, शोकमुक्त होतो. मूळमाया चौथा देह विदेह होऊन तो मुक्तावस्था भोगतो.

('देहाचे जे थोरपण। तेचि देहबुद्धीचे लक्षण। मिथ्या जाणोनी

विचक्षण। निंदिती देहो।।’, ‘देह पावे जंवरी मरण। तवरी धरी देहाभिमान। पुन्हा दाखवी पुनरागमन। देहबुद्धी मागुती।।’, ‘हित आहे देहातीत। म्हणोनि निरोपिती संत। देहबुद्धीने अनहित। हेचि लागे।।’, ‘म्हणोनि देहबुद्धी हे झडे। तरीच परमार्थ घडे। देहबुद्धीने विघडे। ऐक्यता ब्रह्मीची।।’, ‘देहीच विदेह होणे। करून काहीच न करणे। जीवन्मुक्ताची लक्षणे। जीवन्मूक्त जाणे।।’, ‘मूळमाया चौथा देह। जाला पाहिजे विदेह। देहातीत होऊन राहे। धन्य तो साधु।।’, ‘शोके दुखवावी वृत्ती। तरी ते जाहले निवृत्ती। म्हणोनी साधु आदीअंती। शोकरहित।।’, देहबुद्धीने बांधला। तो विवेके मोकळा केला। देहातीत होता पावला। मोक्षपद।।’- श्रीसमर्थ, ‘मन कृतं कृतं कर्म। न शरीर कृतं कृतं।।’- योगवसिष्ठ, ‘दुर्बुद्धी ते मना। कदा नुपजो नारायणा।।’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘सद्बुद्धी दे मजला। दुर्बुद्धीचा वीट आला। कामादी वैरी वारी। करी निष्काम मजला।।’- श्रीचिमडमहाराज, ‘कामक्रोध सर्व कर्म दंडीले बळे। सुत्र धरूनी मध्यभागी वरी चालिले।।’- संत मुक्ताबाई, ‘आत्माची कळला नाही जपतपसाधनतीर्थे खोटी गे। ज्ञानदेव म्हणे न सुटती संसाराच्या गोष्टी गे।।’, ‘तैसा कर्माकर्माचिया मोहरा। उठू नेदुनी अहंकारा। संसाराचा दरारा। सांडणे येणे।।’, ‘चंद्र तेथे चंद्रिका। शंभु तेथे अंबिका। संत तेथे विवेका। असणे की जी।।’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(१३)

मना सांग पा रावणा काय जाले। अकस्मात ते राज्य सर्वे बुडाले।। म्हणोनी कुडी वासना सांडी वेगी। बळे लागला काळ हा पाठीलागी।।
 तात्पर्यार्थ : अरे मना, एवढा रावण ज्ञानी, पराक्रमी होता की त्याने देवांवर विजय मिळवून तेहत्तीस कोटी देवांना बंदीवासात ठेवले होते. एवढे विद्येचे प्रणेते गणेश पण रावणाच्या राज्यात गाढवे वळायचे काम

करीत होते. सत्तेपुढे शहाणपण चालत नाही ते असे. रावणाच्या राज्यात वायुदेव केर काढायचे मग केर कुठे राहिल का ? वरुणदेव सडा घालायचा तर अग्नीदेव स्वैपाकाचे काम करीत. ब्रह्मदेव स्वतः पंचांग सांगायचे अर्थात सारी कामे यथास्थित पार पडत हे सांगणे नकोच. सर्वांचे भवितव्य कपाळावर लिहिणारी सटवाई रावणाचे पाय चेपायची. ज्या नवग्रहांना आपण घाबरतो ते नवग्रह रावणाने पायच्यांसाठी वापरले होते. त्यांच्या छातीवर पाय ठेवून तो सिंहासनावर जाऊन बसत असे. एवढा पराक्रमी असून त्याला स्वतःचे व स्वतःच्या राज्याचे रक्षण करता आले नाही. अकस्मात ते राज्य बुडालेच. एवढा ज्ञानी होता की त्याने वेदाची खंडे केली होती. पण ज्ञानाच्या अभिमानाने ब्रह्मसुखाला मुकलाच होता. श्रीमंती तर एवढी होती की बोलायची सोय नाही. त्याचे बहुतेक सारे प्रजाजन सोन्याच्या घरात राहात होते. मग राजवाडा कसा असेल ? तर सारेच नगरवासी ऐहीक सुखात लोळत होते. एवढे सारे असून त्याला वासनेवर, मनावर, इंद्रियांवर विजय मिळवता आला नाही. तो शेवटी काळमुखी निमाला. महाथोर पण मृत्युपंथेच गेला. म्हणून वासनेवर, मनावर विजय मिळवून काळावर विजय मिळवता आला पाहिजे. जो काळावर विजय मिळवतो तो खरा भाग्यवान. (‘रावण ज्ञानी तो अभिमानी खंडे केली वेदाची। तेहत्तीस कोटी बंदी घातिले घडीघडी त्याला तो जाची।।’- संतवचन, ‘गणेश गाढवे वळी’- संतवचन, ‘लंकेमाजी घरे किती ती आईका। सांगतसे संख्या जैसी तैसी।। पाच लक्ष घरे पाषाणाची जेथे। सात लक्ष तेथे विटेबंदी।। एक कोटी घरे काशा नी तांब्याची। शुद्ध कांचनाची सात कोटी।। तुका म्हणे ज्याची संपदा एवढी। सांगा ते कवडी गेली नाही।।’, ‘तुका म्हणे आम्ही सुडके। आम्हा देखोनी काळ धाके।।’, ‘काळ गुलाम सलाम करी। तुकया घरी राबतो।।’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘राहिला कोण ये

लोकी। संहार रावणादीका। इतर कोण तो लेखा। नेणती मुढ माणसे।।’-
श्रीसमर्थ)

(१४)

जिवा कर्मयोगे जनी जन्म झाला। परी सेवटी काळमुखी निमाला।।

महाथोर ते मृत्युपंथेची गेले। कितीयेक ते जन्मले आणि मेले।।

तात्पर्यार्थ : पूर्वकर्मानुसार जीवाचा पुनर्जन्म होतो. कर्माच्या कर्तृत्वाचा अहंकार बाळगणे व कर्म करताना कर्मफळाची आस - वासना - ठेवणे या कुकर्मनि संसारबंध प्राप्त होतो. या संसारातून जर आपण निराळे झालो नाही तर मरणाचेवेळी जी वासना शिल्लक राहते ती वायोसरशी जाते, ती पुन्हा जन्म घेऊन येते. या वासनेमुळे परत संसारबंध प्राप्त होतो. जीवाला मरणाच्यावेळी जे आठवते ते पूर्ण करण्यासाठी योग्य तो देह त्याला प्राप्त होतो. जीव जाताना कर्म घेऊन जातो व येताना कर्म घेऊन येतो. जीव जाताना श्वास घेऊन जातो व येताना श्वास घेऊन येतो. कोणते कर्म घेऊन येतो व कोणत्या कर्मयोगे जन्म होतो हे श्रीज्ञानेश्वरमहाराज असे सांगतात, ‘करितेनवीण गोचरु। अव्यक्ती हा आकारु। निपजे जो व्यापारु। तथा नाम कर्म।।’ . सर्वसामान्य माणूस जन्माला येतो, निसर्गाने वाढतो, नको तो सारा व्याप करतो, इच्छा पुऱ्या करण्यातच सारे आयुष्य जाते. शेवटी आयुष्य संपते पण इच्छा - वासना - तशाच राहतात. तो बापुडवाणा व्यर्थ मरून जातो. कितीही व्यवहारदृष्ट्या महाथोर झाला तरी जे देहाकार असतात, ते देहपाताबरोबर नष्ट होतात. कितीयेक असेच जन्माला येऊन मरतात. त्यांचा संसार सुटत नाही. एखादाच वासनेपासून बाजूला होऊन स्वरूपाकार झालेला ज्ञानी मरणाचे स्मरण ठेवतो व सादर हरीभक्ती करतो व मरण मरून अजरामर होतो. (‘तैसा कर्तृत्वाचा मद्दू। आणि कर्मफळाचा आस्वादू।

या दोहीचे नाव बंधू। कर्माचा की॥’, ‘परी कर्मफळी आस न करावी। आणि कुकर्मी संगती न व्हावी। हे सत्क्रियाची आचरावी। हेतुवीण॥’, ‘हा निजधर्मु जै साडे। आणि कुकर्मी रती घडे। तैची बंधू पडे। संसारीकु॥’, ‘आणि मरणी जया जे आठवे। तो तेचि गतीते पावे। म्हणोनी सदा स्मरावे। मातेची तुवा॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘वायोसरशी वासना गेली। ती पुन्हा जन्म घेऊनी आली॥’, ‘मरणाचे स्मरण असावे। हरीभक्तीस सादर व्हावे। मरोन कितीस उरवावे। येणे प्रकारे॥’- श्रीसमर्थ, ‘कर्मानुगो गच्छती जीव एकः’- संस्कृतवचन)

(१५)

मना पाहता सत्य हे मृत्युभूमी।

जिता बोलती सर्वही जीव मी मी।

चिरंजीव हे सर्वही मानिताती।

अकस्मात सांडूनिया सर्व जाताती॥

तात्पर्यार्थ : मनाने कल्पनेने पाहिले तर सत्य स्वरूप लोपते व भूतजात भासमान होतात. तर कल्पनारहित निर्विकल्प अवस्थेत निजत्वे जर पाहिले तर विश्वाचा आभास नाहीसा होतो व सत्य स्वरूप प्रगट होते. विश्व सत्यत्वे देव असल्याचा प्रत्यय येतो. मनाने कल्पनेने भूतजात पाहिले, आकार पाहिला तर ही मृत्युभूमी आहे हे पटते. देहाला, आकाराला ‘मी’ असे मानणारे विकृत स्वतःला आपण चिरंजीव असल्याचे मानतात. पण देहाला ‘मी’ मानणारे देहाच्या नाशाबरोबर नाहीसे होतात. तर निर्विकल्प स्वरूपाकार असणारे संत देहाच्या नाशाबरोबर नाहीसे होत नाहीत. त्यांचे मरण मरून जाते व ते अजरामर होतात. (‘तैसे भुतजात माझ्याठायी। कल्पिजे तरी आभासे काही। निर्विकल्पी तरी नाही। तेथ मीचि मी आघवे॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘हा गे

माझा अनुभव। विश्व देव सत्यत्वे।।’- संतवचन, ‘जे जे काही साकार दिसे। ते ते कल्पांती नासे। स्वरूप ते असतची असे। सर्वकाळ।।’, ‘असो ऐसे सकळही गेले। परंतु येकची राहिले। जे स्वरूपाकार झाले। आत्मज्ञानी।।’- श्रीसमर्थ, ‘मरण माझे मरून गेले। मग मी झालो अमर।।’- संतवचन)

(१६)

**मरे येक त्याचा दुजा शोक वाहे। अकस्मात तोही पुढे जात आहे।
पुरेना जनी लोभ रे क्षोभ त्याते। म्हणोनी जनी मागुता जन्म घेते।।**
तात्पर्यार्थ : ही मृत्यूभुमी आहे, जो जन्माला आला आहे तो कधीतरी देहाला सोडून जाणार आहे. कितीही जीवलग असू देत, एक दिवशी ताटातूट ही होणारच आहे. परत पुन्हा आपली भेट होणार नाही, या विरहाच्या कल्पनेने मागे राहणाऱ्या माणसाला शोक होतो. हा शोक तात्कालीक काही काळापुरताच असतो. तो काही यातून सावध होत नाही. त्याचा नाशिवंत गोष्टींचा लोभ कमी होत नाही. त्या प्राप्त होण्याकरता तो जीव टाकतो. त्या प्राप्त करण्याकरता होणाऱ्या व्यापाने शेवटी संतापच होतो. समाधान काही केल्या होत नाही. शेवटी वासना काही पुरी होत नाही. जन्ममरण हा संसार शून्यवत होत नाही. असाच तो मृत्युपंथे बापुडा व्यर्थ जातो व पुन्हा वासनापूर्तीसाठी नवीन देह धारण करून जन्माला येतो.

(‘एक पाहातसा एकाची दहने। सावध त्या गुणे कारे व्हा ना।।’- संतवचन, ‘जन पळभर म्हणतील हाय हाय। मी जाता राहिल कार्य काय।।’- कवीवर्य भा.रा.तांबे)

(१७)

मनी मानव व्यर्थ चिंता वाहाते।

अकस्मात् होणार होऊनि जाते।

घडे भोगणे सर्वही कर्मयोगे।

मतीमंद ते खेद मानी वियोगे।।

तात्पर्यार्थ : मनुष्य मनातल्या मनात आपल्या भविष्याची चिंता करत असतो. चिंता ही एवढी वाईट आहे की ती जिवंत माणसाला जाळत असते. चिंता ही निर्जिव देहाला तर चिंता ही सजीव माणसाला जाळते. शिवाय आम्ही चिंता करून काही भविष्यात बदल होत नसतो. होणाऱ्या गोष्टी व्हायच्या तशाच होत असतात. जे जाणार आहे ते जात असते. जे व्हायचे तेच होत असते. पुर्वसंचितानुसार जीवाला सुखदुःख भोगावेच लागते. त्याचे भोग भोगणे सुटत नाही. देहबुद्धीचे जडबुद्धीचे मतीमंद मात्र वियोगाच्या योगाने होणाऱ्या दुःखाने खेद करित बसतात. ('चिंता दहती निर्जिवं चिंता दहती जिवित्वं।।' - संस्कृत वचन, 'होणार ते होयेना का। जाणार ते जायेना का।। भवितव्य चुकत नाही। होणे तैशी बुद्धी होई।।' - श्रीमामामहाराज, 'दास म्हणे वियोगाचा योग रे। त्याचे फळ सदा दुःख भोग रे।।' - श्रीसमर्थ)

(१८)

मना राघवेवीण आशा नको रे।

मना मानवाची नको कीर्ती तू रे।

जया वर्णिती वेद शास्त्रे पुराणे।

तया वर्णिता सर्वही श्लाघ्यवाणे।।

तात्पर्यार्थ : मनात रामप्राप्तीची आशा निर्माण होण्यासाठी दृश्याची आशा सांडली पाहिजे. जोवर दृश्याची आशा जात नाही तोवर देवभेट

होऊ शकत नाही. आस गेली की आपण उदास होतो. उत्कर्षाची आस निर्माण होते. आस गेली की जीवनाचा उत्कर्ष होतो. प्राणाचा उलट साधून त्याला अजपाजप - हरीचे एक नाम - साधते. एक प्रचिती देणारे हरीचे एक नाम गाणे म्हणजेच हरीची कीर्ती गाणे होय. या हरीच्या नामाचेच वर्णन वेद शास्त्र पुराणे करतात. या अद्वैत नामाने एक हरीची - आत्म्याची - जाणीव होते. जोवर दृश्याची जाणीव आहे तोवर दृश्याची आशा असते. जोवर दृश्याची आशा आहे तोवर तो मनुष्याची स्तुतीस्तोत्रे गातो. त्याला देवप्राप्ती होत नाही. साधनाने कामाचे दहन झाल्यावर उर्ध्वपंथी गमन साधते व देवाभक्तातील भेद नाहीसा होतो. ('आशा सोडीता सुटेना। देव भेटता भेटेना।', 'दुराशेचा मधुबिंदू। जीवा लोटी दुःखसिंधू।', 'दुराशा टाकित्ता शकून कावड। हंसमुखी चाड दिनरात।', 'जरी आठ पळ साधेल पवन। होत असे दहन कामाचे ते। जरी पंधरा पळ साधेल पवन। उर्ध्वपंथी गमन साधे बापा।' - श्रीमामामहाराज केळकर, 'म्हणे खेचर विसा झालासे पिसा। या दृश्याची आशा सांडी नाम्या।' - संत विसोबा खेचर, 'अजपा जपणे उलट प्राणाचा। तेथेही मनाचा निर्धारू असे।', 'एक नाम हरी द्वैत नाम दुरी। अद्वैत कुसरी विरळा जाणे।', 'भेटी लागी जीवा लागलीसे आस। पाहे रात्रंदिवस वाट तुझी।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'अधोमुखे भेद वाढतो। उर्ध्वमुखे भेद तुटतो। निःसंगपणे निर्गुणी तो। महायोगी।' - श्रीसमर्थ)

(१९)

मना सर्वथा सत्य सांडू नको रे।

मना सर्वथा मिथ्य सांडू नको रे।

मना सत्य ते सत्य वाचे वदावे।

मना मिथ्य ते मिथ्य सोडुनि द्यावे॥

तात्पर्यार्थ : मनाने मिथ्य मांडले नाही तर साहजिकच सत्य सांडले जात नाही. मन मिथ्या कल्पना करते व त्यामुळे सत्यस्वरूप सांडले जाते. मन कल्पना करते त्यामुळे विश्वाचा आभास होतो. ही मिथ्या कल्पना सांडली की लोपलेले कल्पक सत्यस्वरूप मांडले जाते. जे जे कल्पनेने साकार दिसते - साकारते, ते ते कल्पांती (कल्पनेचा अंत झाल्यावर) नाश पावते व सर्वकाळ असणारे सत्य स्वरूप मांडले जाते. कल्पनेचा निरास म्हणजे सत्य वस्तूची ओळख. कल्पनेचा निरास म्हणजेच संन्यास, वस्तुरूप होणे होय. कल्पनेची उपाधी नाहीशी होणे म्हणजेच साधूंना प्राप्त होणारी समाधी आहे. मिथ्या कल्पना ही परा, पश्यंती, मध्यमा, वैखरी या चार वाचातून व्यक्त होते. सत्यस्वरूप हे मनवाचातीत आहे. मिथ्या कल्पना नाश पावल्यावर, चारी वाचा कुंठीत झाल्यावर अनुभवाला येणारे सत्यस्वरूप सत्यवाचेने बोलता येते. या सत्यवाचेला संत महात्मे हरीवाचा, अनिर्वाच्य वाचा, अनावर वाचा अशा निरनिराळ्या नावांनी संबोधतात. ('वस्तु ते ओळखा। सांडा रे कल्पना॥'- श्रीतुकाराममहाराज, 'म्हणोनि कल्पना जै सांडे। तैचि गा संन्यासू घडे। या कारणे दोनी सांगडे। संन्यासयोगू॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'सांडी कल्पना उपाधी। हीच साधुला समाधी॥'- संतवचन, 'सत्य म्हणिजे स्वरूप जाण। असत्य माया हे प्रमाण॥'- श्रीसमर्थ, 'वारे हे करी झणकार। श्रीहरीचा जयजयकार। वाचा या सारुनी चार। हरीवाचे हरीचा गजर॥'- श्रीदासराममहाराज, 'मन वाचातीत तुझे हे स्वरूप। म्हणोनी अमाप भक्ती केली॥'- संतवचन)

(२०)

बहू हिंपुटी होइजे मायपोटी।

नको रे मना यातना तेचि मोठी।

निरोधे पचे कोंडीले गर्भवासी।

अधोमुख रे दुःख त्या बाळकासी॥

तात्पर्यार्थ : वैराग्याने प्रपंचाचा त्याग जर घडला नाही, दिननीशी होणारे षड्विकारात्मक आयास जर थांबले नाहीत तर वासनेच्या योगाने मातेच्या उदरात नऊ महिने अत्यंत दुःखकष्ट काढावे लागतील. त्यासारख्या वाईट यातना नाहीत. तेच मनोवृत्तीचा निरोध करून सोहंचे गर्भात सुखरूप राहिलास तर सोहंचे स्मरण होईल. मनोवृत्तीचा निरोध जर साधला नाही तर हरीचे भजन साधत नाही, अधोमुखे परमेश्वर व आपणातील भेद वाढतो, ईश्वराचे विस्मरण - चैतन्याचा विसर - होऊन जगाच्या जाणीवेने तो दुःखी होतो. सोहंचे गर्भात सोहं सोहं म्हणणारा गर्भवासी जीव सोहंगर्भातून बाहेर पडताच 'कोहं' म्हणू लागतो व देवाच्या विसराने दुःखी कष्टी होतो. ('गर्भवास माझा चुकवी बा दयाळा। विनवितो कृपाळा परिसा दासा॥ हेची विनवणी दासाची ऐका। पुढती देऊ नका गर्भवास॥'- श्रीचिमडमहाराज, 'वैराग्ये करावा त्याग। तरीच परमार्थ योग। प्रपंचत्यागे सर्व सांग। परमार्थ घडे॥', 'गर्भी म्हणे सोहं सोहं। बाहेरी पडता म्हणे कोहं। ऐसा कष्टी झाला बहू। गर्भवासी॥'- श्रीसमर्थ, 'सायास करिसी प्रपंच दिननीशी। हरिसी न भजसी कवण्या गुणे॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'चैतन्याचा विसरू। ते हे जग॥', 'जन्म हेचि विस्मरण। ईश्वराचे॥'- श्रीसमर्थ)

(२१)

मना वासना चुकवी येरझारा।

मना कामना सांडी रे द्रव्यदारा।

मना यातना थोर हे गर्भवासी।

मना सज्जना भेटवी राघवासी।।

तात्पर्यार्थ : हे मना गर्भवासातील त्या घोर यातनांची आठवण ठेवून जर जन्माला कारणीभूत असणाऱ्या द्रव्यदारेच्या कामनेचा त्याग केलास तर मनातील मोक्षप्राप्तीची इच्छा - जन्ममरणाच्या येरझारा चुकवायची इच्छा - वासना - पुरी होऊन हृदयात कामक्रोधअभिमानरहित सज्जन मनास राघवाची भेट होणार आहे.

मोक्षप्राप्तीची इच्छा हीसुद्धा इच्छाच आहे. मोक्षप्राप्तीची इच्छा जो करतो तो 'मुमुक्षू' होय. ('मोक्षोमे भुयात इतिच्छा' - संस्कृतवचन) ही मोक्षप्राप्तीची इच्छा ही जीवाला निरीच्छ करणारी असते. अर्थात मोक्षप्राप्ती झाली की जीवाला कोणतीही इच्छा रहात नाही. पायात जेव्हा काटा मोडतो तेव्हा आपण जवळच पडलेल्या दुसऱ्या काट्याने तो काटा काढतो व दोन्ही काटे फेकून देतो तसेच येथे आहे. मोक्षप्राप्तीचे इच्छेने तो जन्ममृत्यूरहित अवस्थेत निरीच्छ होतो. व मोक्ष प्राप्त झाल्यावर साऱ्या इच्छा पूर्ण झाल्याने तो वासनारहित होतो. श्रीतुकाराममहाराज सांगतात, 'तुका म्हणे माझी इच्छा पूर्ण झाली। काही न राहिली वासनाहे।।' श्रीतुकाराममहाराज साऱ्या इच्छा पूर्ण होऊन कृतकृत्य झाले. विकृती नाहीशी होऊन जे कृत आहे तेच त्यांचे कृत्य झाले. मोक्ष प्राप्त झाल्यावर श्रीतुकाराममहाराज देवाला मागणे मागतात. ते म्हणतात, 'आता मला मुक्ती धनसंपदा काही नको. आता मी सुखे सोहंचे गर्भत वास करतो. जेथे विस्मरण नाहीच असे सोहंभावे अखंड स्मरण करतो.' श्रीतुकाराममहाराज सांगतात, 'हेचि दान देगा देवा।

तुझा विसर न व्हावा।। गुण गाईन आवडी। हेचि माझी सर्व जोडी।।
नलगे मुक्ती आणि धनसंपदा। संतसंग देई सदा।। तुका म्हणे गर्भवासी।
सुखे घालावे आम्हासी।।’

(२२)

**मना सज्जना हित माझे करावे।
रघुनायका दृढ चित्ती धरावे।
महाराज तो स्वामी वायुसुताचा।
जना उद्धरी नाथ लोकत्रयाचा।।**

तात्पर्यार्थ : वासनारहित होऊन शुद्धमनाने, सज्जनमनाने देहातीत होण्यात आपले हित आहे. एक देहातीत वस्तरूप होणे म्हणजेच हृदयामध्ये असणाऱ्या रामरूपी अंतरात्म्याला चित्तात साठवणे होय. हा अंतरात्माच जीवमात्राचा उद्धारकर्ता, त्रिभुवनाचा अधिपती आणि सोहंरूपी वायुपुत्राचा स्वामी आहे. स्वामी राम हे हंसारूढ झाले तरच हंस खालीवर उड्डाण करतो. (‘हित आहे देहातीत। म्हणोनि निरोपिती संत। देहबुद्धीने अनहित। होचि लागे।।’ - श्रीसमर्थ, ‘सोहंरूपी वायुपुत्र हा असे जयापाठी। तया नाही पुनर्जन्म जोडे जगजेठी।।’ - श्रीदासराममहाराज, ‘हंसावरती राम बैसोनी चालिले हो पुढती। हंस कसा मग उड्डाण करीतो खाली आणि वरती।।’ - श्रीतात्यासाहेबमहाराज कोटणीस, ‘न कळे तो देव संतसंगावाचोनी। वासना जाळोनी शुद्ध करा।। शुद्ध करा मन व्हारे देहातीत। ओळखा वस्तुते तुका म्हणे।।’ - श्रीतुकाराममहाराज)

(२३)

**न बोले मना राघवेवीण काही।
जनी वाऊगे बोलता सुख नाही।**

घडीने घडी काळ आयुष्य नेतो।

देहांती तुला कोण सोडू पहातो।।

तात्पर्यार्थ : सतत राघवाची, चैतन्याची जाणीव, सर्वसाक्षी मनाला असणे म्हणजे अखंडीत वाचेने केलेले श्रीरामाचे स्मरण आहे, सदावाचेने अखंड अबोल बोलणे आहे. या चैतन्याच्या जाणीवेत सुख आहे. देहाच्या, दृश्याच्या जाणीवेत - द्वैताच्या जाणीवेत - होणाऱ्या वाळुग्या बोलण्याने दुःखाची प्राप्ती होणारी आहे. चैतन्याच्या जाणीवेने, देहाच्या जाणीवेने वाया जाणारे आयुष्य जपले जाणारे आहे. म्हणून राघवाची जाणीव - राघवाचे नाम बोलणे - सतत हवे. देहाच्या जाणीवेने जे संसरण होते, त्या संसरणाला लागणारा वेळ - आयुष्य - काळ खातो. आयुष्याचा नाश होतो. आयुष्याचा नाश थांबविण्यासाठी प्रत्येक श्वासाला श्वास व उच्छ्वास यांचे संधीकाळात ज्याला काळ वेळ नाही असे नाम साधले पाहिजे. नामाशिवाय श्वास फुकट घालवणे म्हणजे जीवन वाया घालविणे होय. प्रत्येक श्वासाला रामजप ही आपली धारणा व्हावयास हवी. जेथे चैतन्याची जाणीव आहे तेथे काळाला प्रवेश नाही. या श्वासोश्वास या साधनाच्या अभ्यासाने एकांती, लोकांती, देहांती जर नाम साधले तर स्वये सीतापती राम अंतःकाळी त्याचे रक्षण केल्याशिवाय राहणार नाही. ('जाणीवेने होते सुख। नेणीवेने होते दुःख।।', 'जेथे जाणपण खुंटले। तेथे बोलणेही तुटले।।' - श्रीसमर्थ, 'स्वरूप पाहणे बीज उमगणे। अबोल बोलणे सदा वाचे।।' - श्रीमामामहाराज, 'श्वासोश्वासी वेळ तया ग्रासी काळ। तयाचिया पैल नाम आहे। म्हणोनी तयासी काळवेळ नाही। उद्धारची होई साधिलिया।।' - श्रीदासराममहाराज, 'श्वासो लेवे नाम बिना। सो जीवन धिक्कार। श्वासश्वासमो रामजप। वोही धारणाधार।।' - संत तुळशीदास, 'एकांती लोकांती देहांतीही नाम। प्रचिती उत्तम स्वये दिली।।' - श्रीदासराममहाराज)

(२४)

रघुनायकावीण वाया सिणावे।

जनासारिखे वेर्थ का वोसणावे।

सदा सर्वदा नाम वाचे वसो दे।

अहंता मनी पापिणी ते नसो दे॥

तात्पर्यार्थ : रघुनायकाच्या जाणीवेशिवाय जे आयुष्य आहे ते आयुष्य वाया जाणारे, नाश पावणारे आहे. ही हरीच्या जाणीवेशिवाय होणारी वाया येरझार म्हणजेच लटका व्यवहार - संसार - आहे. रघुनायकाच्या प्रचितीशिवाय जे राम बोलणे आहे ते कंटाळवाणे असते. रामनामगतीची देहात प्रचिती घेऊन राम बोलला तर उपयोग. या नेमस्त हरीनामाच्या बोलण्याने इंद्रिय नेमस्त होतात. रामाच्या अज्ञानात जे आपण बोलतो त्याला 'बरळ' म्हणतात. दारूडा अज्ञानात बरळतो, त्याला काही अर्थ असत नाही. या अज्ञानातील बोलण्याने हरी प्राप्त होत नाही. म्हणून सदासर्वदा रामाची प्रचिती घेऊन राम बोलला पाहिजे. सुखरूप रामाची प्रचिती येण्यासाठी - रामाची जाणीव होण्यासाठी - मनातील 'देह म्हणजे मी' ही पापिणी अहंकाराची जाणीव नाहीशी होऊन देहाभिमाने असणारी येरझार थांबली पाहिजे. ही येरझार सरली तर व्यापार सुफळ होऊन हरी हाताला येणार आहे. ('लटिका व्यवहार सर्व हा संसार। वाया येरझार हरिवीण॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'प्रचितीवीण जे बोलणे। ते अवघेची कंटाळवाणे॥'- श्रीसमर्थ, 'अनंत वाचाळ बरळती बरळ। त्या कैचा दयाळ पावे हरी॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'रामनामगती देहात प्रचिती। धरूनिया चित्ती राम बोले॥'- श्रीमामाहाराज, 'देह मी वाटे ज्या नरा। तो जाणावा आत्महत्यारा। देहाभिमाने येरझारा। भोगिल्याच भोगी॥'- श्रीसमर्थ)

(२५)

मना वीट मानू नको बोलण्याचा।

पुढे मागुता राम जोडेल कैचा।

सुखाची घडी लोटता सुख आहे।

पुढे सर्व जाईल काही न राहे।।

तात्पर्यार्थ : माझ्या बोलण्याने तुला सर्वस्वाचा वीट न येता, जगाचा तटका तोडावा असे न वाटता जर माझ्या सांगण्याचाच जर तुला वीट आला तर तू प्रवृत्ती सोडून निवृत्ती होऊन रामरूप कसा होशील? सुखरूप कसा होशील? निवृत्ती झालास तर सुखापाठोपाठ सुखच मिळेल. सर्व सुख प्राप्त होईल. विषयसुखाच्या जर मागे लागशील तर विषय हे नाशिवंत आहेत, विषय जवळ आहेत तोवर सुख आहे विषय गेल्यावर विषयांच्या आठवणीने सुख काही राहणार नाही. सुखाच्या पाठोपाठ दुःख हे येणारच. ('मन हे राम झाले आता मन हे राम झाले। प्रवृत्ती सोडूनी कैसे निवृत्तीसी आले।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'जगाचा तोडी या तटका। तरी तुझा लागे मज चटका।।' - श्रीदासराममहाराज)

(२६)

देहेरक्षणाकारणे यत्न केला।

परी सेवटी काळ घेऊनी गेला।

करी रे मना भक्ती या राघवाची।

पुढे अंतरी सोडी चिंता भवाची।।

तात्पर्यार्थ : तब्येतीच्या स्वास्थ्यासाठी आटोकाट प्रयत्न केला. सर्व पथी वापरल्या, जपजाप्य, होमहवन जे जे करता येईल ते ते सारे केले, तरी एक दिवशी देह हातावर तुरी देऊन जाणाराच आहे. देहाला जन्म आहे अर्थात मरणही आहे. देह हे काळाचे भक्ष्य आहे. आपण देहाकार

‘देह म्हणजे मी’ असे मानतो. देहतादात्म्याने देहभक्त होतो व अजन्मा राघवापासून विभक्त होतो. नमन या भक्तीने निजत्वाची - रामाची - नादप्रकाशाने (नामरूपाने) जर जाणीव झाली तर निजस्मरणी आपण देहापासून विभक्त होऊन राघवाचे भक्त होणार. रामरूप होणार. जन्ममरण हा संसार देहाला आहे. त्यामुळे आत्मरूप - रामरूप झालेल्या विदेही भक्ताला संसाराची - जन्ममरणाची चिंता उरत नाही. (‘नाशिवंत देह जाणार सकळ। आयुष्य खातो काळ सावधान।।’ - श्रीतुकाराममहाराज, ‘देहाचिया गावा आलिया। जन्ममृत्युचिया सोहळिया। ना म्हणो नये धनंजया। जियापरी।।’, ‘एह्वी तरी माझिया भक्ता। आणि संसाराची चिंता। काय समर्थाची कांता। कोरान्न मागे।।’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘विभक्तता अहंपणी। निजत्वाचे विस्मरणी।। निजस्मरणी होय भक्त। जेथ नाही द्वैताद्वैत।।’, ‘जन्ममरणाचे पैल। एक आत्मा घननीळ।। जन्ममरण देखे देही। तरीच होशील विदेही।।’ - श्रीदासराममहाराज)

(२७)

भवाच्या भये काय भीतोस लंडी।

धरी रे मना धीर धाकासी सांडी।

रघुनायकासारिखा स्वामी शीरी।

नुपेक्षी कदा कोपल्या दंडधारी।।

तात्पर्यार्थ : अरे मना, संसाराची चिंता कसली करतोयस? धीर धरून दृश्यापासून परावृत्त हो, जगाचा तटका तोड, नमनभक्तीने रामभक्त हो. मनोलयाने कर्माला, अकर्माची मोहोर बसली की ‘देह म्हणजे मी’ हा अहंकार नाहीसा होऊन संसाराचा दरारा - धाक - नाहीसा होईल. रघुनायकासारखा स्वामी शीरी अनुभवाला आल्यावर त्या भक्ताला काळाला तरी भ्यायची काय गरज? समर्थाच्या सेवकाकडे वक्रदृष्टीने कोण पाहील

का? ('चित्याक माडती। शिवने इद्दा नेरूप्राणी।।'-
भ.स.निंबरगीकरमहाराज, 'भक्ती ते नमन'- श्रीतुकाराममहाराज, 'तैसा
कर्माकर्माचिया मोहरा। उठो नेदोनी अहंकारा। संसाराचा दरारा। सांडणे
येणे।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(२८)

दीनानाथ हा राम कोदंडधारी।

पुढे देखता काळ पोटी थरारी।

जनी वाक्य नेमस्त हे सत्य मानी।

नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी।।

तात्पर्यार्थ : जो जन्माला येतो, उपजतो, तो जीव करंटाच, दीनच असतो. जीवाचे ठायी जन्म हेच दारिद्र्य असते. म्हणून तो दीनवाणा असतो. तर अनंता युगाचा आत्माराम हा अजन्मा असतो. तो या दिनांचा नाथ - दिनानाथ - असतो. दशरथपुत्र रामालासुद्धा हा आत्माराम समजून घेण्यासाठी वसिष्ठांना शरण जावे लागले. जीव जर आत्म्याला अनन्य शरण गेला, त्याचे एकपण जर त्याला जाणवले तर हा कोदंडधारी - शस्त्रधारी - राम साधन शस्त्राने (अध्यात्मशस्त्राने) जीवाचे संसाराचा - जन्ममरणाचा - नाश करतो. तो जीवाला मोक्षश्रीआळंकृत श्रीमंत करतो. त्याचे करंटेपण नाहीसे होते. त्या भाग्यवानापुढे काळ देखील उभा राहू शकत नाही. त्यांना पाहून काळच घाबरतो. त्याला मानवी देह तारणाऱ्या सत्य अविनाशी नेमस्त हरीनामाचा अनुभव प्राप्त होतो. अशा प्रकारे दासाभिमानी राम कधीही दासाची उपेक्षा करत नाही. ('उपजोनी करंटा नेणे अद्वयवाटा। रामकृष्णी पैठा कैचा होय।।', 'साचची बोलाचे नव्हे हे शास्त्र। पै संसारू जिणते हे शस्त्र। आत्मा अवतरविते मंत्र। अक्षरीये।।', 'जो मज होय अनन्य शरण। तयाचे

निवारी मी जन्ममरण। यालागी शरणागता शरण्य। मीचि एकू।।’, ‘पै आपुलेनी भेदेवीण। माझे जाणिजे एकपण। तयाची नाव शरण। मज येणे गा।।’, ‘तैसा आत्मसाक्षात्कारू। होईल देखोनी गोचर। ऐसा साधन हतियेरू। हळूची ठेवी।।’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘हरीनाम नेमस्त पाषाण तारी। किती तारीले मानवी देहधारी।।’, ‘जीवा जन्मदारिद्र्य ठाकूनी आले।।’- श्रीसमर्थ, ‘राम हा कालचा सूत दशरथाचा। अनंता युगाचा आत्माराम।।’- श्रीतुकाराममहाराज)

(२९)

पदी राघवाचे सदा ब्रीद गाजे।

बळे भक्तरिपूशिरी कांबी वाजे।

पुरी वाहली सर्व जेणे विमानी।

नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी।।

तात्पर्यार्थ : शरणागताचा उद्धार करणे हे ब्रीद सांभाळणारे राघवाचे नाम राघवाचे पायी सदा गाजत आहे. आयुष्याची वाटचाल ज्या पाऊलाने होते तीच ती हरीची - राघवाची - बरवी पाऊले. आयुष्याचे साधन जे श्वासोच्छ्वास आहेत तीच ती हरीची पाऊले असून त्या श्वासोच्छ्वासात हे नाम गाजत आहे. या काळ वेळ नाही अशा नित्याच्या नेमाच्या नामाचे योगे भक्तरिपू कामाचे शिरी धनुष्यदंडाचा प्रहार होतो. कामाचे दहन होते. शिरी असणाऱ्या षड्रिपूंचा नाश होतो. त्याचे देहाला विमानाने उर्ध्वपंथी गमन साधते. तो सदेह सच्चिदानंद होतो. असे सच्चिदानंदकंद गुरुलिंगसाधुबोधस्वरूप जे बोलतात त्याला वेद म्हणतात. देहभाव विलयाने तो रामरूप होतो. अशा तऱ्हेने दासाभिमानी श्रीराम आपल्या भक्ताची उपेक्षा कधीही करत नाही. (‘श्वासोच्छ्वासी वेळ तया ग्रासी काळ। तयाचिया पैल नाम आहे।।

म्हणोनी तयासी काळवेळ नाही। उद्धारची होई साधिलिया।।’-
 श्रीदासराममहाराज, ‘आयुष्याच्या या साधने। सच्चिदानंद पदवी घेणे।।’-
 श्रीतुकाराममहाराज, ‘नित्याचे नेमाचे असे एक नाम। घेता सरे काम
 अंतरीचा।।’, ‘जरी चार पळ साधेल पवन। होतील श्रवण दशनाद।।
 जरी आठ पळ साधेल पवन। होत असे दहन कामाचे ते।। जरी पंधरा
 पळ साधेल पवन। उर्ध्वपंथी गमन साधे बापा।।’- श्रीमामामहाराज,
 ‘तयाचे बिसाट शब्द। सुखे म्हणो येती वेद। सदेह सच्चिदानंद। का
 नोहावे तो।।’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘नाम श्वासोश्वासी असे। परब्रह्म
 तेथे वसे।।’, ‘आयुष्य हेचि रत्नपेटी। माजी भजनरत्ने गोमटी। ईश्वरी
 अर्पुनिया लुटी। आनंदाची करावी।।’- श्रीसमर्थ)

(३०)

समर्थाचिया सेवका वक्र पाहे।

असा सर्व भूमंडळी कोण आहे।

जयाची लिळा वर्णिते लोक तिन्ही।

नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी।।

तात्पर्यार्थ : समर्थ कोण हो? समर्थ तो जो रात्रंदिवस (परम) अर्थाकडे
 पाहतो व अर्थरूप होतो. समर्थ तो जो जाणत्याला जाणतो, पाहणाऱ्याला
 पाहतो. समर्थ तो ज्याच्या भक्ताला संसाराची चिंता उरत नाही. अशा
 समर्थ श्रीआत्मारामाची जे सेवा करतात म्हणजे अखंड नाम अनुभवून
 अखंड अभेदस्थिती अनुभवतात, आत्मरूप होतात, त्या समर्थसेवकाकडे
 वक्रदृष्टीने - वाकड्या नजरेने हेतुपूर्वक पाहणारा या भूमंडळी कोण
 असणार? वाकड्या नजरेने हेतुपूर्वक जे पाहतात, ते दृश्य पाहतात.
 त्यांना आत्मरूप समर्थसेवक पाहता येत नाही. जे सरळ सहज पाहतात
 तेच आत्मरूप पाहतात. अशा समर्थ श्रीरामाची लिळा त्रैलोक्यात

सर्वजण गातात. तो दासाभिमानी राम आपल्या सेवकाची - दासाची - कधीही उपेक्षा करत नाही. ('प्रपंच अथवा परमार्थ। जाणता तोचि समर्थ। नेणता जाणिजे व्यर्थ। निःकारण।।', 'रात्रंदिवस पाहावा अर्थ। अर्थ पाहेल तो समर्थ। परलोकीचा निजस्वार्थ। तेथेची घडे।।' - श्रीसमर्थ, 'एहवी तरी माझिया भक्ता। आणिक संसाराची चिंता। काय समर्थाची कांता। कोरान्न मागे।।', 'तैसे ज्ञानाचिये दिठी। मजसी अभिन्नची ते किरिटी। येर भिन्नपणे ते उठी। अज्ञानास्तव।।', 'तेवी लचकलिया दिठी। मग देखणे जे जे उठी। तया नाव सृष्टी। मीचि विये पै गा।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'सेवा ते आवडी उच्चारवे नाम। भेदाभेद काम निवारोनी।।' - श्रीतुकाराममहाराज)

(३१)

महासंकटी सोडिले देव जेणे।

प्रतापे बळे आगळा सर्वगुणे।

जयाते स्मरे शैलजा शूळपाणी।

नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी।।

तात्पर्यार्थ : सद्गुरू वसिष्ठांच्या कृपेने ज्यांनी भगवंतांचे अधिष्ठान पाहिले अशा सामर्थ्यसंपन्न बलशाली विशेषगुणांनी संपन्न अशा श्रीरामांनी बलीष्ठ अहंकारी रावणाला मारून सर्व देवांना बंधमुक्त केले. असा प्रतापी सामर्थ्यवान दशरथपुत्र परब्रह्म श्रीराम एकमेवाद्वितीय आहे. त्याची बरोबरी कोण करणार? सिद्धांचे सिद्ध ज्ञानवैराग्ये प्रसिद्ध सामर्थ्यसिंधू - कैलासराने भगवान शंकर व त्यांची पत्नी पर्वतकन्या पार्वती सर्वकाळ या रामाचेच चिंतन, रामाचेच ध्यान करतात. तो सर्वश्रेष्ठ दासाभिमानी राम कधीही भक्तांची उपेक्षा करत नाही. ('सामर्थ्य आहे चळवळीचे। जो जो करील तयाचे। परंतू येथे भगवंताचे। अधिष्ठान

पाहिजे।।’, ‘जो सीधांचा ही सीध। ज्ञानवैराग्ये प्रसीध। सामर्थ्येसिंधू अगाध। कैलासराणा।। तो सीध परी करी साधन। सर्वकाळ रामचिंतन। ध्यानधारणा अनुष्ठान। चुको नेदी।।’- श्रीसमर्थ, ‘रावण ज्ञानी तो अभिमानी खंडे केली वेदाची। तेहत्तीस कोटी बंदी घातिले घडी घडी त्यांना तो जाची।।’- संतवचन)

(३२)

**अहिल्या शिळा राघवे मुक्त केली।
पदी लागता दिव्य होऊनी गेली।
जया वर्णिता सीणली वेदवाणी।
नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी।।**

तात्पर्यार्थ : गौतमपत्नी अहिल्या पतीशापाने शिळा होऊन पडली होती. श्रीरामरायांचा पदस्पर्श सहज त्या शिळेला झाला असता अहिल्या उद्धरून गेली. ती त्यांच्या पदस्पर्शाने दिव्यता पावली. अहो त्यांच्या नुसत्या नामाने सागरात पाषाण तरले तर त्यांच्या प्रत्यक्ष पदस्पर्शाने शिळेचा उद्धार होणार नाही का? प्रत्येक देह हा चैतन्यावीना जड दगडासारखाच असतो. त्या दगडाला आतून चैतन्याचा - आत्मरामाचा - पदस्पर्श झाला की तो दगड - देह - कार्यरत होतो. त्या चैतन्याचा स्पर्श - अस्पर्शाचा स्पर्श - ज्या भक्तांना साधनेने होतो, त्यांचा उद्धार होतो. त्यांना दिव्यता प्राप्त होते. त्यांच्या सत्यस्वरूपाचे वर्णन नीटसे वेदांनासुद्धा करता आले नाही. असा दासाभिमानी राम त्यांच्या भक्तांची कधीही उपेक्षा करत नाही. भक्तांना, भाविकांना त्या रामाचे स्वरूप सहज आकलन होते. (‘हरीनाम नेमस्त पाषाण तारी। किती तारीले मानवी देहधारी। तया रामनामी सदा जो विकल्पी। वदेना कदा जीव तो पापरूपी।।’- श्रीसमर्थ, ‘तेथील प्रमाण नेणवे वेदासी। ते जीवजंतूसी

केवी कळे।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'तुका म्हणे देव भाविकांचे हाती।
शहाणे मरती तरी नाही।।' - श्रीतुकाराममहाराज)

(३३)

वसे मेरुमांदार हे सृष्टीलीळा।

शशी सूर्य तारांगणे मेघमाळा।

चिरंजीव केले जनी दास दोन्ही।

नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी।।

तात्पर्यार्थ : आपण चिरंजीव असल्याची कल्पना करणे व अकस्मात आपण निघून जाणे हे वेगळे व सत्यज्ञानाचे प्रकाशे कल्पना सुरून आपण चिरंजीव होणे - आकल्प आयुष्य प्राप्त होणे वेगळे. कल्पना सुरून जे भक्त सत्यस्वरूपाकार होतात, ते चिरंजीव होतात. ते सर्वकाळ असणाऱ्या स्वरूपी मिळून जातात. ते जोवर मांदारादी पर्वत, चंद्रसूर्य तारांगणे व मेघमाला आहेत तोवर, खरं सांगायचे म्हणजे यांचा नाश झाला तरी हे स्वरूपाकार आत्मज्ञानी राहतात. रामनामाने असे असंख्य भक्त चिरंजीव स्वरूपाकार केले. त्यामध्ये प्रसिद्ध दोन भक्त ते म्हणजे हनुमंत व विभिषण होय. रामाच्या दासावर - भक्तावर काळाची सत्ता चालत नाही. तर काळावरच त्यांची सत्ता असते. अशा तऱ्हेने दासाभिमानी राम कधीही भक्तांची उपेक्षा करत नाही. ('मना पाहता सत्य हे मृत्यूभूमी। जिता बोलती सर्वही जीव मी मी। चिरंजीव हे सर्वही मानिताती। आकस्मात सांडुनिया सर्व जाती।।', 'असो ऐसे सकळही गेले। परंतु येकचि राहिले। जे स्वरूपाकार जाले। आत्मज्ञानी।।' - श्रीसमर्थ, 'यावच्चंद्रश्च सुर्यश्च यावत्तिष्ठति मेदिनी। यावन्ममकथा लोके तावद्राज्यं करोत्यसौ।।' - अध्यात्मरामायण)

उपेक्षा कदा रामरूपी असेना।

जिवा मानवा निश्चयो तो वसेना।

शिरी भार वाहेन बोले पुराणी।

नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी।।

तात्पर्यार्थ : ज्याला काही अपेक्षा असते, त्याची नेहमी उपेक्षाच केली जाते. ज्याचे मनी आशा असते त्याचे पदरी निराशाच येते. दुराशेचा मधुबिंदू जीवाला दुःखसिंधूतच लोटणार. विभक्त नव्हे तो भक्त असा जो रामरूप झालेला भक्त असतो त्याला कोणतीही आशा, अपेक्षा असत नाही. आशा असेल तर त्याला भक्त म्हणत नाहीत. जो आशेचे पाश तोडून उदास होतो तो भक्त साधक. भक्त हा अनंताने जसे आपणास ठेवले आहे त्या परिस्थितीत समाधानाने राहतो व चित्तातील समाधान ढळू देत नाही. त्याची खात्री असते की राम आपली सर्व काळजी वाहणारा आहे. भगवंतांनी तसे आश्वासन आपणास दिले आहे. भक्त जे मनात धरतात ते देव आपणहून करत असतो. आपण फक्त त्या अनंताच्या स्मरणात रहायचे. तो सारी काळजी वाहतोच. त्याच्या स्मरणात सुख आहे तर दृश्याच्या स्मरणात वखवख आहे. एकाकडे पाच रुपये आहेत तो रामाच्या स्मरणात समाधानी आहे व एकाकडे कोट्यवधी रुपये आहेत पण त्याला दृश्याचे स्मरणात वखवख आहे. त्यातील श्रीमंत कोण? अर्थात पाच रुपये असून त्याचे स्मरणात समाधान असणाराच ना? म्हणून अभक्ताचे जिणे कधीही लाजिरवाणेच. त्याच्या वाटणीला उपेक्षाच. रामरूपी असणाऱ्या भक्ताची मात्र कधीही उपेक्षा होत नाही. ('दुराशेचा मधुबिंदू। जीवा लोटी दुःखसिंधू।।' - श्रीमामामहाराज, 'भक्त ऐसे जाणा जे देही उदास। गेले आशापाश निवारोनी।।' - श्रीतुकाराममहाराज, 'ज्याचे मनी आहे आशा। त्याची

आहे बा निराशा।। हे तो समजा अंतःकरणी। त्यासी नाही चक्रपाणी।।
गुरुराज सांगे खूण। करा अखंड स्मरण।।’ - श्रीदासराममहाराज, ‘ठेविले
अनंते तैसेची रहावे। चित्ती असो द्यावे समाधान।।’, ‘तेणे काय तुझी
नाही केली चिंता। राहे त्या अनंता आठवोनी।।’ - श्रीतुकाराममहाराज)

(३५)

असे हो जया अंतरी भाव जैसा।

वसे हो तया अंतरी देव तैसा।

अनन्यास रक्षितसे चापपाणी।

नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी।।

तात्पर्यार्थ : येथे भाव म्हणजे अस्तित्वभाव. ज्या भावाने आपले अस्तित्व सिद्ध होते तो अस्तित्वभाव. आपले अस्तित्व कशाने सिद्ध होते? अर्थात श्वसनावरून. श्वसन हे इडा आणि पिंगला म्हणजेच रामकृष्ण या नाडींद्वारे वाहते. या श्वसनगतीवर मनाची गती अवलंबून आहे. आणि मन हे चार वाचेतून व्यक्त होते. म्हणून श्वसनाला ‘रामकृष्णवाचा’असे श्रीज्ञानेश्वरमहाराज संबोधतात. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, ‘रामकृष्णवाचा भाव हा जीवाचा। आत्मा जो शिवाचा रामजप।।’. जोवर श्वसन हे बहिर्मुख आहे तोवर ‘देह म्हणजे मी’ हा भाव - शरीरभाव - अहंभाव - जागृत असतो. हा भाव अवस्थेप्रमाणे बदलणारा असतो. साधनाभ्यासाने निःश्वास खाली यायचे प्रमाण कमी झाले असता हा शरीरभाव - देहभाव - विरतो, इंद्रिये विषय विसरतात. श्वसनातील त्रिगुण व पंचभूते यांचा निरास होऊन भाव शुद्ध होतो. भाव शुद्ध झाला की तो अंतर्मुख होतो - अंतरी धरला जातो. एकच अंगूळ जेव्हा निश्वास खाली येतो तेव्हा त्याला चैतन्याचा स्वयमेव नाद श्रवण होतो. या नादश्रवणी जाणीवनेणीवरहित तदाकारता साधली की वारेच

नयनात भरते. नादप्रकाशाने - नामरूपाने - निजदेव अनुभवाला येतो. नाकातल्या नाकात श्वसन वाहिल्यावर श्वसन स्थिर होऊन उर्ध्वमुख होते. उर्ध्वमुखे देवाभक्तातील भेद नाहीसा होतो. त्याचे एकपण जाणवून तो अनन्य भक्त होतो. अशा अनन्यशरण भक्ताचा जन्ममरण संसार नाहीसा होतो. भवसागरातून तो चापपाणी तारतो, रक्षण करतो. अशा तऱ्हेने दासाभिमानी राम भक्ताची उपेक्षा करत नाही.

(३६)

सदा सर्वदा देव सन्नीध आहे।

कृपाळूपणे अल्प धारिष्ठ पाहे।

सुखानंद आनंद कैवल्यदानी।

नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी।।

तात्पर्यार्थ : देव हा सदासर्वदा आपल्या जवळ असतो. तो इतका जवळ आहे की आपला हातसुद्धा त्याच्यापेक्षा चार हात लांब आहे. तो फार जवळ आहे म्हणूनच तो लांबचा झाला आहे. संकटाचे वेळी, अंतःकाळी सर्व दूर पळून जातात पण तो देव आपणाला कधीही सोडत नाही. तो आपले संकटापासून रक्षण करतो. संकटाचे वेळी किंवा अंतःकाळी हे दूर धावणारे सगळे दूर करून धैर्याने आपण देवाकडे धावले पाहिजे. हातचे सोडून पळत्याच्या मागे धावण्यात काय फायदा होणार? हे सगळे विसरून त्याचेच स्मरण व्हावयास हवे. तो सुखरूप आनंदस्वरूप कैवल्यदानी आहे. तो तात्काळ जीवाला आपणासारखे करतो. तो जीवाला पूर्ण दुःखमुक्त करतो. तो दासाभिमानी राम केव्हाही भक्ताची उपेक्षा करित नाही. ('देव जवळी अंतरी। भेटी नाही जन्मभरी।।' - श्रीसमर्थ, 'संकटाचे वेळी। कोण आपणा जवळी।।' - श्रीमामाहाराज, 'अंतःकाळी तैसा संकटाचेवेळी। हरी तया सांभाळी अंतर्बाह्य।।' -

श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'राम कैवल्याचा दानी। रामदासाभिमानी।।' -
श्रीसमर्थ, 'आनंदाचा कंद पांडुरंग उभा। गोपाळांचा संग सभोवती
उभा।।' - संतवचन, 'सुखाचा सुखनिधी सुखसागर जोडीला।।' - संतवचन)

(३७)

सदा चक्रवाकासी मार्तंड जैसा।

उडी घालतो संकटी स्वामी तैसा।

हरीभक्तीचा घाव गाजे निशाणी।

नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी।।

तात्पर्यार्थ : सुर्यास्त झाल्यावर अंधारात दिसत नसल्याने वेगळे पडलेल्या
चक्रवाक पक्ष्यांच्या दांपत्याला होणाऱ्या वियोगाच्या दुःखातून मिलनाने
मुक्ती मिळावी म्हणून जसा सूर्योदय होतो तसा संकटसमयी भक्ताला
संकटातून मुक्त करण्यासाठी स्वामी रामराय धावून येतात. असा
हरीभक्तीच्या महात्म्याचा डंका वेदशास्त्रपुराणातून पिटला आहे. त्याच्या
वचनाप्रमाणे तो दासाभिमानी राम कधीही भक्ताची उपेक्षा करत नाही.
हे तू कायम लक्षात ठेव. ('चक्रवाक पक्षी मिळू जे पहाती। झाले
मजप्रती तैसे आता।।' - श्रीनामदेवमहाराज, 'चुकलिया माये। बाळ
हुरूहुरू पाहे।।' - श्रीतुकाराममहाराज)

(३८)

मना प्रार्थना तुजला येक आहे।

रघुराज थकीत होऊनी पाहे।

अवज्ञा कदा हो येदर्थी न कीजे।

मना सज्जना राघवी वस्ती कीजे।।

तात्पर्यार्थ : बा मना तुला एक विनंती करतो की आत्तापर्यंत जे

कल्पनेने तू दृश्य पाहात होतास, ते पाहून जर थकला असशील, कंटाळला असशील तर ते दृश्य पाहणे थांबव व कधीही न पाहिलेले कल्पनेच्या पलीकडे असणारे रघुराजाचे रूप आत वळून पहा. कधीही न पाहिलेले रूप असल्याने तुला ते पाहून आश्चर्य वाटणे स्वाभाविकच आहे. रामरूपी अंतरात्म्याचे दर्शनाने मनातील सारे दोष नाहीसे होतात. मन वृत्तीसहित मुरते. त्याला निरुपाधिक विश्रांती प्राप्त होते. येथे अंतरात्मा जसा आहे तसा तो अनुभवाला येणे महत्त्वाचे आहे. जे कल्पनेच्या पलीकडे आहे ते पाहिल्यावर, ऐकल्यावर द्वैत उरत नाही. या अद्वैताचा अनुभव एकदा सर्वसाक्षी मनाला आला की ते त्या अनुभवसुखाला सोकावते. ते सर्वकाळ सर्वसुखी होते. म्हणून तू कल्पना करणे थांबव. कल्पना करून आज्ञेची अवज्ञा कदापिही करू नकोस. तू कल्पनारहित सज्जन हो व राघवाला पहा व रामरूप हो. स्वरूपाकार होऊन रामाच्या स्वरूपी वस्ती करून रहा. ('तुका म्हणे मज अवघ्याचा कंटाळा। तू एक गोपाळा आवडसी।', 'देव पहावया गेलो। तव तो अंगे देवची झालो।'- श्रीतुकाराममहाराज, 'जे मन बुद्धी अगोचर। जे कल्पनेहून पर। ते अनुभविता साचार। द्वैत कैचे।', 'रामरूपी अंतरात्मा दर्शनि दोष नासती।', 'आहे तैसा आहे कल्पना न साहे। दास म्हणे पाहे अनुभवे।'- श्रीसमर्थ, 'यया मनाचे एक निके। जे हे देखिलिया गोडिचिया ठाया सोके। म्हणोनी अनुभवसुखचि कवतिके। दावित जाइजे।'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(३९)

जया वर्णिती वेद शास्त्रे पुराणे।

जयाचेनी योगे समाधान बाणे।

तयालागी हे सर्व चांचल्य दिजे।

मना सज्जना राघवी वस्ती किजे।।

तात्पर्यार्थ : हे मना तू समाधान व्हावे म्हणून दरदर जगभर भटकतो आहेस. समाधान व्हावे म्हणून तू इतका चंचल आहेस. तुझे बाहेर कोठेही समाधान होणार नाही. वेदांनी, शास्त्रांनी, पुराणांनी ज्या रामाचे - हरीचे - वर्णन केले त्या रामाच्या पायाशी जर तुझे तादात्म्य झाले, तू जर रामपदी एकाग्र झालास तर तुझे समाधान होणारे आहे. एकमेव रामपदच असे आहेत जेथे तू एकाग्र होऊ शकतोस. रामपद कोणते हा विषय आपण मागे पाहिला आहे. अस्थिर संसारात मन कसे स्थिर होणार? रामपदीच तुझे चांचल्य नाहीसे होणार आहे. म्हणून हे मना, वासना टाकून तू सज्जन हो. देहातीत अवस्थेत रामाचे पायाशी वस्ती कर. रामरूप होऊन जा व पूर्ण समाधानी हो. ('मना रामपाया कदा तू न सोडी। मना रामनामी धरी नित्य गोडी। मना सद्गुरू राम प्रेमे भजावा। मना राम तो अंतरी साठवावा।।' - श्रीतात्यासाहेबमहाराज कोटणीस, 'जवळी असता जगज्जीवन। का धांडोळिसी वन। एकाग्र करी मन। तेणे होईल समाधान रे।।', 'देव देव म्हणूनी व्यर्थ का फिरसी। निजदेव नेणसी मुळी कोण।।', 'चहू वेदी जाण षटशास्त्री कारण। अठराही पुराणे हरीसी गाती।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(४०)

मना पाविजे सर्वही सुख जेथे।

अती आदरे ठेविजे लक्ष्य तेथे।

विवेके कुडी कल्पना पालटिजे।

मना सज्जना राघवी वस्ती किजे।।

तात्पर्यार्थ : विवेकाने 'देह म्हणजे मी' ही खोटी द्वैताची कल्पना पालटली, देहाचा विसर जर झाला तर चैतन्याच्या जाणीवेने सर्वसुखाची

प्राप्ती होणारी आहे. जर एकांती बसून अती आदरे वाऱ्यावर नजर लागली, मन, बुद्धी पवनाचे माथ्यावर ठेवली, देहातील जन्ममरण क्रियेकडे समजून लक्ष दिले तरच देहभानाचा विसर होऊन विदेही सुख प्राप्त होणारे आहे. वृत्तीरहित ज्ञानाने तो सुखाचे शेजारी, आत्मबोधाच्या विवरी वस्ती करणार आहे. वृत्तीरहित सज्जन मन राघवी वस्ती करणार आहे. ('देवा आता ऐसा करी उपकार। देहाचा विसर पाडी माझ्या।। तरीच हा जीव सुख पावे माझा। बरे केशिराजा कळो आले।।' - श्रीतुकाराममहाराज, 'वाऱ्यावरी लागली नजर। देहभानाचा पडला विसर।।', 'जन्ममरण देखे देही। तरीच होशील विदेही।।' - श्रीदासराममहाराज, 'तुका म्हणे मग नये वृत्तीवरी। सुखाचे शेजारी पहुडेन।।' - श्रीतुकाराममहाराज, 'येकांती उगेच बैसावे। तेथे हे समजोन पहावे। अखंड घ्यावे आणि सांडावे। प्रभंजनासी।।' - श्रीसमर्थ

(४१)

बहु हिंडता सौख्य होणार नाही।

सिणावे परी नातुडे हीत काही।

विचारे बरे अंतरा बोधविजे।

मना सज्जना राघवी वस्ती कीजे।।

तात्पर्यार्थ : जोवर आपले संसारी फिरणे सुरू आहे, तोवर श्रमच होणार, सौख्य होणार नाही. जोवर संसाराच्या गोष्टी सुटत नाहीत तोवर आत्मा कळत नाही. अर्थात आत्मसुख होत नाही. जोवर मन आवरत नाही, जोवर मन एकाग्र होत नाही, तोवर संसार सुटत नाही. जोवर वासना जाळून मन शुद्ध होत नाही, तोवर देहातील हित साधत नाही. निवांत बसल्याशिवाय साधनी मन घटत नाही. अर्थात चित्त शुद्ध होत नाही. खऱ्या सुखाची प्राप्ती होत नाही. यासाठी अंतरी तो

बोध होण्यासाठी शुद्ध सात्विक बरवा विचार करून आळस निद्रा त्यागून बरव्या साधनाने बरवे सुख प्राप्त करून घ्यावे लागेल. विषयापासून निवृत्त झालेल्या सज्जन मनाने रामरूपी स्थिर व्हावे लागेल. ('संसारी जन फिरता श्रमले। भवभय वारुनी मुक्तची केले।।' - श्रीतात्यासाहेबमहाराज कोटणीस, 'आत्माची कळला नाही, जपतपसाधन तीर्थे खोटी गे। ज्ञानदेव म्हणे न सुटती संसाराच्या गोष्टी गे।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'बैसोनी निवांत शुद्ध करी चित्त। तया सुखा अंतःपार नाही।। येवोनी अंतरी राहिल गोपाळ। सायासाचे फळ बैसलिया।।', 'बरवे साधन सुख शांत मन। क्रोध नाही जाण तिळभरी।।' - श्रीतुकाराममहाराज, 'यास्तव बरवा विचार करी। सांडुनी आळस निद्रा वैरी। साधन करुनी सुख घे करी। दास विनवी सद्गुरूचा।।' - श्रीचिमडमहाराज, 'जववरी अर्जुना। तो बोध भेटेना मना। तवची यया साधना। भजावे लागे।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज.)

(४२)

बहुतांपरी हेचि आता धरावे।

रघुनायका आपलेसे करावे।

दिनानाथ हे तोडरी ब्रीद गाजे।

मना सज्जना राघवी वस्ती कीजे।।

तात्पर्यार्थ : बहुतांशी लोक कायेला आपलेसे करतात. पण कायेला आपलेसे करून त्यांना कधीही सुख होत नाही. म्हणून तू आता कायेला आपलेसे न करताना त्यापेक्षा श्रेष्ठ आत्मारामाला - रघुनायकाला - आपलेसे करावे. त्याला आपलेसे केले की सर्वसुखाची प्राप्ती होणारी आहे. तो दीनांचा नाथ, अनाथांचा नाथ, संकटसमयी अनाथांचे रक्षण करणारा, अनाथांना दुःखमुक्त करणारा आहे. म्हणून तू 'देह म्हणजे

मी' ही मीपणाची कल्पना सोडून त्याच्या स्वरूपी मिळून जा. अभिमानरहित सज्जना मना तू रामाला शरण जा. रामदर्शनाने रामरूप हो, राघवी वस्ती कर. ('देहची होऊनी राहिजे. तेणे देहदुःख साहिजे। देहातीत होता पाविजे। परब्रह्म ते।।' - श्रीसमर्थ, 'आपुला विशेष अधिक। जाणावा तो देव एक।। काय करावी आपुली। जी का उपेगा न आली।।' - श्रीमामामहाराज, 'आपुला तो एक देव करूनी घ्यावा। तेणेवीण जीवा सुख नव्हे।।' - संतवचन)

(४३)

मना सज्जना येक जीवी धरावे।

जनी आपुले हित तुवां करावे।

रघुनायकावीण बोलो नको हो।

सदा मानसी तो निजध्यास राहो।।

तात्पर्यार्थ : हे सज्जन संकल्पविकल्परहित मना, या मृत्यूलोकात येऊन देहातीत हित साधणे (एक देहातीत वस्तू होणे) हे आपले प्रथम कर्तव्य आहे, ही खूणगाठ तू जीवी धर. हे साधण्यासाठी या सर्व विपरीत जाणीवा नाहीशा होऊन सतत एका रघुनायकाची - चैतन्याची - जाणीव व्हावी लागेल. विपरीत जाणीवा जाणे म्हणजे लटके बोलणे सांडणे व मनाला रघुनायकाची जाणीव होणे म्हणजे सत्य साच अबोलण्याचे बोलणे - रामनामाचे बोलणे - होय. अर्थात देहाचे विस्मरण व केवळ चैतन्याचे स्मरण होणे हाच एक निदीध्यास मनात सदैव जागृत असू दे. ('हित आहे देहातीत। म्हणोनी निरोपिती संत।।', 'अवघे मिळोनी येकची झाले। देहातीत वस्तू।।' - श्रीसमर्थ)

(४४)

मना रे जनी मौन्यमुद्रा धरावी।

कथा आदरे राघवाची करावी।

नसे राम ते धाम सोडूनी द्यावे।

सुखालागी आरण्य सेवीत जावे।।

तात्पर्यार्थ : जनी मौन्यमुद्रा धरणे म्हणजे जी देहाची, दृश्याची जाणीव (विपरीत ज्ञान) आपणाला होते आहे ती नाहीशी होणे होय. असे झाल्यावर जी चैतन्याची जाणीव शिल्लक राहते. तिला श्रीसमर्थ राघवाची कथा म्हणतात. म्हणजे विपरीत ज्ञान नाहीसे होऊन राहणाऱ्या अज्ञानाचे ज्ञान म्हणजे राघवाची कथा होय. 'कथा' याचा अर्थ 'वस्तू' होय. अर्थात ही चैतन्याची जाणीव आदरपूर्वक स्वीकारावी. ज्या ठिकाणी ही चैतन्याची जाणीव होणार नाही ते धाम, गाव सोडून द्यावे. चैतन्याच्या जाणीवेशिवाय एक क्षणही फुकट जाता कामा नये. चैतन्याच्या जाणीवेने जे सुख प्राप्त होते ते प्राप्त होण्याकरता एकांतात अरण्यात जावे लागले तरी हरकत नाही. ('जेथे जाणपण खुंटले। तेथे बोलणेही तुटले। हेतुरहित जाले। समाधान।।' - श्रीसमर्थ, 'तैसे अज्ञान ज्ञाने नेले। आपण वस्तू देऊनी गेले। जाणणेनिवीण उरले। जाणते जे।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(४५)

जयाचेनी संगे समाधान भंगे।

अहंता अकस्मात येऊनी लागे।

तये संगतीची जनी कोण गोडी।

जिये संगतीने मती राम सोडी।।

तात्पर्यार्थ : देहामध्ये मी अमूक आहे अशी जाणीव होते व देह म्हणजे मी हा अहंकार अकस्मात चिकटतो. त्याला अहंकाराचा संग होतो. या

अहंकाराने तो देवापासून विभक्त होतो - अभक्त होतो. त्याचे जिणे लाजिरवाणे होते. तो दुःखीकष्टी होतो. 'मी' आणि 'मी'ला चिकटलेले माझे यातच तो गुरफटतो. मीपणाने त्याचे सारे घरदार नागविले जाते. अहंकाराने साक्षात्कार होत नाही. त्याला आत्मलाभ होऊ शकत नाही. अहंकाराने अहंबुद्धी - देहबुद्धी - निर्माण होते व या देहबुद्धीने ब्रह्मीची ऐक्यता बिघडते. त्याचा परमार्थ होत नाही. त्याला आत्मसमाधान होत नाही. या अहंकाराच्या संगीची गोडी इतकी असते की हा संग सुटता सुटत नाही. सर्व टाकता येते पण 'स्व' टाकणे फार अवघड. मीपणेवीण साधन साधले - वृत्तीरहित ज्ञान जर झाले - तर समाधान होते. अहंबुद्धी - देहबुद्धी - जर गेली तर परमार्थ घडतो. अहंकाराच्या त्यागाने तो देवच होतो. मात्र अहंकाराच्या संगाने अहंबुद्धी रामापासून विभक्त करते. ('म्हणोनी देहबुद्धी हे झडे। तरीच परमार्थ घडे। देहबुद्धीने विघडे। ऐक्यता ब्रह्मीची।।', 'आणिक येक समाधान। मीपणेवीण साधन। करू जाणे तोचि धन्य। समाधानी।।', 'वृत्तीरहित जे ज्ञान। तेचि पूर्ण समाधान। जेथे तुटे अनुसंधान। मायाब्रह्मीचे।।' - श्रीसमर्थ, 'विभक्तता अहंपणी। निजत्वाचे विस्मरणी।।' - श्रीदासराममहाराज, 'अभक्ताचे जिणे होय लाजिरवाणे। रामनामावीण सर्व व्यर्थ।।' - श्रीमामहाराज, 'एकची मीपणे नागविले घर। नातरी संसार ब्रह्मरूप।।' - संतवचन, 'अहंकाराच्या अभावे। देव होशील स्वभावे।।' - श्रीमामहाराज केळकर)

(४६)

मना जे घडी राघवेवीण गेली।
जनी आपुली ते तुवा हानी केली।
रघुनायकावीण तो सीण आहे।
जनी दक्ष तो लक्ष लाउनी पाहे।।

तात्पर्यार्थ : हे मना, आयुष्यातील प्रत्येक क्षण हा रामाच्या जाणीवेत गेला पाहिजे. अखंड स्मरण अखंड राघवाचे होणे महत्त्वाचे. हे स्मरण, आमचे जे स्मरण विस्मरणातील स्मरण आहे ते नव्हे. देवाचे ठिकाणी - आत्म्याचे ठिकाणी - अखंड स्मरण आहे, ते आपणाला प्राप्त होणे म्हणजे आत्मरूप - देवरूप होणे. नित्यरूप जो आत्मा आहे त्याचा स्वयमेव नाद - नाम - सतत श्रवण व्हावयास हवा. हे नित्यश्रवण सतत घडले तर साहजिकच आत्म्याचे अखंड स्मरण होते. त्याच्या जाणीवेशिवाय क्षण वाया गेल्याने आपली हानी होऊ शकते. त्याच्या जाणीवेशिवाय जो क्षण आहे त्याक्षणी मरण आल्यास केवढी हानी होईल. मरणाच्या वेळी जे आपले जाणीवेत येते ती गती प्राप्त होत असल्याने सतत नित्यश्रवण होणे महत्त्वाचे. रामाच्या जाणीवेत सुख आहे. रामाची जाणीव नसेल तर सर्व शीण आहे. अनिवार दुःखच होणार आहे. म्हणून जो दक्ष आहे अर्थात आराम नाही आहे तो सतत नादानुसंधान - नामानुसंधान - राखतो. तो अलक्ष लक्षितो, निजवस्तु पाहतो. आमचे लक्षात लक्ष असल्याने अलक्ष हे अलक्षच राहते. ('मज अखंड राघव कळला रे। कल्पतरू गुरु फळला रे।।' - श्रीकेशवस्वामी, 'अखंड स्मरणे अद्वय भजने वाजवी करटाळी। एका जनार्दनी मुक्ती होये तात्काळी।।' - श्रीनाथमहाराज, 'स्मरण म्हणजे देव। विस्मरण म्हणजे दानव। स्मरण विस्मरणे मानव। वर्तती आता।।', 'जेथे नाही नित्यश्रवण। ते जाणावे विलक्षण। तेथे साधके येक क्षण। क्रमू नये सर्वथा।।', 'येच क्षणी मरोन जासी। तरी रघुनाथी अंतरलासी। माझे माझे म्हणतोसी। म्हणोनिया।।', 'जाणीवेने होते सुख। नेणीवेने होते दुःख। सुखदुःख आवश्यक। उत्पत्तीगुणे।।', 'प्रत्यक्ष माया अलक्ष करी। अलक्ष वस्तु लक्षी अंतरी। आत्मस्थितीची धारणा धरी। या नाव साधक।।' - श्रीसमर्थ, 'अलक्ष लक्षुनी पाहे निजवस्तु।।' - संतवचन, 'कोण जनाला कोण

मनाला मानवले सार। रामावीण सर्वही शीण दुःख अनिवार।।’- संत वेणाबाई)

(४७)

मनी लोचनी श्रीहरी तोचि आहे।

जनी जाणता भक्त होउनी राहे।

गुणी प्रीती राखे क्रमू साधनाचा।

जगी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा।।

तात्पर्यार्थ : जो अखंड रामाला अखंड जाणतो, जो रामाशिवाय काही जाणतच नाही, तो रामरूप होतो, भक्त होतो. भक्त हा कधीही विभक्त असत नाही. अशा भक्तांचे मन हे रामरंगी रंगून रामच झालेले असते. दृश्य पदार्थ त्या निर्मळ मनाला स्पर्शतच नाही. त्यांचे मन सोवळे असते. तो सर्वत्र लोचनी श्रीहरीच पाहतो. जाणता भक्त कोण हो? जो हे समस्त विश्व वासुदेवरूप आहे याची प्रचिती घेतो तो श्रेष्ठ जाणता भक्त. याकरता त्रिगुणावर प्रेम न करता हे त्रिगुण ज्यातून निर्माण झाले त्या शुद्धसत्वगुणावर प्रेम करणे हा साधनाचा क्रम आचरावा लागतो. असा जो विष्णूदर्शनाने चौथ्या गुणाचे योगे अहर्निशी साधन साधतो, तो सर्वोत्तमाचा दास जगात धन्यता प्राप्त करतो. (‘हे समस्त श्री वासुदेवो। ऐसा प्रतितीरसाचा वोटला भावो। म्हणोनी भक्तामाजी रावो। आणि ज्ञानिया तोचि।।’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘वायोमध्ये जाणीव गुण। तेचि ईश्वराचे लक्षण। तयापासून त्रिगुण। पुढे जाले।।’- श्रीसमर्थ, ‘साधिलिया जीवा विष्णुचे दर्शन। अष्टौप्रहर साधन चालतसे।।’- श्रीमामामहाराज, ‘तुका म्हणे ऐका सत्वाचे सामर्थ्य। करवी परमार्थ अहर्निशी।।’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘पृथ्वी सोवळी आकाश सोवळे। मन हे ओवळे अभक्ताचे।।’- संतवचन)

(४८)

सदा देवकाजी झिजे देह ज्याचा।

सदा रामनामे वदे नित्य वाचा।

स्वधर्मेची चाले सदा उत्तमाचा।

जगी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा॥

तात्पर्यार्थ : सदा असणाऱ्या देवाच्या कामात (श्वसन हेच देवाचे कर्म आहे) जो चत्वार देह निरसन साधतो, सारे देह गलित होऊन जो संसाराचे लळीत साधतो, तो चारी वाचे पैल नित्यवाचेने सदा रामनाम (अविनाशी रामनाम) अनुभवतो. तो उत्तम सदा स्वधर्मेच चालतो. त्याला संसारबंध, कर्मबंध उरत नाही. तो सदा स्वरूपी राहतो. तो मुक्त सर्वोत्तमाचा दास जगी धन्यता प्राप्त करतो. जगापेक्षा - संसारापेक्षा - तो वेगळा होतो. ('त्रिगुण आणि पंचभुते। हे वायोमध्ये मिश्रिते। अनुमानेना म्हणोन त्याते। मिथ्या म्हणो नये।।', 'जाले देह हो गलीत। आले संसारा लळीत।।', 'सकळ धर्मांमध्ये धर्म। स्वरूपी राहणे हा स्वधर्म। हेचि जाणजे मुख्य वर्म। साधुलक्षणाचे।।', 'येणेची जन्मे येणेचि काळे। संसारी होईजे निराळे। मोक्ष पाविजे निश्चळे। स्वरूपाकारे।।'- श्रीसमर्थ, 'हा निजधर्म जै सांडे। आणि कुकर्मी रती घडे। तैचि बंधू पडे। संसारिकू।।'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(४९)

सदा बोलण्यासारिखे चालताहे।

अनेकी सदा येक देवासी पाहे।

सगुणी भजे लेश नाही श्रमाचा।

जगी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा॥

तात्पर्यार्थ : बोलण्यासारखे आचरण हवे. राम नुसता बोलून उपयोग

नाही, रामासारखे आचरण हवे. राम बोलायचा आणि आचरण रावणासारखे असेल तर काय उपयोग? राम बोलला तर रामासारखा इंद्रियांवर ताबा हवा, रामासारखा मनःसंयम हवा. राम बोलायचा म्हटले तर काम, क्रोध, अभिमान यांचेवर विजय मिळालेला हवा. तर त्या राम बोलण्याला अर्थ प्राप्त होतो. काम क्रोध अभिमान यांचेवर मात करणे म्हणजे कर्माला अकर्माची मोहोर बसून संसाराचा दरारा नाहीसा होणे होय. संसाराचा दरारा नाहीसा होणे म्हणजे सोहंसाची बोळवण सहजगत्या होणे, जन्ममरण - संसार - शून्य होणे होय. 'सोहं तेही अस्तवले' या अवस्थेत दृश्य जाऊन द्रष्टा हाच दृश्य होतो. अनेकी सदा येक देवासी पाहिले जाते (सर्वसाक्षीमनाकडून). जे जे भुत भेटते ते ते भगवद्रूप अनुभवाला येते. या सगुणभक्तीच्या आधारे भ्रमरहित निर्गुणापर्यंत तो पोचतो. असा सर्वोत्तमाचा दास या जगात धन्यता पावतो. ('बोले तैसा चाले। त्याची वंदावी पाऊले।।', 'राम म्हणता कामक्रोधाचे दहन। जाय अभिमान देशोधडी।।', 'इंद्रियासी नेम नाही। मुखी राम म्हणुनी काही।।' - श्रीतुकाराममहाराज, 'बोलण्यासारखे चालणे। स्वये करून बोलणे। तयांची वचने प्रमाणे। मानिती जनी।।', 'आधी राखावा आचार। मग पहावा विचार। आचारविचार पैलपार। पाविजेतो।।', 'सगुणाचेनी आधारे। निर्गुण पाविजे निधरि। सारासार विचारे। संतसंगे।।' - श्रीसमर्थ, 'तैसा कर्माकर्माचिया मोहरा। उठो नेदोनी अहंकारा। संसाराचा दरारा। सांडणे येणे।।', 'सोहं तेही अस्तवले। जेथ सांगतेची सांगणे जाले। द्रष्ट्वेसी गेले। दृश्य जेथ।।', 'जे जे भेटे भुत। ते ते मानिजे भगवंत। हा भक्तीयोग निश्चित। जाण माझा।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'सोहंसाची बोळवण। न करताची जाहली जाण। येणे पळाले जन्ममरण। शून्य पडले संसारा।।' - श्रीनाथमहाराज)

(५०)

नसे अंतरी कामकारी विकारी।
उदासीन जो तापसी ब्रह्मचारी।
निवाला मनी लेश नाही तमाचा।
जगी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा॥

तात्पर्यार्थ : ज्याचे अंतरात काम - वासना - आस - उरत नाही अशा पुरुषाला उदास म्हणतात. उदास म्हणजे मरायला टेकलेला, आयुष्याला कंटाळलेला नव्हे. उदास म्हणजे जो विषयातून अनासक्त झालेला आहे व ज्याची आसक्ती रामनामी जडलेली आहे तो. उदास म्हणजे ज्याला उत्कर्षाची आस आहे तो. (उत् + आस = उदास अशी उदास शब्दाची फोड श्रीदासराममहाराज करत) जीवनाचा उत्कर्ष हा नेहमी कामाचे दहन झाले म्हणजेच होतो. आसरहित उदास दशा ही साधकाची, भक्ताची असते. जो वासनारहित असतो, तो खरा ब्रह्मचारी. लग्न झाले नाही म्हणून तो ब्रह्मचारी होत नाही. अहो डोकीत सतत तेच, कसला ब्रह्मचारी आणि कसलं काय? अंतरात काम नसेल त्या ठिकाणी क्रोध, लोभ, मद, मोह, मत्सर हे विकार संभवतच नाहीत. ज्याचे वासनेचे बीज जळाले आहे, तो खरा ज्ञानी आणि ज्ञान हेच मुख्य तप आहे. अशा ज्ञानी भक्त तापसी माणसाचा अनुग्रह घ्यावा. अहो दुसऱ्याला वासनेतून दूर करायला आपण वासनारहित नको का? ज्याचे मन साधनाने निवले आहे, ज्याचे मनातील मिथ्या कल्पना ज्ञानाच्या प्रकाशाने नासली आहे असा निर्विकल्प सर्वोत्तमाचा दास जगी धन्यता प्राप्त करतो. तो जगापेक्षा आगळावेगळा होतो. ('आम्ही तरी आस। झालो टाकोनी उदास।', 'साधकाची दशा उदास असावी। उपाधी नसावी अंतर्बाह्य।', 'भक्त ऐसे जाणा जे देही उदास। गेले आशापाश निवारोनी।', 'नाम घेता मन निवे। जिव्हे अमृत हे स्ववे। होताती

बरवे। शुभशकून लाभाचे।।’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘प्रकाशित होता अंतरीची ज्योती। जडेल आसक्ती रामनामी।।’, ‘जरी आठ पळ साधेल पवन। होत असे दहन कामाचे ते।। जरी पंधरा पळ साधेल पवन। उर्ध्वपंथी गमन साधे बापा।।’, ‘वासना राहिना अंतरी। दास म्हणे ब्रह्मचारी।।’- श्रीमामामहाराज, ‘बीज अग्नीने भाजले। त्याचे वाढणे खुंटले। ज्ञात्यास तैसे जाले। वासनाबीज।।’, ‘वासना नदी महापुरी। प्राणी बुडता ग्लांती करी। तेथे उडी घालुनी तारी। तो सदगुरू जाणावा।।’, ‘याकारणे ज्ञाता पहावा। त्याचा अनुग्रह घ्यावा। सारासार विचारे जीवा। मोक्षप्राप्त।।’, ‘तैसे ज्ञानाचेनी प्रकाशे। मिथ्या कल्पना हे नासे। मग हे तुटे आपैसे। द्वैतानुसंधान।।’- श्रीसमर्थ)

(५१)

मदे मत्सरे सांडिली स्वार्थबुद्धी।

प्रपंचीक नाही जयाते उपाधी।

सदा बोलणे नम्र वाचा सुवाचा।

जगी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा।।

तात्पर्यार्थ : ज्याची काम क्रोधापासून मद मत्सरापर्यंत सर्व षड्विकारांसह स्वार्थबुद्धी - देहबुद्धी - गळाली अर्थात ज्याचा दिननीशी होणारा षड्विकारात्मक आयास हा प्रपंच पण थांबला व ज्याला प्रपंचत्यागे सर्व सांग परमार्थ (श्वासोश्वासी संधीकाळी हरीभजन) साधू लागला, प्रपंचाची उपाधी जाऊन जो ब्रह्म झाला, भक्त झाला पण ज्याचे नामस्मरण, साधन, भजन राहीना, ज्याचा नामस्मरण भजन हाच मूळ स्वभाव झाला, जो चारी वाचे पैल असणाऱ्या सुवाचेने मीपणेवीण नम्रतेने सदा नाम - अहर्निशी नाम - गाऊ लागला असा सर्वोत्तमाचा दास जगात धन्यता प्राप्त करतो. (‘सायास करीसी प्रपंच दिननीशी। हरीसी न

भजसी कवण्या गुणे॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘वैराग्ये करावा त्याग। तरीच परमार्थयोग। प्रपंच त्यागे सर्व सांग। परमार्थ घडे॥’- श्रीसमर्थ, ‘गेली त्याची जाणा तोची ब्रह्म ज्ञाला। अंतरी निमाला पूर्णपणे॥’, ‘आधी होता संतसंग। तुका ज्ञाला पांडुरंग। त्याचे भजन राहीना। मुळस्वभाव जाईना॥’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘मुळस्वभाव गुरुनाम। श्रीराम जयराम जयजयराम॥’, ‘रामनाम एकांती एकवीध साधी। प्रपंच उपाधी भक्ता नाही॥’ - श्रीमामामहाराज, ‘वारे हे करी झणकार। श्रीहरीचा जयजयकार। वाचा या सारुनी चार। हरीवाचे हरीचा गजर।’- श्रीदासराममहाराज)

(५२)

क्रमी वेळ जो तत्वचिंतानुवादे।

न लिंपे कदा दंभ वादे विवादे।

करी सुखसंवाद जो उगमाचा।

जगी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा॥

तात्पर्यार्थ : सर्वकाळ जो सारा तपशील बाजूला केल्यावर, मीतूपण गेल्यावर जे तत्व - वस्तु - उरते त्या तत्त्वाचे चिंतन शब्देवीण करून दुजेवीण अनुवाद करतो, दुजेवीण अनुवाद असल्याने तेथे दंभाने वादविवाद करण्याचा प्रश्नच उरत नाही, तो विश्वाच्या मुळाशी - उगमाशी - केवळ आनंदाच्या चैतन्याशी - सुखदायी संवाद साधतो. असा बलशाली सर्वोत्तमाचा दास जगात धन्यता प्राप्त करतो. (‘हे शब्देवीण संवादिके। इंद्रिया नेणता भोगिके। बोला आदी झोंबिके। प्रमेयासी॥’, ‘शब्देवीण संवादू दुजेवीण अनुवादू।’, ‘जे विश्वाचे मूळ। जे योगद्रुमाचे फळ। जे आनंदाचे केवळ। चैतन्य गा॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘येक बळाचे निवडले। ते पोहतची उगमा गेले। उगमदशनि पवित्र जाले। तीर्थरूप॥’,

‘दृश्य पदार्थ ओसरे। तत्त्वे तत्त्व तेव्हा सरे। मीतूपण कैचे उरे। तत्वता वस्तु॥’ - श्रीसमर्थ)

(५३)

सदा आर्जवी प्रीय जो सर्वलोकी।
सदा सर्वदा सत्यवादी विवेकी।
न बोले कदा मिथ्य वाचा त्रिवाचा।
जगी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा॥

तात्पर्यार्थ : ज्याचा मुळस्वभाव हा नाम आहे, तो स्वभावाने सरळ असतो, हे सांगणे नकोच. असा जिव्हेपाशी असणारे सूत्र सांभाळणारा आर्जवी जगमित्र होतो - सर्वलोकी प्रिय होतो. तो विवेकी सदासर्वदा सत्य साच खरे असे त्रिवार सत्य असणारे नामच बोलतो. अर्थात तो मिथ्यवाचेने मिथ्य बोलत नाही. असा सर्वोत्तमाचा दास जगी धन्यता प्राप्त करतो. (‘जगामध्ये जगमित्र। जिव्हेपासी आहे सूत्र। कोठेतरी सत्पात्र। शोधून काढावे॥’ - श्रीसमर्थ, ‘सत्य साच खरे। नाम विठोबाचे बरे॥’ - श्रीतुकाराममहाराज)

(५४)

सदा सेवी आरण्य तारुण्यकाळी।
मिळेना कदा कल्पनेचेनी मेळी।
चळेना मनी निश्चयो दृढ ज्याचा।
जगी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा॥

तात्पर्यार्थ : ज्याला कल्पनेचा निरास होऊन एका आत्मवस्तुचीच प्रचिती येत आहे असा तरुण लोकांतात राहून अखंड एकांताचाच अनुभव घेतो. आत्मसुखालागी आरण्य सेवन करतो. आत्मसुखाच्या

गोडीने मन अचळ, एकाग्र होते. त्याचा आत्मवस्तुबद्दल दृढ निश्चय होतो. असा सर्वोत्तमाचा दास जगी धन्यता प्राप्त करतो. ('वस्तु ते ओळखा सांडा रे कल्पना।' - श्रीतुकाराममहाराज, 'तैसे भुतजात माझ्याठायी। कल्पिजे तरी आभासे काही। निर्विकल्पी तरी नाही। तेथे मीचि मी आघवे।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'अखंड येकांत सेवावा। अभ्यास करीतची जावा। काळ सार्थकची करावा। जनासहित।।' - श्रीसमर्थ)

(५५)

नसे मानसी नष्ट आशा दुराशा।

वसे अंतरी प्रेमपाशा पिपाशा।

ऋणी देव हा भक्तीभावे जयाचा।

जगी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा॥

तात्पर्यार्थ : ज्याचे मनात विनाशी दृश्य वस्तूंची आशा (परमात्म्यापासून दूर नेते म्हणून तीच दुराशा) नसून ज्याचे अंतरात अविनाश भगवंताबद्दल, प्रेमरूप परमेश्वराबद्दल निरतिशय प्रेम असते, त्याचे प्राप्तीची तळमळ त्याला लागलेली असते. या निरतिशय प्रेमाने - भक्तीभावाने - ज्याचा देव ऋणी होतो असा सर्वोत्तमाचा दास जगात धन्यता प्राप्त करतो.

(५६)

दिनाचा दयाळु मनाचा मवाळु।

स्नेहाळु कृपाळु जनी दासपाळु।

तया अंतरी क्रोध संताप कैचा।

जगी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा॥

तात्पर्यार्थ : जाणता समर्थ दीनानाथ सर्वसृष्टी परवत् न पाहता आत्मवत्

पाहतो. त्यामुळे त्याचे अंतरी क्रोध संताप कधीही येत नाही. त्याचे मन हे शुद्धसत्त्वगुणी मवाळ असल्याने तेथे कोणताही कामक्रोधादी विकार उद्भवत नाही. तो सदैव सर्व परमेश्वराला चुकणाऱ्या अपराधी दीनांचा कैवारी, स्नेही, संकटमोचक, कृपावंत असतो. असा सर्वोत्तमाचा दास जगी धन्यता प्राप्त करतो. ('जेथे नाही दुसरी परी। क्रोध यावा कोणावरी। क्रोधरहित सचराचरी। वर्तती साधु।'- श्रीसमर्थ)

(५७)

जगी होइजे धन्य या रामनामे।

क्रिया भक्ती उपासना नित्यनेमे।

उदासिनता तत्वता सार आहे।

सदा सर्वदा मोकळी वृत्ती राहे।।

तात्पर्यार्थ : जोवर वासनेचे बीज जळून जात नाही तोवर खऱ्या रामनामाची गोडी चाखता येत नाही. तोवर 'काहीच न करोनी प्राणी' या समर्थ अवस्थेत जप साधत नाही. जोवर अंतःकरणात आस आहे तोवर त्याला 'हेतुवीण सत्क्रिया' आचरता येत नाही, सहजकृती हे निर्विकल्प रामनाम साधत नाही. जोवर मनाचे नमन होत नाही तोवर नमनभक्ती साधत नाही, नित्यनेम होऊ शकत नाही, उपासना होऊ शकत नाही. आसरहित उदासिनता प्राप्त होणे, निवृत्ती अवस्थेत स्मरण राहणे, सदा सर्वदा मोकळी वृत्ती राहणे, हे साधल्याशिवाय नमनभक्ती उपासनेचा नित्यनेम होऊ शकत नाही, 'हेतुवीण सत्क्रिया आचरणे' हे जगी धन्यता प्राप्त करून देणारे रामनाम साधत नाही. ('संतचरणरज लागता सहज। वासनेचे बीज जळुनी जाय।। मग रामनामी उपजे आवडी। सुख घडोघडी वाढो लागे।।', 'भक्ती ते नमन वैराग्य तो त्याग।।', 'जैसी गंगा वाहे तैसे ज्याचे मन। भगवंत जाण तयाजवळी।।'-

श्रीतुकाराममहाराज, 'काहीच न करोनी प्राणी। रामनाम जपे वाणी। तेणे संतुष्ट चक्रपाणी। भक्तालागी सांभाळी॥'- श्रीसमर्थ, 'कर्मफळी आस न करावी। आणि कुकर्मी संगती न व्हावी। हे सत्क्रियाची आचरावी। हेतुवीण॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'सहजकृती रामनाम। अंतरी नाही दुजे काम॥'- श्रीमामामहाराज, 'मनजी पाटील देहगावीचा। विश्वास धरू नका हो त्याचा। घात करील नेमाचा। पाडील फशी॥', 'स्मरता निवृत्ती पावलो विश्रांती। संसाराची शांती झाली माझ्या॥'- श्रीनाथमहाराज)

(५८)

नको वासना विषई वृत्तीरूपे।

यदर्थी जडे कामना पूर्वपापे।

सदा राम निःकाम चिंतीत जावा।

मना कल्पनालेश तोही नसावा॥

तात्पर्यार्थ : जोवर मनोवृत्ती या दृश्यावर उठतात, तोवर वासना ही जड व नश्वर दृश्याचीच होणार व वासनेप्रमाणे फलप्राप्ती होणार. विषय व इंद्रिये ही जड आहेत हे ओळखून वैराग्याने वृत्ती जेव्हा चैतन्याकडे वळतात, तेव्हा वृत्तीवर वृत्ती उठतात. त्यांना 'सोहंसाच्या अनुवृत्ती' असे श्रीनाथमहाराज म्हणतात. ही योगस्थिती अती गुह्य आहे. यायोगे गुह्य प्रगट होते. म्हणून कल्पनेचा लेशही मनात न आणता निःकाम रामाचे भजन सदा साधावे. ('विषय इंद्रिये जड ओळखणे या नाव विरक्ती। चैतन्याकडे वृत्ती वळविणे या नाव भक्ती॥'- संत शिवराम, 'सोहंसाच्या अनुवृत्ती। ज्यांच्या प्राणवृत्ती विचरती। तद्गतप्राण त्याते म्हणती। ही योगस्थिती अती गुह्य॥'- श्रीनाथमहाराज, 'कामनेने फळ घडे। निष्काम भजने भगवंत जोडे। फळ भगवंता कोणीकडे। महदंतर॥

निःकाम भजनाचे फळ आगळे। सामर्थ्य चढे मयदिवेगळे। तेथे ही
बापुडी फळे। कोणीकडे।।’ - श्रीसमर्थ)

(५९)

मना कल्पना कल्पिता कल्पकोटी।

नव्हे रे नव्हे सर्वथा रामभेटी।

मनी कामना राम नाही जयाला।

अती आदरे प्रीति नाही तयाला।।

तात्पर्यार्थ : मना जो कल्पिता (कल्पना करणारा) आहे, त्याच्याबद्दल
तू कोट्यावधी कल्पना कल्पिल्यास तरी तुला सत्य कल्पिता राम
कधीही भेटणार नाही. तू रामाला देहधारी, दृश्यातील कल्पितोस
त्यामुळे त्या रामाला भोगणे, त्यागणे, विपत्ती या गोष्टी चिकटतात. तो
कल्पनेच्या पलीकडे जसा आहे तसा अनुभवाला आला पाहिजे. कल्पनेमुळे
सत्य कधीही हाताला येत नाही. म्हणून हे लक्षात घे की ज्याच्या
मनात कामना, कल्पना आहे त्याला कधीही राम प्राप्त होणार नाही.
रामच माहिती नाही तर त्याची सादर भक्ती कशी करणार? (‘देवासी
देहधारी कल्पिती। तेथे नाना विकल्प उठती। भोगणे त्यागणे विपत्ती।
देहयोगे।।’, ‘कल्पनेच्या देवा कल्पनेची पूजा। तेथे दुजा कोणी आढळेना।।
आढळेना देव आढळेना भक्त। कल्पनेरहित काय आहे।। आहे तैसा
आहे कल्पना न साहे। दास म्हणे पाहे अनुभवे।।’ - श्रीसमर्थ)

(६०)

मना राम कल्पतरू कामधेनु।

निधी सार चिंतामणी काय वानू।

जयाचेनी योगे घडे सर्व सत्ता।

तया साम्यता कायसी कोण आता।।

तात्पर्यार्थ : अनंता युगाचा आत्माराम - परब्रह्म राम - हा एकमेवाद्वितीय आहे. तो विश्वाचा निर्माता सर्वसत्ताधीश आहे. तो या स्थूल दृष्टीने पाहता येत नाही. तो कल्पनेच्या पलीकडे आहे. कोणतीही कल्पना न उरणे हीच त्या निर्विकल्पाची कल्पना. त्यामुळे त्याचे वर्णन शब्दात करता येत नाही. तो अजन्मा अविनाश आहे. या जगातील साऱ्या गोष्टी जन्माला आलेल्या असल्याने त्या कधीतरी गमन करणाऱ्याच आहेत. म्हणून या जगातील कोणत्याही गोष्टीची उपमा त्या रामाला देता येत नाही. या जगातील सर्वश्रेष्ठ आपली मनोरथे पुरी करणाऱ्या कल्पतरू, कामधेनू, चिंतामणी या अनमोल गोष्टीदेखील त्याच्याशी बरोबरी करू शकत नाहीत. कारण या साऱ्या अद्भूत गोष्टी त्याने निर्माण केल्या असून त्यांचे ठायी असणारी ही अद्भूत शक्ती त्याच्या सत्तेने आहे. या साऱ्या गोष्टी आपल्या नशिबाने आपल्याला उपलब्ध झाल्या तर डोळ्याने पाहता येतात. त्यांचे वर्णन शब्दाने करता येते. डोळ्याने पाहता येणाऱ्या आहेत याचा अर्थच त्या नाश पावणाऱ्याच आहेत. आत्माराम आणि या तीनही गोष्टी यात कोणतेही साम्य नाही. त्याच्या जवळपासही या गोष्टी पोचू शकत नाहीत. मग त्याची उपमा आत्मारामाला कशी देता येईल ?

(६१)

उभा कल्पवृक्षातळी दुःख वाहे।

तया अंतरी सदा तेची आहे।

जनी सज्जनी वाद हा वाढवावा।

पुढे मागुता शोक जीवी धरावा।।

तात्पर्यार्थ : आपण सारे जीव राम या कल्पवृक्षाखालीच बसलो आहोत.

पण कल्पवृक्षाखाली बसून सर्वसुखाची अपेक्षा न करता विषयभोगाची इच्छा हे जीव करतात व सदैव कमी किंवा जास्ती दुःखीच राहतात. जे विषयांचा त्याग न करता या भोगवादात गुरफटतात. त्यांना परमदुःखाला सामोरे जावे लागते. (‘म्हणोनी विषयभोगी जे सुख। ते साद्यंतची जाण दुःख। परी काय करीती मुख। न सेविता न सरे।।’, ‘विषय विषाचा पडीपाडू। गोड परमार्थ लागे कडू। कडू विषय तो गोडू। जीवासी झाला।।’, ‘तैसा हृदयामध्ये मी रामू। असता सर्वसुखाचा आरामू। की भ्रांतासी कामू। विषयावरी।।’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(६२)

निजध्यास तो सर्व तुटोनी गेला।

बळे अंतरी शोकसंताप ठेला।

सुखानंद आनंद भेदे बुडाला।

मनी निश्चयो सर्व खेदे उडाला।।

तात्पर्यार्थ : विषयांच्या जाणीवेने - द्वैताच्या जाणीवेने - दुसऱ्याशी बोलणे होते, वादविवाद होतो. त्यामुळे त्याला आत्मस्वरूपाचा विसर होतो व अंतरात विषयांच्या द्वैताच्या जाणीवेने कामक्रोधांचे वास्तव्य होते. याचा परिणाम म्हणून अंतरात सतत शोक व संताप होतो. निजत्वाला - अद्वैताला - न जाणता द्वैताला जाणल्याने भेदाने अद्वैताचे होणारे निश्चळ सुख (सुखानंद आनंद) प्राप्त होत नाही. तर होणाऱ्या खेदाने आत्म्याबद्दल संशय निर्माण होतो व त्याचेशी परवत् वागणूक होऊ लागते.

(६३)

घरी कामधेनू पुढे ताक मागे।
हरीबोध सांडुनी विवाद लागे।
करी सार चिंतामणी काचखंडे।
तया मागता देत आहे उदंडे।।

तात्पर्यार्थ : आपले घरी हृदयामध्ये सर्व काम पूर्ण करणारा सर्वसुखाचा आराम देणारा राम (कामधेनू) असताना आम्ही आत वळून न पाहताना पुढे आम्ही जन्मदरिद्री, उपजोनी करटे जीव विषयभोगाचे ताक दुसऱ्याकडे मागतो. त्यामुळे अद्वैताचे - हरीचे - ज्ञान न होताना द्वैताचे ज्ञान होते. अद्वैताची जाणीव हे अबोलण्याचे बोलणे हा संवाद न होताना द्वैताची जाणीव हे बोलणे हा विवाद होतो. हातामध्ये असणारा, काय मागेल ते उदंड देणारा ओबडधोबड चिंतामणी आम्ही जन्मदरिद्री दुर्लक्षितो व चकचकणाऱ्या कचकड्याचे खड्याचे मागे, दृश्याचे मागे लागतो.

(६४)

अती मूढ त्या दृढ बुद्धी असेना।
अती काम त्या राम चित्ती वसेना।
अती लोभ त्या क्षोभ होईल जाणा।
अती विषई सर्वदा दैन्यवाणा।।

तात्पर्यार्थ : ज्याचे मन अनावर चंचळ आहे असा अविवेकी अज्ञानी मूढ कधीही द्वैत बुद्धीने अद्वैत न जाणता द्वैत जाणतो. सत्य न जाणता असत्य भ्रामक विपरीत ज्ञान त्याला होते. आणि हाच आपल्यासारख्या मूढ लोकांचा मोठा अपराध आहे. दृढबुद्धीने - निश्चळबुद्धीने - जी सहजसमाधी प्राप्त होते ती मूढ लोकांना प्राप्त होऊ शकत नाही. द्वैत जाणणाऱ्या मूढ अविवेकी पुरुषाचे ठिकाणी अती काम, वासना निर्माण

होत असत्याने त्याठिकाणी अद्वैत राम राहू शकत नाही. अशा मूढ लोकांचे ठिकाणी विषयासक्तीने लोभ अनावर होऊन चित्ताचा प्रक्षोभच होतो. अशा तऱ्हेने अती विषयलोभाने माणूस सर्वदा दैन्यवाणाच ठरतो. ('रामदासी दृढबुद्धी। होता लागे सहजसमाधी।।', 'आम्ही अपराधी अपराधी। आम्हा नाही दृढबुद्धी।।', 'मुखी राम त्या काम बाधु शकेना।।'- श्रीसमर्थ, 'जहां राम वहां काम नहीं'- संतवचन)

(६५)

**नको दैन्यवाणे जिणे भक्तीउणे।
अती मूर्ख त्या सर्वदा दुःख दुणे।
धरी रे मना आदरे प्रीति रामी।
नको वासना हेमधामी विरामी।।**

तात्पर्यार्थ : जो विषयांवर, इंद्रियांवर प्रेम करतो, जो चैतन्यावर प्रेम करत नाही असा भक्तीउणा पुरुष हा नेहमी दैन्यवाणाच असतो. अशा भक्तीउण्या पुरुषाला जीवन प्राप्त होत नाही तर आयुष्यच प्राप्त होते. आयुष्य हे दगडांना, पशूंना पण प्राप्त होते. म्हणून अशा भक्तीउण्या मानवाची तुलना पाषाणाबरोबर, पशुबरोबर होते. जो या संसारात, विषयभोगात सुख मानतो. अशा अतीमूर्ख माणसाला आत्मसुख प्राप्त न होता देहदुःख, विषयभोगी दुःख प्राप्त होते. म्हणून हे मना ज्यात राम नाही अशा विरामी हेमधामी वासना ठेवू नकोस व आदरे रामावर चैतन्यावर प्रेम कर, निजधामी रामी परमप्रेम कर - भक्ती कर व धन्य होऊन जा. ('परममुर्खांमाजी मूर्ख। जो संसारी मानी सुख। या संसारदुःखा ऐसे दुःख। आणीक नाही।।', 'विषय इंद्रिये जड ओळखणे या नाव विरक्ती। चैतन्याकडे वृत्ती वळविणे या नाव भक्ती।।'- संत शिवराम, 'भक्तीवीण पशू कशासी वाढला। सटवीने नेला कैसा नाही।।'-

श्रीनाथमहाराज, 'तैसे माझिये भक्तीवीण। जळो ते जियालेपण। अगा पृथ्वीवरी पाषाण। नसती काही॥', 'विषयभोगी जे सुख। ते साद्यंतची जाण दुःख। परी काय करिती मूर्ख। न सेविता न सरे॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'कांचनाचे ध्यान परस्त्री चिंतन। दुःखासी कारण हेची दोन्ही॥'- संतवचन)

(६६)

नव्हे सार संसार हा घोर आहे।

मना सज्जना सत्य शोधुनी पाहे।

जनी विष खाता पुढे सुख कैचे।

करी रे मना ध्यान या राघवाचे॥

तात्पर्यार्थ : त्रिगुणात्मक संसार हा सार नसून असार घोर दुःखदायक आहे. म्हणून हे मना साधनी तू त्रिगुणात्मक विचार हा असार संसार त्यजून बरवे साधन कर व संकल्पविकल्परहित क्रोधरहित सज्जन मनाने सार सत्य निर्गुणाचा शोध घे. संसाराची हळहळ हेच हलाहल विष असून ते खाऊन सुख कसे होणार? म्हणून हे मना राघवाचे ध्यान कर, रामनाम श्रवण कर व संसाराची हळहळ नुरवून आत्मसुखी हो. ('संसार समस्त त्रिगुण॥'- श्रीनाथमहाराज, 'त्रिगुण असार निर्गुण हे सार। सारासार विचार हरिपाठ॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'असारा संसारा त्यजुनी बरवे साधन करी॥'- श्रीसमर्थ, 'बरवे साधन सुख शांत मन। क्रोध नाही जाण तिळभरी॥'- श्रीतुकाराममहाराज, 'रामनाम घेता हलाहल शमवी। इतर ते कायी तयापुढे॥ गोविंद म्हणे संसाराची हळहळ। तेचि हलाहल जीवा नुरे॥'- श्रीमामामहाराज केळकर)

(६७)

घनःशाम हा राम लावण्यरूपी।

महा धीर गंभीर पूर्णप्रतापी।

करी संकटी सेवकाचा कुडावा।

प्रभाते मनी राम चिंतीत जावा॥

तात्पर्यार्थ : घनःशाम लावण्यरूपी हा राम कोणता? येथे रामरूपी अंतरात्मा श्रीसमर्थाना अपेक्षित आहे का देहधारी धनुर्धारी दशरथपुत्र भगवंताचे अवतार श्रीराम? कोणता देव ध्यानासाठी घ्यावा? कोणाचे कसे ध्यान करावे? देहधारी धनुर्धारी श्रीराम ध्यानासाठी घ्यावेत का? या संदर्भात श्रीसमर्थ काय म्हणतात ते पहा. ते म्हणतात, 'देवासी देहधारी कल्पिती। तेथे नाना विकल्प उठती। भोगणे त्यागणे विपत्ती। देहयोगे॥'. या काल्पनिक देहधारी देवाच्या पूजेबद्दल, ध्यानधारणेबद्दल श्रीसमर्थ काय म्हणतात ते पहा, 'कल्पनेच्या देवा कल्पनेची पूजा। तेथे दुजा कोणी आढळेना॥ आढळेना देव आढळेना भक्त। कल्पनेरहित काय आहे॥ आहे तैसा आहे कल्पना न साहे। दास म्हणे पाहे अनुभवे॥'. समजा आम्ही आमच्या फुटक्या मनाने काल्पनिक देवाचे तुटक ध्यान केले तर सार्थक होणार नाही. श्रीसमर्थ सांगतात, 'फुटक मन येकवटले। तेणे तुटक ध्यान केले। तेथे कोण सार्थक जाले। पहाना का॥'. ध्यान करताना दृश्य जगाचे ध्यान न करता जगदंतरी अनुसंधान हवे. ध्यान करताना जो ध्यान करतो तो व ज्याचे ध्यान धरले जाते तो, हे वेगळे नाहीत याचा अनुभव घेणे महत्त्वाचे. ध्यान करताना तो जसा आहे तसा तो डोळ्यासमोर येणे महत्त्वाचे. श्रीसमर्थ सांगतात, 'जगदंतरी अनुसंधान। बरे पाहणे हेचि ध्यान। ध्यान आणि ते ज्ञान। येकरूप॥', 'ध्यान धरिते ते कोण। ध्यानी आठविते ते कोण। दोनीमध्ये अनन्यलक्षण। असिले पाहिजे॥', 'आहे तैसा आहे कल्पना न साहे। दास म्हणे पाहे

अनुभवे॥'. असे जर ध्यान झाले व रामरूपी अंतरात्मा नयनी दिसला की सारे दोष नाहीसे होणार, सर्वसुखाची प्राप्ती होणार, आपले जीवनाचे सार्थक होणार. अर्थात हे सारे वर्णन रामरूपी अंतरात्म्याचे आहे, हे उघड आहे. नाहीतर नभासारखे, आकाशासारखे निळे रूप सर्वसामान्यतः मानवाचे असते का? श्रीसमर्थ या राघवाच्या स्वरूपाचे वर्णन असे करतात, 'नभासारखे रूप या राघवाचे' तर चिमडमहाराज हे स्वरूपवर्णन असे करतात, 'समुद्रासारखा येतो मायबाप। जिकडे पाहे तिकडे अवघे ब्रह्मस्वरूप॥' तर श्रीदासराममहाराज आत्मा घननीळ असल्याचे व तो केव्हा अनुभवाला येतो, हे असे सांगतात, 'जन्ममरणाचे पैल। एक आत्मा घननीळ॥ जन्ममरण देखे देही। तरीच होशील विदेही॥' तर संत श्रीगोपालनाथ हे आत्मस्वरूपाचे वर्णन असे करतात, 'अग्रावरी पहा निलबिंदू तो। तल्लीनची होई॥' तर श्रीतात्यासाहेबमहाराज नयनी अनुभवाला येणाऱ्या नीलबिंदूचे वर्णन असे करतात, 'तुझ्या नेत्रपाती दिसे नीलबिंदू। कसा दिसतो साधका पूर्ण इंद्रू। बहु लाघवी चंद्रमा हा पहावा। मना राम तो अंतरी साठवावा॥'. अर्थात या सर्व संतांचे अनुभवाप्रमाणे 'घननीळ' हे श्रीसमर्थानी केलेले वर्णन आत्मारामाचेच आहे हे स्पष्ट आहे. रवीशशी कळा लोपल्यावर - जन्ममरणाचे पैल हा लावण्यरूपी राजससुकुमार मदनाचा पुतळा अनुभवाला येतो. तो दृढबुद्धीचा धीरगंभीर विश्वाचा निर्माता सर्वसत्ताधीश असा महाप्रतापी आहे. तो शरणागतांचा अंतःकाळी तैसे संकटाचे वेळी अंतर्बाह्य सांभाळ करतो व मोक्ष प्रदान करतो. अशा प्रभु श्रीरामांचे ती प्रभा मनात घेऊन प्रभाती चिंतन करावे.

(६८)

बळे आगळा राम कोदंडधारी।

महां काळ विक्राळ तो ही थरारी।

पुढे मानवा किंकरा कोण केवा।

प्रभाते मनी राम चिंतीत जावा॥

तात्पर्यार्थ : तुम्ही जर निर्गुण निराकार निश्चळ आत्मारामाचे ध्यान करता तर तो कोदंडधारी कसा ? रामावतारात जो कोदंडधारी होता तो आत्मारामच होता. आत आत्माराम नसेल तर कोदंड कसे धरणार ? भगवंताचे अधिष्ठान असल्याशिवाय सामर्थ्य कुठले येणार ? आत्तासुद्धा आत्माराम कोदंडधारीच आहे. अहो आत्ता कोदंड काय करायचे ? समोर रावण कुठाय ? अहो आत्माराम हा राम व अहंकार हा रावण यांचे कायम रात्रंदिवस न संपणारे युद्ध सुरू आहे. मग बलिष्ठ अहंकाराचा वध करायला कोदंड नको का ? आत्मारामाकडे साधनाचे कोदंड आहे. निश्चळ आत्माराम चंचळत्वाने नामारूपाला येतो. त्याच्या ज्ञानप्रकाशाने मिथ्या कल्पनेचा - अहंकाराच्या कल्पनेचा (रावणाचा) निःपात होतो. अहंभाव जाऊन रावण रामरूप होतो. या आत्मारामाकडे जे बळ आहे ते सवपिक्षा आगळेवेगळे आत्मबल आहे. हे आत्मबल असेल तर शक्तीच्या गोष्टी बोलायच्या. याचे नामाचा उच्चार जेथे आहे तेथे काळाला प्रवेश नाही. तर प्रत्यक्ष त्याचेसमोर काळ उभा तरी राहिल का ? अहो सूर्यासमोर अंधार कधी उभा राहिल का ? जिथे काळ उभा रहात नाही तिथे काळापुढे थराथरा कापणाऱ्या देहधारी दीनदुबळ्या मर्त्य मानवाची काय कथा ? मानवाची शक्ती किती तोकडी आहे त्या रामापुढे. अशा बलीष्ठ आत्मारामाचे ती प्रभा मनात घेऊन प्रभाते ध्यान करावे, चिंतन करावे व चिंतामुक्त व्हावे, भाग्यशाली व्हावे. ('आत्मया रामाचे ध्यान लागले मज कैसे। क्रिया कर्म धर्म अवघे येणेची प्रकाशे।।'-

श्रीनाथमहाराज, 'तैसे ज्ञानाचेनी प्रकाशे। मिथ्या कल्पना हे नासे। मग आपैसे सुटे। द्वैतानुसंधान॥', 'आपण कल्पिले मीपण।' - श्रीसमर्थ, 'झाले तीन देह भरताला। रावण रामरूप तो झाला। गोपी चढल्या वैकुंठाला। यशोदानंद॥' - श्रीगोविंदबुवा, 'बळेवीण शक्ती बोलो नये॥', 'नारायण हरी उच्चार नामाचा। तेथे कळीकाळाचा रिघ नाही॥', 'तैसा आत्मसाक्षात्कारू। होईल देखोनी गोचरू। ऐसा साधनहतियेरू। हळूची ठेवी॥' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज.

(६९)

सुखानंदकारी निवारी भयाते।

जनी भक्तीभावे भजावे तयाते।

विवेके त्यजावा अनाचार हेवा।

प्रभाते मनी राम चिंतीत जावा॥

तात्पर्यार्थ : राम हा सुखकारक व भयनिवारक आहे म्हणून त्या रामाचे भक्तीभावे भजन साधावे. हे भजन साधण्यासाठी विवेकाने दिननीशी होणारे षडविकारात्मक आयास-सायास (अनाचार हेवा) - त्यजावेत व रामाची ती पीतप्रभा अनुभवून प्रभाते पापाचा विचार नाही अशा निर्विचार अवस्थेत रामचिंतनाचे थोर सदाचरण राखावे. ('सायास करिसी प्रपंच दिननीशी। हरीसी न भजसी कवण्या गुणे॥' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'रामनाम मुखी थोर सदाचार। पापाचा विचार ज्यात नसे॥' - श्रीमामामहाराज)

(७०)

सदा रामनामे वदा पुर्णकामे।

कदा बाधिजेनापदा नित्यनेमे।

मदालस्य हा सर्व सोडुनी द्यावा।

प्रभाते मनी राम चिंतीत जावा।।

तात्पर्यार्थ : आळस निद्रेचा त्याग करून मीपणेवीण रामाची ती प्रभा सर्वसाक्षी मनी अनुभवून प्रभाते साधनी राम चिंतीत जावा. या एकनामाच्या नित्यनेमाने संकटांचा नाश होतो, विघ्नांचे निवारण होते, तो सारी चिंता वाहतो. साहजिकच कोणत्याही परिस्थितीत नामस्मरणाची स्थिती सांडली जात नाही. असे नामस्मरण सर्वकाळी झाले असता अंतरीचा काम नाहीसा होऊन तो पूर्णकाम होतो. त्याचे अंतरात नामच साठविले जाते. ('यास्तव बरवा विचार करी सांडुनी आळस निद्रा वैरी। साधन करूनी सुख घे करी दास विनवी सद्गुरूचा।।' - श्रीचिमडमहाराज, 'नामे संकटे नासती। नामे विघ्ने निवारिती। नामस्मरणे पाविजेती। उत्तम पदे।।', 'संपत्ती अथवा विपत्ती। जैसी पडेल काळगती। परी नामस्मरणाची स्थिती। सांडुची नये।।' - श्रीसमर्थ, 'नित्याचे नेमाचे असे एकनाम। घेता सरे काम अंतरीचा।।', 'म्हणोनिया जनी साठवावे नाम। अंतरीचे काम निवारोनी।।' - श्रीमामामहाराज, 'साधकाचे पुरवोनी काम। तुचि सहज करिसी निष्काम।।' - श्रीचिमडमहाराज)

(७१)

जयाचेनी नामे महादोष जाती।

जयाचेनी नामे गती पाविजेती।

जयाचेनि नामे घडे पुण्यठेवा।

प्रभाते मनी राम चिंतीत जावा।।

तात्पर्यार्थ : ज्याच्या नामस्मरणाने अनंताच्या साक्षात्काराच्या आड येणारे दोष नाहीसे होतात व उत्तम गतीने - सद्गतीने - सहज साक्षात्कार होतो, पुण्याचा ठेवा प्राप्त होऊन जीवाचा उद्धार होतो

म्हणून ती प्रभा मनात घेऊन प्रभाते रामाचे ध्यान साधावे. ('दोष ते जातील अनंता जन्मीचे। पाय त्या देवाचे न सोडावे।।', 'बुद्धीचा पालट नासेल कुमती। होईल सद्गती येणे पंथे।। सद्गती झालिया सहज साक्षात्कार। होईल उद्धार पूर्वजांचा।।'- श्रीतुकाराममहाराज, 'नाम स्मरे निरंतर। ते जाणावे पुण्यशरीर। महादोषांचे गिरीवर। रामनामे नासती।।', 'नामे विषबाधा हरती। नामे चेडेचेटके नासती। नामे होय उत्तमगती। अंतःकाळी।।', 'नामे महादोष जाती। पुढे संतांची संगती।।'- श्रीसमर्थ, 'तै पापाचा अचळु फिटे। पुण्याची पहाट फुटे। जै मूर्ति माझी प्रगटे। पंडुकुमरा।।'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(७२)

न वेचे कदा ग्रंथिचे अर्थ काही।

मुखे नाम उच्चारिता कष्ट नाही।

महाघोर संसार शत्रू जिणावा।

प्रभाते मनी राम चिंतीत जावा।।

तात्पर्यार्थ : हे नामस्मरण किती सुलभ आहे ते पहा. येथे नाम घेताना कनवटीचा पैसा खर्च होत नाही. येथे नाम मुखाने उच्चारायचे कष्ट देखील नाहीत. संसार शुन्यवत सहजी झाल्यावर हे नाम अनुभवाला येते. असे लाभदायी नाम प्रभाते सर्वसाक्षी मनी अनुभवावे. ('नाम घेता न लगे मोल। नाममंत्र नाही खोल। दोची अक्षराचे काम। मना जपे रामराम।।', 'साराचे जे सार जे का त्रिभुवनी। ते का तुम्ही मनी उच्चाराना।।'- श्रीतुकाराममहाराज, 'निःश्वासी प्रमाण श्रवणी जे वचन। सार नारायण जप एक।।'- श्रीदासराममहाराज)

(७३)

देहे दंडणेचे महादुःख आहे।

महा दुख ते नाम घेता न राहे।

सदाशिव चिंतीतसे देवदेवा।

प्रभाते मनी राम चिंतीत जावा॥

तात्पर्यार्थ : इंद्रियांचे दुःखदायी दंडण न करताना, मनाचा कोंडमारा न करताना निःश्वासाला प्रमाण येऊन होणाऱ्या नित्य नादश्रवणी संसाराचे महादुःख नाहीसे होऊन आयते मोक्षसुख प्राप्त होणारे आहे. भगवान शंकर हे सदा हा रामनामाचा जप करतात. शिवाचा रामजप हा आत्मा आहे म्हणून तू सुद्धा हा रामजप पहाटेच्या वेळी कर. ('तैसा मनाचा मार न करता। आणि इंद्रिया दुःख न देता। एथ मोक्षु असे आयता। श्रवणाचीमाजी॥', 'रामकृष्णवाचा भाव हा जीवाचा। आत्मा जो शिवाचा रामजप॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'शिवाचे अंतरी रामनाम आहे। वाचे पैल जाये तरीच कळे॥'- श्रीमामामहाराज)

(७४)

बहुतांपरी संकटे साधनांची।

व्रते दान उद्यापने ती धनाची।

दीनाचा दयाळू मनी आठवावा।

प्रभाते मनी राम चिंतीत जावा॥

तात्पर्यार्थ : व्रते, दान, उद्यापने करायची म्हणजे त्याला बरेच धन खचवि लागते. अनेक त्रासदायक गोष्टी गोळा कराव्या लागतात. भरपूर कष्ट करावे लागतात. नामस्मरण हे जागेला बसून होते. धन आणि कष्टाचे कोणतेच काम नाही. शिवाय दीनांचा दयाळू राम सर्वसाक्षी मनी अनुभवल्याने होणारी मोक्षप्राप्ती ही व्रताने, दानाने होणाऱ्या

स्वर्गप्राप्तीपेक्षा कधीही श्रेष्ठच ठरते, म्हणून तू प्रभाते त्या दीनदयाळू आत्मारामाचे स्मरण करीत जा. ('तुम्ही व्रते नियमू न करावे। आणि शरिराते न पीडावे। दुरी केही न वचावे। तीर्थासी गा।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'पहाटेच्या या प्रहरी। म्हणा हरी हरी।।' - श्रीतुकाराममहाराज)

(७५)

समस्तांमध्ये सार साचार आहे।

कळेना तरी सर्व शोधून पाहे।

जिवा संशयो वाउगा तो त्यजावा।

प्रभाते मनी राम चिंतीत जावा।।

तात्पर्यार्थ : सर्व साधनात नाम हे साधन खरे सारभूत श्रेष्ठ आहे. नामापरते दुसरे तत्त्व शोधून सापडणार नाही. हे नाम जर कळत नसेल तर योग्य गुरू शोधून त्यांचेकडून हे सारभूत नाम जाणून घे. नामाबद्दल असणारे सारे संशय टाकून भाव धर व रामकृष्णी नित्य नामाचा टाहो प्रभाते फोडीत जा. ('नामापरते नाही सार। नामे तरलेची अपार।।' - संत केशवस्वामी, 'नामा म्हणे तरी सद्गुरूपासोनी। नाम घ्या जाणोनी नाना काही।।' - श्रीनामदेवमहाराज, 'नामापरते तत्व नाही रे अन्यथा। वाया आणिका पंथा जासी झणी।।' , 'न संदी रे भावो टाकी रे संदेहो। रामकृष्णी टाहो नित्य फोडी।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(७६)

नव्हे कर्म ना धर्म ना योग काही।

नव्हे भोग ना त्याग ना सांग पाही।

म्हणे दास विश्वास नामी धरावा।

प्रभाते मनी राम चिंतीत जावा॥

तात्पर्यार्थ : संशय टाकून भाव धरला की नामी 'विश्वास तो देव' प्रगट होतो. असा अनुभव आळस व निद्रा यांचा त्याग करून प्रभाते साधन करून मनोलय साधलेल्या दासाला येतो. देहाच्या अनुषंगाने कर्म, धर्म, योग, भोग, त्याग काहीही यथासांग घडत नाही. संशयाची निवृत्ती घडून आत्मज्ञानाची प्राप्ती होत नाही. ('विश्वास तो देव। म्हणूनी धरियेला भाव॥'- श्रीतुकाराममहाराज, 'न संडी रे भावो टाकी रे संदेहो। रामकृष्णी टाहो नित्य फोडी॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'साधनी मन घटवी। बा रे साधनी मन घटवी॥ साधनी घटता ते बळ अद्भूत। दासाची पदवी॥'- श्रीमामामहाराज, 'योग याग क्रिया धर्माधर्म माया। गेले ते विलया हरिपाठी॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(७७)

करी काम निःकाम या राघवाचे।

करी रूपस्वरूप सर्वा जीवांचे।

करी छंद निर्द्वंद्व हे गुण गाता।

हरीकीर्तनी वृत्तीविश्वास होता॥

तात्पर्यार्थ : 'करी काम निःकाम या राघवाचे' म्हणजे या राघवाचे काम भक्ताला निष्काम करते. मनातील मानवी काम - वासना - जेव्हा नाहीशी होते तेव्हा जे काम उरते ते राघवाचे काम. मनातील अशुद्ध संकल्प जेव्हा नाहीसा होतो तेव्हा सत्याचा शुद्ध संकल्प राहतो. तेव्हा मन चिदानंदी राहते. जेव्हा आपण निष्काम होऊन राघवाचे काम करतो किंवा राघवाचे काम जेव्हा आपणाला निष्काम करते तेव्हा मन वासनारहित शुद्ध होऊन देहातीत अवस्थेत वस्तूची ओळख होते. तेव्हा सर्वा जीवांचे साकार रूप नाहीसे होऊन सत्य स्वरूप प्रगट होते.

यावेळी मनातील रजतमसत्व हे त्रिगुण, ज्यामुळे संसारातील भ्रमणाने द्वंद्व प्रगट होते, जगाची जाणीव होते, नाहीसे होऊन ज्यायोगे निर्द्वंद्व स्वरूप प्रगट होते तो चौथा गुण प्राप्त होतो. या चौथ्या गुणावर प्रेम करणे हा साधनाचा क्रम आचरल्यावर विशेष श्वास - विश्वास - प्राप्त होऊन कालातीत हरीकीर्तन, भजन, नामस्मरण अनुभवाला येते व जीवाचा उद्धार होतो. ('सत्याचा संकल्प। नुरवी सर्वही विकल्प।।', 'सर्वामाजी असे काळ। तोचि म्हणती सर्वकाळ। संत साधनी सर्वकाळ। जेथे नाही काळवेळ।। जेथ दिवस ना रात। दास नामी अखंडीत।।'- श्रीमामामहाराज केळकर, 'मनः संकल्प शुद्ध पै नोहे। एरवी सदोदीत आहे चिदानंदी।।' - श्रीचांगदेवमहाराज, 'न कळे तो देव सत्संगावाचोनी। वासना जाळोनी शुद्ध करा।। शुद्ध करा मन व्हा रे देहातीत। ओळखा वस्तुते तुका म्हणे।।', 'रजतमसत्व आहे ज्याचे अंगी। याच गुणे जगी वाया गेला।।' - श्रीतुकाराममहाराज, 'श्वासोश्वासी वेळ तया ग्रासी काळ। तयाचिया पैल नाम आहे।। म्हणोनी तयासी काळवेळ नाही। उद्धारची होई साधिलिया।।' - श्रीदासराममहाराज, 'वायोमध्ये जाणीव गुण। तेचि ईश्वराचे लक्षण। तयापासून त्रिगुण। पुढे जाले।।' - श्रीसमर्थ, 'संसार समस्त त्रिगुण'- श्रीनाथमहाराज)

(७८)

अहो ज्या नरा रामविश्वास नाही।

तया पामरा बाधिजे सर्व काही।

महाराज तो स्वामी कैवल्यदाता।

वृथा वाहणे देहसंसारचिंता।।

तात्पर्यार्थ : जो नर सामान्य श्वास करतो, ज्याच्या वासना प्रबळ आहेत, जो श्वासोश्वासाने आयुष्य जगतो व श्वासोश्वासापैल असणारे

जीवन जगत नाही अशा नराला संसार सुटत नाही. संसारबंध प्राप्त होऊन त्याला पंचमहाभुतांची - दृश्याची - बाधा होते (दृश्याचे ज्ञान होते). जो साधनाभ्यासाने वासनारहित (आसरहित) होतो, विशेष श्वास - विश्वास - रामविश्वास - करतो व श्रीरामचरणी विश्वास ठेवतो, त्या नराला पंचमहाभुताची - दृश्याची - बाधा कदा होत नाही. अशा त्याच्या भक्ताला, शरणागताला तो संसारापासून बाजूला करतो, स्वरूपाकार करून मोक्ष प्रदान करतो. त्याला कोणतीही संसारचिंता उरत नाही. तो नाचिंता होतो. ('परी कर्मफळी आस न करावी। आणि कुकर्म संगती न व्हावी। हे सत्क्रियाची आचरावी। हेतुवीण।', 'हा निजधर्मु जै सांडे। आणि कुकर्म रती घडे। तैची बंधू पडे। संसारिकू।'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'आम्ही तरी आस। ज्ञालो टाकोनी उदास।'- श्रीतुकाराममहाराज, 'साधनी मन घटवी बारे। साधनी मन घटवी।। साधनी घटता ते बळ अद्भूत। दासाची पदवी।'- श्रीमामामहाराज, 'म्हणोनी आम्ही रामदास। श्रीरामचरणी आमुचा विश्वास। कोसळोनी पडो हे आकाश। आणिकाची वास न पाहे।', 'राम कैवल्याचा दानी। रामदासाभिमानी।'- श्रीसमर्थ, 'एरवी तरी माझिया भक्ता। आणिक संसाराची चिंता। काय समर्थाची कांता। कोरान्न मागे।'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'श्वासोश्वासी वेळ तया ग्रासी काळ। तयाचिया पैल नाम आहे।। म्हणोनी तयासी काळवेळ नाही। उद्धारची होई साधिलिया।'- श्रीदासराममहाराज)

(७९)

मना पावना भावना राघवाची।

धरी अंतरी सोडी चिंता भवाची।

भवाची जिवा मानवा भुली ठेली।

नसे वस्तुची धारणा वेर्थ गेली।।

तात्पर्यार्थ : हे जीवनात पवन साधणाच्या पावन मना, तू अंतरी राघवाच्या खुणा अनुभव व भवाची - संसाराची - चिंता सोडून दे. जीवा मानवाला संसारमोह झाला आहे, संसाराची - भवाची - भूल पडली आहे. त्यामुळे तो नसलेल्या वस्तुच्या, भ्रामक वस्तुच्या मागे लागला आहे. देहादी प्रपंच सत्य मानून त्यातच मन गुंतून पडले आहे. अंतःकाळी ही वासनाच त्याचा घात करणारी आहे. हे नाशिवंत वस्तूप्रेम व्यर्थ जाणारे आहे. ('त्या देवाचे दर्शन तू घे तू घे। संसारमोहातूनी निघे निघे।।', 'नाडीद्वारा धावे जीवन। त्या जीवनामध्ये खेळे पवन। त्या पवनासरिसा जाण। आत्माही विवरे।।', 'वायोसरशी वासना गेली। ती पुन्हा जन्म घेवोनी आली।।' - श्रीसमर्थ)

(८०)

धरा श्रीवरा त्या हराअंतराते।

तरा दुस्तरा त्या परा सागराते।

सरा वीसरा त्या भरा दुर्भराते।

करा नीकरा त्या खरा मत्सराते।।

तात्पर्यार्थ : भगवान शंकरांचे अंतरी ज्यांचा ध्यास आहे त्या श्रीवर - लक्ष्मीपती - सीतापती - श्रीरामास अंतरी हृदयात साठवा. त्याला अंतरी साठवायचे म्हणजे हृदय मोकळे हवे ना? कामक्रोधानी भरलेले उर मोकळे झाले तर राम - हरी - हृदयमंदिरी (उरी) साठवता येईल. तो जर हृदयात साठविला तर जन्ममरणाची येरझार थांबणार आहे किंवा जन्ममरणाची येरझार थांबली की तो हृदयात साठविला जाणार आहे. दुस्तर असा महान भवसागर तरला जाणार आहे. इंद्रियांच्या मागण्या कधीही संपणाच्या नाहीत. कितीही आणून भरले तरी त्यांचे

पोट भरणार नाही. साधनाभ्यासाने देहाला विसरा, मनाचा लय साधा तरच कामक्रोधमत्सररूपी खराचा निकराने नाश करता येईल. इंद्रियांच्या घरी होणाऱ्या विषयांच्या येरझारा थांबतील व वोवरी आत्मबोध होईल. ('विठोने शिरी वाहिला देवराणा। तया अंतरी ध्यास रे त्यासी नेणा। निवाला स्वये तापसी चंद्रमौळी। जिवा सोडवी राम हा अंतःकाळी।'- श्रीसमर्थ, 'साठविला हरी जेणे हृदयमंदिरी। त्याची सरली येरझार। झाला सुफळ व्यापार।'- श्रीतुकाराममहाराज, 'तरी जेयाचिया इंद्रियाचिया घरा। नाही विषयाचिया येरझारा। जो आत्मबोधाचिया वोवरा। पहुडला असे।'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(८१)

मना मत्सरे नाम सांडू नको हो।

अती आदरे हा निजध्यास राहो।

समस्तांमध्ये नाम हे सार आहे।

दुजी तुळणा तुळीता ही न साहे।।

तात्पर्यार्थ : दिननीशी होणारे षड्विकारात्मक आयास हा प्रपंच अप्रमाण झाला की त्याचा निःश्वास खूप अंगुळे खाली येतो व त्याला खरा परमार्थ साधत नाही. त्याला जीवनात भजन, नामस्मरण साधत नाही. मत्सर केल्याने नाम सांडते. तर मत्सर गेल्याने नाम साठते. म्हणून आधी षड्विकारात्मक आयास हा प्रपंच नेटका करावा म्हणजे निःश्वास कमीत कमी खाली येईल. निःश्वासाला प्रमाण आले तर नादश्रवण होईल, निजत्वाचा ध्यास लागेल, विवेकाने परमार्थ साधेल. हे चैतन्य निजधाम हे सारभूत नाम सर्वात महत्त्वाचे आहे. त्याची तुलना इतर कोणत्याही साधनाशी होऊ शकत नाही. ('सायास करीसी प्रपंच दिननीशी। हरीसी न भजसी कवण्या गुणे।'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज,

‘प्रपंची जो अप्रमाण। तो परमार्थी खोटा।।’, ‘आधी प्रपंच करावा नेटका। मग घ्यावे परमार्थ विवेका।।’- श्रीसमर्थ, ‘निःश्वासी प्रमाण श्रवणी जे वचन। एक नारायण सार जप।।’- श्रीदासराममहाराज, ‘सार सार सार विठोबा नाम तुझे सार। म्हणुनी शुळपाणी जपताहे वारंवार।।’- श्रीतुकाराममहाराज)

(८२)

बहु नाम या रामनामी तुळेना।

अभाग्या नरा पामरा हे कळेना।

विषा औषध घेतले पार्वतीशे।

जिवा मानवा किंकरा कोण पुसे।।

तात्पर्यार्थ : सहस्रावधी नाममंत्र आहेत पण रामनामाशी त्यांची तुलना होऊ शकत नाही. असा ‘बहु नाम या रामनामी तुळेना।।’ या चरणाचा अर्थ आहे का? श्रीसमर्थाना येथे वाद निर्माण करायचा आहे का? ‘तुटे वादसंवाद तो हितकारी’ असे म्हणणारे श्रीसमर्थ नवीन वाद निर्माण करतील असे वाटत नाही. अहो कृष्ण नामाने, हरीनामाने, गजानन नामाने, विठ्ठल नामाने सार्थक होत नाही का? श्रीसमर्थ श्रीदासबोधात काय सांगतात पहा. ते म्हणतात, ‘परमेश्वराची अनंत नामे। स्मरता तरिजे नित्यनेमे। नाम स्मरता यमे। बाधिजेना।।’, ‘सहस्र नामामध्ये कोणी येक। म्हणता होतसे सार्थक। नाम स्मरता पुण्यश्लोक। होइजे स्वये।।’. मग दासबोधात एक विचार व मनाला वेगळा उपदेश असे श्रीसमर्थ करतील का? म्हणजे आपला अर्थ काही चुकतोय असाच त्याचा अर्थ होतो ना?

या जगात देव, ब्रह्म एक आहे व दृश्य जे आहे ते बहु, अनेक आहे. अर्थात बहु दृश्याची नावे पण बहुच. ही बहुनामे कालांतराने

वहिवाटीही पुसली जाणारी विनाशी असतात. हे विनाशी नाम देवाच्या अविनाशी नामाशी कशी बरोबरी करेल? हे दृश्याचे बहुनाम, द्वैतनाम, आपल्याला देवापासून दूर नेते तर एक हरीनामाने एकाची प्रचिती येते. ही अद्वैताची कलाकुसर विरळाच जाणतो. अभाग्या पामर नराला हे एकनाम कळत नाही. म्हणून हे एकनाम जाणणारे अगदी विरळा. हा रामजप, हरीजप हा शिवाचे अंतरी असणारा, शिवाचा आत्मा आहे. तो जप चारीवाचे पैल मन मुरल्यावर कळतो. ते रामनाम संसाराची हळहळ हे हलाहल विष शमविणारे आहे. हे नाम कालातीत, काळवेळ नाही असे आहे. ते काळकूट विष नाहीसे करणारे आहे. म्हणून भगवान शंकरांनी काळकूट विष शमविण्यासाठी रामनामाचे औषध घेतले. मग बापुड्या किंकर मानवाने काय करावे? संसाराची हळहळ संपल्यावर किंकर मन राहिल का? मनाचा संपूर्ण लय होईलच ना? ('एक नाम हरी द्वैत नाम दूरी। अद्वैत कुसरी विरळा जाणे।।', 'रामकृष्णवाचा भाव हा जीवाचा। आत्मा जो शिवाचा रामजप।।', 'नामाचिया सहस्रवरी। नावा इया अवधारी। सजुनिया संसारी। तारु जाहलो।।'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'काळवेळ नामस्मरणासी नाही। सदा सर्वदाही उच्चारवे।।', 'शिवाचे अंतरी रामनाम आहे। वाचे पैल जाये तरीच कळे।।', 'गोविंद म्हणे संसाराची हळहळ। तेचि हलाहल जीवा नुरे।।'- श्रीमामाहाराज केळकर, 'श्वासोश्वासी वेळ तया ग्रासी काळ। तयाचिया पैल नाम आहे।। म्हणोनी तयासी काळवेळ नाही। उद्धारची होई साधिलिया।।'- श्रीदासराममहाराज, 'सोहंमध्ये अवकाश। बोलियेले चिदाकाश। तयामध्ये जे लहरी। तेची चैतन्य कुसरी।।'- संतवचन)

(८३)

जेणे जाळीला काम तो राम घ्यातो।

उमेसी अती आदरे गुण गातो।

बहू ज्ञान वैराग्य सामर्थ्य जेथे।

परी अंतरी नाम विश्वास तेथे।।

तात्पर्यार्थ : जो साधनेने कामाचे दहन करतो तोच उर्ध्वपंथी गमन साधतो व हा अजपाजप साधतो, रामाचे स्वरूपध्यान साधतो. भगवान शंकरानी, संतांनी प्रथम काम नावाचा राक्षस मारला व नंतर हे रामाचे स्वरूपानुसंधान साधले. रामनामाची आवड त्यांचे ठिकाणी निर्माण झाली. अहर्निशी परमार्थ साधणाऱ्या चौथ्या वेगळ्या गुणाचे वर्णन, त्या गुणाची अगम्य लिळा भगवान शंकरांनी आपल्या पत्नीला, पार्वतीला सांगितली. त्या गुणावर प्रेम करणे हे साधन साधून सिद्धांचे सिद्ध पदास पोचलेले ज्ञानवैराग्ये प्रसिद्ध अगाध सामर्थ्यसिंधू भगवान शंकर विश्वासाने अष्टौप्रहर ध्यानधारणा, अनुष्ठान, रामचिंतन करतात. मग आपल्यासारख्या साधन न करणाऱ्यांनी साधन करायला सुरुवात तरी करायला नको का ? (‘जरी आठपळ साधेल पवन। होत असे दहन कामाचे ते।। जरी पंधरा पळ साधेल पवन। उर्ध्वपंथी गमन साधे बापा।।’ - श्रीमामामहाराज केळकर, ‘अजपा जपणे उलट प्राणाचा। येथेही मनाचा निर्धारू असे।।’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘संतचरणरज लागता सहज। वासनेचे बीज जळून जाय।। मग रामनामी उपजे आवडी। सुख घडोघडी वाढो लागे।।’ - श्रीतुकाराममहाराज, ‘जो सीधांचा ही सीध। ज्ञानवैराग्ये प्रसीध। सामर्थ्येसिंधू अगाध। कैलासराणा।।’, ‘तो सीध परी करी साधन। सर्वकाळ रामचिंतन। ध्यान धारणा अनुष्ठान। चुकोची नेदी।।’, ‘ऐसे अपार माहामती। जाले तरी साधन करिती। तेथे मानव ते किती। बापुडे किंकर।।’ - श्रीसमर्थ)

(८४)

विठोने शिरी वाहिला देवराणा।
तया अंतरी ध्यास रे त्यासी नेणा।
निवाला स्वये तापसी चंद्रमौळी।
जिवा सोडवी राम हा अंतःकाळी।।

तात्पर्यार्थ : ज्याला प्रत्यक्ष परब्रह्म पांडुरंगाने आपल्या मस्तकी प्रेमाने धारण केले आहे अशा भगवान शंकराचे अंतरी ज्या रामांचा निदिध्यास आहे, ज्या भगवान शंकरांनी रामनाम अंतरी धरीले आहे, जे रामनाम शिवाचा आत्मा आहे, त्या रामाला तुम्ही जाणत नाही, याला आता काय म्हणावे? महातापसी अशा भगवान शंकरांची विषप्राशनानंतरची झालेली तळमळ या रामनामानेच शांत झाली. अशा रामाचे स्मरण जर तुम्ही कराल - नित्य रामपाठाचा नित्यपाठ जर तुम्ही कराल - तर तो तुम्हाला अंतःकाळी सोडविल्यावाचून राहणार नाही. ('प्याला शंकर विष हळहळ। शांत झाला जाऊनी तळमळ। नित्य मनी जपा जपा रामनाम। सर्व मंगल कल्याण धाम।।' - श्रीपांडुरंगमहाराज ताम्हनकर, 'अभंग रामपाठ असती बत्तीस। वाचिता विश्वास धरोनिया।। तया रक्षी स्वये रामसीतापती। सर्वत्र आकांती अंतःकाळी।।' - श्रीमामामहाराज केळकर)

(८५)

भजा राम विश्राम योगेश्वरांचा।
जपू नेमिला नेम गौरीहराचा।
स्वये नीववी तापसी चंद्रमौळी।
तुम्हा सोडवी राम हा अंतःकाळी।।

तात्पर्यार्थ : आयुष्यातील सायास नाहीसे होणे म्हणजे विश्रांती - विश्राम - प्राप्त होणे. दिननीशी होणारे षड्विकारात्मक आयास हा

प्रपंच जर नाहीसा झाला तर ही विश्रांती प्राप्त होते. आपण हे दिननीशी सायास करत असल्याने आपणाला हे हरीभजन - रामभजन - हा विश्राम प्राप्त होत नाही. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, 'सायास करिसी प्रपंच दिननीशी। हरीसी न भजसी कवण्या गुणे।।' हा विश्राम हे रामभजन कोणाला साधते? जो निर्हेतूक कर्म करतो - आसरहित कर्म करतो व अकल्प आयुष्य - जीवन - उपभोगतो त्या योगेश्वराला, हरीदासाला. जो आसरहित - कामनारहित कर्म करतो, त्या योगी माणसाचे ठिकाणी क्रोधादीक षड्विकार उद्भवतच नाहीत. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज योगेश्वर कोण हे असे सांगतात, 'आइके सकळ संमते जगी। अर्जुना गा तोचि योगी। जो कर्म करूनी रागी। नोहेची फळी।.', 'अगा योगी जो म्हणिजे। तो देवांचा देव जाणिजे। आणी सुखसर्वस्व माझे। चैतन्य तो।.', 'मुळाचे तोडणे जैसे। होय का शाखोदेशे। कामु नाशलेनी नासे। तैसा क्रोधू।।' तर श्रीतुकाराममहाराज सांगतात, 'वेल क्रोधाचा उगवला। अवघा योग फोल झाला।।' अर्थात सायासरहित आयुष्य (जीवन) हे भजन हा विश्राम योगेश्वरांना साधतो. हे 'काहीच न करोनी' या समर्थ अवस्थेत साधणारे रामभजन (रामजप) साधण्याचा नित्यनेम उमामहेश्वरांनी केला आणि निवृत्ती अवस्थेतील स्मरणाने संसाराची हळहळ हे हलाहल कालकूट विष शमविले. असा समर्थ श्रीराम तुम्हालाही जन्ममरणाच्या - संसाराच्या - पाशातून संसाराची हळहळ हे हलाहल नुरवून अंतःकाळी मुक्त करील हे निश्चित. ('अनिर्वाच्य ते निवृत्ती। तेचि उन्मनीची स्थिती। निरोपाधी विश्रांती। योगियांची।।' - श्रीसमर्थ)

(८६)

मुखी राम विश्राम तेथेचि आहे।

सदानंद आनंद सेऊनी राहे।

तयावीण तो सीण संदेहकारी।

निजधाम हे नाम शोकापहारी।।

तात्पर्यार्थ : जोवर संसारी फिरणे सुरू आहे तोवर देह, मन कार्यरत आहे. अर्थात श्रम आहेत, विश्राम नाही. जोवर संसारी फिरणे सुरू आहे, तोवर आयुष्याचा नाश होतोय, म्हणजे राम म्हटलेला नाही. जेव्हा संसारी फिरणे थांबते तेव्हा काळवेळ नाही अशा सर्वकाळी रामनामात पवन साधतो, मन हे पावन होते, चैतन्याच्या स्मरणाची खूण प्राप्त होते. त्याक्षणी श्रम नाहीसे होऊन विश्राम प्राप्त होतो. सहजावस्थेत सहज आनंद प्राप्त होतो. संसाराचे फिरणे जोवर सुरू आहे, तोवर रामावाचून सर्वही शीण असून देहयोगे संदेहकारी अनिवार दुःखच होते. याउलट हे विश्राम प्राप्त करून देणारे चैतन्य निजधाम हे नाम - निवृत्ती अवस्थेतील स्मरण - मात्र शोकापहारी आहे. ('संसारी जन फिरता श्रमले। भवभय वारुनी मुक्तची केले।।' - श्रीतात्यासाहेबमहाराज कोटणीस, 'घटका गेली पळे गेली तास वाजे झणाणा। आयुष्याचा नाश होतो राम कारे म्हणाना।।', 'कोण जनाला कोण मनाला मानवले सार। रामावाचून सर्वही शीण दुःख अनिवार।।', 'शोके दुखवावी वृत्ती। तरी ते जाहली निवृत्ती। म्हणोनी साधु आदीअंती। शोकरहित।।' - श्रीसमर्थ, 'सर्वामाजी असे काळ। तोची म्हणती सर्वकाळ।। संत साधनी सर्वकाळ। जेथे नाही काळवेळ।। जेथ दिवस ना रात। दास नामी अखंडीत।।', 'रामनामयोगे मन हे पावन। स्मरण ही खूण त्याची असे।। पवनाच्या संगे सर्वांग पावन। साक्षात्कार खूण दास म्हणे।।' - श्रीमामामहाराज केळकर, 'श्वासोश्वासी वेळ तया ग्रासी काळ। तयाचिया पैल नाम आहे। म्हणोनी तयासी काळवेळ नाही। उद्धारची होई साधिलिया।।' - श्रीदासराममहाराज)

(८७)

मुखी राम त्या काम बाधू शकेना।

गुणे इष्ट धारिष्ट त्याचे चुकेना।

हरीभक्त तो शक्त कामास मारी।

जगी धन्य तो मारुती ब्रह्मचारी॥

तात्पर्यार्थ : ८६ व्या श्लोकात पाहिल्याप्रमाणे जो काळवेळ नाही अशा सर्वकाळी नित्याचे नेमाचे असे एक नाम साधतो, चौथ्या शुद्धसत्वगुणाच्या योगे जो हा रामनामाचा पाठ करण्याचे ईष्ट धारिष्ट सतत दाखवितो, तो दैववान भाग्यवान ठरतो. असा शक्तीमान हरीभक्त कामाचे दहन करतो. श्रीरामभक्त मारुतीराय हे असेच कामव्यसनी न सापडणारे विरक्त हरीभक्त होते. ते या स्वयमेव नामजपाने देवच झाले, जगात धन्य झाले. ('नित्याचे नेमाचे असे एक नाम। घेता सरे काम अंतरीचा॥', 'धीट होऊनीया पाठ करी त्याचा। तो नर दैवाचा खरोखरी॥', 'जरी आठ पळ साधेल पवन। होत असे दहन कामाचे ते॥', 'जेणे योगे झाला हनुमान देव। जपे स्वयमेव रामनाम॥'- श्रीमामामहाराज केळकर, 'खेळियामाजी हणम्या बळकट। न सापडे काम व्यसनी हो॥'- श्रीनामदेवमहाराज)

(८८)

बहू चांगले नाम या राघवाचे।

अती साजिरे स्वल्प सोपे फुकाचे।

करी मूळ निर्मूळ घेता भवाचे।

जिवा मानवा हेचि कैवल्य साचे॥

तात्पर्यार्थ : असे हे एक राघवाचे नाम बहु दृश्याच्या नामापेक्षा चांगले असून याने कपीकुळाचा उद्धार केला व राक्षसांना मुक्त केले. हे नाम

सहा रिपुंची जिरविणारे म्हणून साजिरे, सोहंमध्ये पालन होणारे म्हणून सोपे, फुंकरातून प्राप्त होणारे म्हणून फुकाचे, असे स्वल्प दोची अक्षराचे लहान, पण शक्तीने महान आहे. हे विश्वाचे मूळ असणारे चैतन्यरूप नाम भवाचे निर्मूळ करणारे आहे. भवाचे - संसाराचे - मूळ जी वासना आहे ती निर्मूळ करणारे आहे. भव निर्मूळ होणे हाच मानवी जीवाला प्राप्त होणारा खरा मोक्ष आहे. ('नाम चांगले चांगले। माझे कंठी राहो भले। कपीकूळ उद्धरिले। मुक्त केले राक्षसा।।' - संतवचन, 'कृष्ण गोविंद गोपाळ जपा वदनी हो। हेची सोपे हेची सोपे सकळ साधनी हो।।' - संतवचन, 'जे विश्वाचे मूळ। जे योगद्रुमाचे फळ। जे आनंदाचे केवळ। चैतन्य गा।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'येणेचि जन्मे येणेचि काळे। संसारी होइजे निराळे। मोक्ष पाविजे निश्चळे। स्वरूपाकारे।।' - श्रीसमर्थ)

(८९)

जनी भोजनी नाम वाचे वदावे।

अती आदरे गद्य घोषे म्हणावे।

हरीचिंतने अन्न जेवीत जावे।

तरी श्रीहरी पाविजेतो स्वभावे।।

तात्पर्यार्थ : कधीही न बदलणारा मूळस्वभाव, ज्याच्यावरून आपली ओळख होते असा मूळस्वभाव, जेव्हा चैतन्य हे गुरुनाम आहे हे लक्षात येते तेव्हा हे नामस्मरण पाहताना, ऐकताना, भोजन करताना सहजच होते. पाहणे हे डोळ्याचे, ऐकणे हे कानाचे भोजनच आहे. भोजनाचे वेळी एका चैतन्याच्या अनुभवाने सर्व ज्ञानेंद्रिये तृप्त होतात. ती वासनारहित होतात. सर्वकाळ हरिचिंतनाने ती पूर्ण समाधानी होतात. अशा निर्विकल्प अवस्थेत निर्विकल्प नाम मोठ्याने म्हणावे. म्हणजे अहंकाराच्या अभावे स्वभावे तो देवच होऊन जाईल. ('चालता बोलता धंदा करिता। खाता

जेविता सुखी होता। नाना उपभोग भोगिता। नाम विसरू नये।।’-
 श्रीसमर्थ, ‘मूळ स्वभाव गुरुनाम। श्रीराम जयराम जयजयराम।।
 अहंकाराच्या अभावे देव होशील स्वभावे। गोविंद म्हणे स्वस्वभाव।
 जीवा सोडी रे अभाव।।’- श्रीमामामहाराज, ‘पवित्र ते अन्न। हरिचिंतनी
 भोजन।। तुका म्हणे चवी आले। जे का मिश्रित विठुले।।’, ‘नाम घेता
 ग्रासोग्रासी। तो नर जेविला उपवासी।।’- श्रीतुकाराममहाराज)

(९०)

न ये राम वाणी तथा थोर हाणी।

जनी व्यर्थ प्राणी तथा नाम काणी।

हरीनाम हे वेदशास्त्री पुराणी।

बहू आगळे बोलिली व्यासवाणी।।

तात्पर्यार्थ : श्वासोश्वासात मनाचा लय होऊन श्वास व उच्छ्वास यांचे
 संधीकाळात जर जीवनात नाम साधले नाही तर जीवनाची हानी होते.
 जीवनाविना, नामाविना आयुष्याचा नाश होऊन प्राण (श्वासोच्छ्वास)
 व्यर्थ जातो. चार वेद सहा शास्त्रे अठरा पुराणांनी या हरिनामाचाच
 पुरस्कार केलेला आहे. हरीनाम हे जगावेगळे सत्य आहे असे महर्षी
 व्यासांनी पुराणात सांगितले आहे. (‘चहू वेदी जाण षट्शास्त्री कारण।
 अठराही पुराणे हरीसी गाती।।’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘वेदी हा
 हरीकीर्तनीच महिमा केला असे आदरे। कोठेसा तरी विष्णुसुक्त अवघे
 शोधोनी पाही बरे। त्यामध्येही तृतीय वर्गही भवान मित्रेच नामे पहा।
 त्यामाजी तिसरी ऋचा तवतमो स्तोतार नामे पहा।।’- संत वामन
 पंडित, ‘श्वासो लेवे नाम बिना सो जीवन धिक्कार। श्वासश्वासमो रामजप
 वोही धारणाधार।।’- संतवचन)

(९१)

नको वीट मानू रघुनायकाचा।
अती आदरे बोलिजे रामवाचा।
न वेचे मुखी सापडे रे फुकाचा।
करी घोष त्या जानकीवल्लभाचा।।

तात्पर्यार्थ : रघुनायकाचा वीट न येण्यासाठी सर्वस्वाचा वीट यावा लागतो. अवघ्याचा कंटाळा आला तर गोपाळाची आवड निर्माण होते. आम्हाला रघुनायकाचा वीट येतो म्हणून अवघ्याची आवड आम्हाला असते. चैतन्याचा विसर झाल्याने जगाचा आठव. जगाचा तटका तुटला तर रघुनायकाचा चटका लागतो. आपण कायावाचामने उरलो नाही तर जगाचा तटका तुटून चैतन्याची जाणीव होते व अबोलण्याचे बोलणे - रामनामाचे बोलणे - बोलले जाते. मनोलयाने चारीवाचेपैल चैतन्याच्या वाणीने - हरीवाचेने - हे रामनाम बोलता येते. हरीवाचेने हरीचा घोष करता येतो. ('सर्वस्वाचा वीट। वरी उभा देव नीट।।' - श्रीमामामहाराज केळकर, 'तुका म्हणे मज अवघ्याचा कंटाळा। तू एक गोपाळा आवडसी।।' - श्रीतुकाराममहाराज, 'चैतन्याचा विसरू ते हे जग' - श्रीसमर्थ, 'तुका म्हणे आता बोलो अबोलणे। काया वाचा मने उरलो नाही।।' - श्रीतुकाराममहाराज, 'वारे हे करी झणकार श्रीहरीचा जयजयकार। वाचा या सारूनी चार। हरीवाचे हरीचा गजर।।' - श्रीदासराममहाराज)

(९२)

अती आदरे सर्वही नामघोषे।
गिरीकंदरी जाइजे दुर दोषे।
हरी तिष्ठतू तोषला नामघोषे।

विशेषे हरामानसी राम पीसे॥

तात्पर्यार्थ : गगनी ओंकाराचा ध्वनी ('आदर' म्हणजे 'ओंकाराचा नाद' असे श्रीदासराममहाराज सांगत) हा नामघोष श्रवण झाला की आत्मा-निजत्व-जाणले जाते. या रामरूपी अंतरात्म्याच्या दर्शनाने सारे नाना दोषांचे गिरीवर दूर गिरीकंदरी पळून जातात. ज्या ठिकाणी हा नामघोष निरंतर होतो त्या वैष्णवमंदिरात हरीला संतोष होत असल्याने तेथून तो जाता जात नाही. हरीविषयी असणाऱ्या भक्तीने भगवान शंकरांना या नामजपाचे वेड लागले होते. ('आल्हादे वैष्णव करिती नामाचा घोष। हरीनाम गर्जता गगनी न समाये हर्ष॥'- श्रीनाथमहाराज, 'नाम स्मरे निरंतर। ते जाणावे पुण्यशरीर। नाना दोषांचे गिरीवर। रामनामे नासती॥', 'जेथे नाही नित्यश्रवण। ते जाणावे विलक्षण। तेथे साधके येक क्षण। क्रमू नये सर्वथा॥'- श्रीसमर्थ, 'तो मी वैकुंठी नसे। वेळ एक भानु बिंबीही न दिसे। वरी योगियांचीही मानसे। उमरडोनी जाय॥', 'परी तयापासी पांडवा। मी हारपला गिवसावा। जेथ नामघोष बरवा। करिती माझा॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'धन्य धन्य वैष्णवमंदीर। जेथ नामघोष होय निरंतर॥'- संतवचन, 'वैष्णवाघरी देव सुखावला। न वजे बाहेरी दवडोनी घातला। देव म्हणे माझे पुरतसे कोडे। संगती गोड या वैष्णवांची॥'- श्रीनाथमहाराज, 'या नामाचा घोष वाजती घंटीका। सुरू झाला डंका तिही लोकी॥'- श्रीतुकाराममहाराज)

(९३)

जगी पाहता देव हा अन्नदाता।

तया लागली तत्वता सार चिंता।

तयाचे मुखी नाम घेता फुकाचे।

मना सांग पा रे तुझे काय वेचे॥

तात्पर्यार्थ : जगाला पाहणारा, अनुभवणारा आत्मदेव - चैतन्य - हा अन्नदाता आहे. तो राम आम्हाला देतो म्हणून आमचा उदरनिर्वाह चालतो. आम्ही एक जोंधळा पेरतो व त्यापासून चिपटे, मापटे धान्य काढतो, ते काय आमचे कर्तृत्व आहे का? तो आपली सारी चिंता वाहतो. पण आम्ही फुकटची नित्य उठोनिया खायची चिंता करतो व त्याला आठवत नाही. आपण ज्याच्यामुळे हे सारे आपणास उपलब्ध झाले आहे तो कसा आपणास उपलब्ध होईल हे न पाहताना त्याचे विस्मरणात अहंकाराने जे उपलब्ध झाले आहे ते सारे आपणासच मिळावे या हेतूने त्याचेच मागे लागतो व रामाच्या वियोगाचे योगाने श्रम मात्र होतात. पण क्षेम काही साधत नाही. रामाचा योग झाला तर आपले क्षेम होणार आहे. म्हणून फुंकरात प्राप्त होणारे नाम म्हणून फुकाचे नाम, जाणण्यात आपले काही जाणार नाही. उलट वाया जाणारे आयुष्य जपले जाणार आहे. कायेला विसरून श्वासोश्वासी असणारे नाम साधल्याने तेथे वसणाऱ्या परब्रह्माचा योग होणारा आहे. ('आम्ही काय कुणाचे खातो रे। तो राम आम्हाला देतो रे।', 'दास म्हणे वियोगाचा योग रे। त्याचे फळ सदा दुःखभोग रे।', 'कोण जनाला कोण मनाला मानवले सार। रामावाचुनी सर्वही शीण दुःख अनिवार।।' - श्रीसमर्थ, 'पूर्ण कृपेने नाममंत्र तो कर्णी फुंकियेला। जिकडे तिकडे देव निरंजन निर्गुण दावियेला।।' - श्रीतात्यासाहेबमहाराज कोटणीस, 'जपोनी जपणे जप बोलिलासे। वाया जात असे काय देही।। कायेमाजी व्यर्थ जात असे नाम। तेचि घेणे काम नरदेही।।' - श्रीमामामहाराज केळकर, 'नाम श्वासोश्वासी असे। परब्रह्म तेथे वसे।।' - श्रीसमर्थ, 'नित्य उठोनिया खायचीच चिंता। राहे त्या अनंता आठवोनी।।' - श्रीतुकाराममहाराज)

(९४)

तिन्ही लोक जाळू शके कोप येता।

निवाला हरू तो मुखे नाम घेता।

जपे आदरे पार्वती विश्वमाता।

म्हणोनी म्हणा तेचि हे नाम आता।।

तात्पर्यार्थ : भगवान शंकर हे भोळे आहेत खरे पण तितकेच ते रागीट देखील आहेत. प्रलयकाळी सारे त्रैलोक्य क्रोधाने जाळणारे भगवान शंकरच. असे भगवान शंकर सर्वकाळ रामचिंतन हे साधन करून 'क्रोध नाही जाण तीळभरी' असे शांत झाले. भगवान शंकरांच्याप्रमाणे विश्वमाता पार्वती या देखील आदराने रामजप करतात. मग आपणसुद्धा या रामनामाचा लाभ घ्यायला नको का ? ('महेश पार्वतीप्रती। विशेष गूज सांगती। सलाभ होतसे दुणा। श्रीराम राम हे म्हणा।।' - श्रीसमर्थ)

(९५)

अजामेळ पापी वदे पुत्रकामे।

तया मुक्ती नारायणाचेनी नामे।

शुकाकारणे कुंटणी राम वाणी।

मुखे बोलता छ्याती जाली पुराणी।।

तात्पर्यार्थ : पुराणकाळी अजामेळ नावाचा पापी विषयासक्त ब्राह्मण प्रेमाने 'नारायण' नावाच्या मुलाला सतत बोलावत असे. या नारायण नामाच्या सततोच्चाराने तो मुक्त झाला. तसेच पिंजऱ्यातील राघूचे नाव राम ठेवून त्याला रामनाम शिकवण्याच्या निमित्ताने सतत केलेल्या नामोच्चाराने गणिका उद्धरून गेली. असा नामाचा महिमा अगाध आहे. ('पुत्राचिया मिसे नष्ट म्हणे नारायण। कोण कर्तव्यता त्याचे म्हणे त्याचे पुण्य।।' - संतवचन, 'अजामेळ पापराशी। नामे गेला वैकुंठासी।।' -

संतवचन, 'हरीनामे प्रल्हाद तरला। नाना आघातापासुनी सुटला। नारायण
नामे पावन जाला। अजामेळ।।' - श्रीसमर्थ)

(९६)

महाभक्त प्रल्हाद हा दैत्यकाळी।

जपे रामनामावळी नित्यकाळी।

पिता पापरूपी तया देखवेना।

जनी दैत्य तो नाम मुखे म्हणेना।।

तात्पर्यार्थ : महाभक्त प्रल्हाद हा दैत्यकुळात हिरण्यकशिपूच्या पोटी
जन्माला आला. दैत्यांचे कुळात दैत्यभाव नसलेला प्रल्हाद अवतरला.
उपजत भक्तीप्रेम त्याचे ठिकाणी होते. तो नित्यकाळी - सर्वकाळी -
रामनाम जपे. नामाला विन्मुख अशा पापी पित्याला नामाला सन्मुख
पुण्यवान प्रल्हाद खुपत होता. म्हणून त्याने प्रल्हादाचा अनन्वीत छळ
केला. पण प्रल्हाद हरीनामाने नाना आघातापासून सुटला. एवढा
हरीनामाचा महिमा पाहूनसुद्धा हिरण्यकश्यपू बदलला नाही. त्याने
कधी नाम घेतले नाही, जाणले नाही. ('हरीनामे प्रल्हाद तरला। नाना
आघातापासुनी सुटला। नारायण नामे पावन जाला। अजामेळ।।' -
श्रीसमर्थ, 'अगा दैत्यांचिया कुळी। प्रल्हादू तो मी न्याहाळी। म्हणोनी
दैत्यभावादी मेळी। लिंपेचिना।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(९७)

मुखी नाम नाही तया मुक्ती कैची।

अहंतागुणे यातना ते फुकाची।

पुढे अंत येईल तो दैन्यवाणा।

म्हणोनी म्हणा रे म्हणा देवराणा।।

तात्पर्यार्थ : देहाचे विस्मरण व केवळ चैतन्याचे स्मरण हा नामजप सुरू झाला की संसार हे साधन उरत नाही. संसार शून्यवत होतो. तो संसारापासून निराळा होऊन मोक्षाला जातो. तेच 'देह म्हणजे मी' हा देहाभिमान जर असेल तर ही संसाराची येरझार सुटत नाही. म्हणून साधन मीपणेवीण होणे गरजेचे आहे. अहंकाराचा वारा अजिबात लागता कामा नये. अहंकाराचा वारा लागला की देहदुःखाच्या यातना भोगाव्या लागतात. अहंकाराचा वारा लागला नाही, मीपणेवीण साधन झाले तर समाधान होऊन धन्यता प्राप्त होणार. कल्याण होणार. दिननीशी षड्विकारात्मक आयासच जर केले तर भजनरहित, नामरहित श्वासोच्छ्वास होतात व त्यांचा शेवट वासनेतच दैन्यवाणा होतो. म्हणून वेळीच सावध व्हा. श्वासोश्वासी असणारे नाम साधा. ('नाम जपे त्यासी उरले साधन। ऐसे हे वचन बोलो नये।।' - श्रीतुकाराममहाराज, 'येणेची जन्मे येणेची काळे। संसारी होइजे निराळे। मोक्ष पाविजे निश्चळे। स्वरूपाकारे।।', 'देह मी वाटे ज्या नरा। तो जाणावा आत्महत्यारा। देहाभिमाने येरझारा। भोगिल्याच भोगी।।' - श्रीसमर्थ, 'सायास करीसी प्रपंच दिननीशी। हरीसी न भजसी कवण्या गुणे।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'आणिक येक समाधान। मीपणेवीण साधन। करू जाणे तोचि धन्य। समाधानी।।' - श्रीसमर्थ, 'श्वासो लेवे नाम बिना। सो जीवन धिक्कार। श्वासश्वासमो रामजप। वोही धारणाधार।।' - संतवचन, 'अहंकाराचा वारा न लागो राजसा। माझिया विष्णुदासा भाविकासी।। नामा म्हणे तया असावे कल्याण। ज्या मुखी निधान पांडुरंग।।' - श्रीनामदेवमहाराज)

(९८)

हरीनाम नेमस्त पाषाण तारी।
बहू तारिले मानवी देहधारी।
तया रामनामी सदा जो विकल्पी।
वदेना कदा जीव तो पापरूपी॥

तात्पर्यार्थ : सेतुबंधनाचेवेळी रामनामाने पाषाण तरल्याचे सर्वांना माहिती आहेच. पण यावर तर्कटी लोकांचा विश्वास बसत नाही. पण आजसुद्धा हे रामनाम भवसागरातून कित्येक मानवी जडदेह तारत आहे. हे नाम भवसिंधुतारक आहे याची प्रचिती आजही भाविकांना घेता येते. जे भवसिंधुतारक आहे ते जलसिंधुतारक असणे काय अवघड आहे? ज्या रामनामाला विकल्प (पर्याय) नाही अशा रामनामाबद्दल आमचे मनात विकल्प (संशय) असतो. असा नामाला विन्मुख पापी हा भवसागरातच बुडतो. ('नामे पाषाण तरले। असंख्यात भक्त उद्धरिले। महापापी तेचि जाले। परम पवित्र॥'- श्रीसमर्थ, 'म्हणा श्रीराम जयजयराम। भवसिंधुतारक नाम॥'- श्रीकेशवस्वामी, 'म्हणऊनी संशयाहोनी थोर। आणिक नाही पाप घोर। हा विनाशाची वागूर। प्राणियासी॥', 'नामासी विन्मुख तो नर पापिया। हरीवीण धावया न पवे कोणी॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(९९)

जगी धन्य वाराणसी पुण्यरासी।
तयेमाजी जाता गती पूर्वजासी।
मुखे रामनामावळी नित्यकाळी।
जिवा हित सांगे सदा चंद्रमौळी॥

तात्पर्यार्थ : नवखंड पृथ्वी, देह असून दहावे खंड हे काशी आहे. अर्थात

ही काशी पृथ्वीपेक्षा, देहापेक्षा वेगळी आहे. साऱ्या पृथ्वीला, देहाला प्रकाशी म्हणून ती काशी. तिच्यामुळे पृथ्वी, देह प्रकाशात येतात. म्हणजे देहाचे, पृथ्वीचे ज्ञान होते, ती वाराणसी काशी जगापेक्षा, देहापेक्षा आगळी वेगळी पण जगदंतरी, देहांतरी पुण्यकारक, धन्यता प्राप्त करून देणारी आहे. या मुक्तीक्षेत्रात भगवान शंकर हितकारी रामनाम या तारकमंत्राचा उपदेश करतात. काळवेळ नाही अशा सर्वकाळी - नित्यकाळी - ही रामनामावळी अनुभवाला येते. ('काया काशी गुरुपदेशी। तारकमंत्र दिला आम्हासी॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'दाविली गुरुने काशी माझी मजपाशी॥'- पंचदशीकार बाबा गर्दे, 'नामाचा महिमा जाणे शंकर। जना उपदेशी विश्वेश्वर। वाराणसी मुक्तीक्षेत्र। रामनामे करूनी॥'- श्रीसमर्थ, 'सर्वामाजी असे काळ। तोचि म्हणती सर्वकाळ॥ संत साधनी सर्वकाळ। जेथे नाही काळवेळ॥ जेथ दिवस ना रात। दास नामी अखंडीत॥'- श्रीमामामहाराज, 'श्वासोच्छवासी वेळ। तया ग्रासी काळ। तयाचिया पैल नाम आहे॥ म्हणोनी तयासी काळवेळ नाही। उद्धारची होई साधिलिया॥'- श्रीदासराममहाराज)

(१००)

येथासांग रे कर्म ते ही घडेना।

घडे कर्म ते पुण्य गाठी पडेना।

दया पाहता सर्वभुती असेना।

फुकाचे मुखी नाम तेही वसेना॥

तात्पर्यार्थ : सर्व जाणत्या पुरुषांच्या मताने जे यथासांग कर्म आहे ते फलाशेरहित कर्म आपल्या हातून होत नाही. अर्थात कमनि प्राप्त होणारे पुण्य आशापूर्तीसाठी खर्च होते. ते पुण्य गाठी पडत नाही. फलाशेने कर्म केल्याने संसारबंध प्राप्त होतो. त्याला देवाच्या वियोगाचा

योग होतो. देहाच्या जाणीवेने प्रेम देहावर केले जाते. ते प्रेम पाहत्या (पाहणाऱ्या) सर्वभुती होत नाही. त्यामुळे येरझार हरीवीण होते. श्वासोच्छवासी नाम साधत नाही. फुकाचे मुखी नाम वसत नाही. ('आईके सकळ संमते जगी। अर्जुना गा तोचि योगी। जो कर्मे करूनी रागी। नोहेची फळी।।', 'कर्मफळी आस न करावी। आणि कुकर्मी संगती न व्हावी। हे सत्क्रियाची आचरावी। हेतुवीण।।', 'हा निजधर्म जै सांडे। आणि कुकर्मी रती घडे। तैची बंधु पडे। संसारिकू।।'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(१०१)

जया नावडे नाम त्या यम जाची।

विकल्पे उठे तर्क त्या नर्क ची ची।

म्हणोनी अती आदरे नाम घ्यावे।

मुखे बोलता दोष जाती स्वभावे।।

तात्पर्यार्थ : जे मनाअधीन होतात, मन जसे म्हणेल तसे आचरण जे जे करतात त्यांना नाम घेऊनही साधत नाही. म्हणजे नाम घेऊनही मोक्षाची प्राप्ती त्यांना होत नाही. त्यांना नाम आवडत नाही. ज्यांना यम (मनःसंयम) साधत नाही त्यांना यम जाच-शिक्षा-करतो. ज्यांना मन आवरत नाही त्यांचे ठिकाणी नामाबद्दल संशय असतो. त्याचे हातून हे घोर पातक घडते व त्यांना नर्कवास चुकत नाही. म्हणून त्याने ओंकाराचा दर म्हणजे ध्वनी श्रवण करत आदरे हे नाम घ्यावे. (आदर म्हणजे 'ओंकाराचा दर' म्हणजे 'ओंकाराचा ध्वनी' असे श्रीदासराममहाराज सांगत) निजत्व हे नादप्रकाशयुक्त आहे. नादश्रवणाने निजत्व जाणले जाते. नाद हा निजत्वाचा मुळस्वभाव आहे. हा मुळस्वभाव हे गुरुनाम जाणले तर अंतरात्म्याचे दर्शनाने मनातील सारे दोष नाहीसे

होतात. ('तुका म्हणे झाले जे मनाअधीन। तयासी दंडण यम करी।'-
 श्रीतुकाराममहाराज, 'या संशयाहोनी थोर। आणिक पातक नाही घोर।
 हा विनाशाची वागूर। प्राणियासी।।', 'इंद्रिये जे जे म्हणती। ते तेची जे
 पुरुष करिती। ते तरलेची न तरती। विषयसिंधू।।', 'इंद्रियामाजी अकरावे।
 मन ते मी जाणावे। भुतामाजी स्वभावे। चेतना ते मी।।'-
 श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'मुळस्वभाव गुरुनाम। श्रीराम जयराम जयजयराम।।'-
 श्रीमामामहाराज केळकर)

(१०२)

अतीलीनता सर्वभावे स्वभावे।

जना सज्जनालागी संतोषवावे।

देहे कारणी सर्व लावीत जावे।

सगुणी अती आदरेसी भजावे।।

तात्पर्यार्थ : शरीरभाव नासल्यावर प्रगट होणारा कधीही न बदलणारा
 एकभाव - सोहंभाव - मुळस्वभाव - हाच सर्वांठायी सारखेपणाने
 पसरलेला अस्तित्वभाव - सर्वभाव आहे. हे साधर्म्य जो जाणतो, तो
 सर्वांशी नम्रतेने वागतो व अहंकाराच्या अभावे स्वभावे देवच होतो.
 नम्रपणाच्या वागण्याने तो अद्वैती समरस झालेल्या सज्जन संतांना
 संतोषवितो. हा मुळस्वभाव प्रगट होण्यासाठी देह परमार्थी लावला
 पाहिजे. तरच सगुण भजन या परमार्थाचे आधारे निधरि निर्गुण प्राप्त
 होणारे आहे. ('तै शरीरभाव नासती। इंद्रिये विषय विसरती। जै सोहंभाव
 प्रतिती। प्रगट होय।।'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'सोहंभावे मुकुंदरायी।
 भरला निजगुरू सर्वांठायी।।'- संत मुकुंदराज, 'मुळस्वभाव गुरुनाम।
 श्रीराम जयराम जयजयराम।। अहंकाराच्या अभावे। देव होशील
 स्वभावे।।'- श्रीमामामहाराज केळकर, 'संत तो अद्वैती समरस झाले।

रंगोनिया गेले भक्तीरसी।।’- श्रीदासराममहाराज, ‘देह परमार्थी लाविले। तरीच याचे सार्थक झाले। नाहीतर हे वेर्थची गेले। नाना आघाते मृत्युपंथे।।’, ‘सगुणाचेनी आधारे। निर्गुण पाविजे निधरि। सारासार विचारे। संतसंगे।।’- श्रीसमर्थ)

(१०३)

हरीकीर्तने प्रीती रामी धरावी।

देहेबुद्धी नीरुपणी विसरावी।

परद्रव्य आणिक कांता परावी।

येदर्थी मना सांडी जीवी करावी।।

तात्पर्यार्थ : रामकृष्णवाचा जो जीवाचा भाव आहे, त्या भावाने - साधनाने - मनाचा लय करावा म्हणजे परद्रव्य आणि कांता याविषयी असणारे ममत्व कमी होईल. आसरहित उदास, विशेष उर्ध्ववाहिनी हरीकथा निरुपणाने देहबुद्धी झडून भक्त - साधक - होईल. देहभाव लयाला गेलेला भक्त, साधक हरीकीर्तनी रामी प्रीती करतच राहिल. देव होऊन देवाची भक्ती - थोरभक्ती - तो करतच राहिल. अशा देव होऊन देवाची भक्ती करणाऱ्या भक्तांना देव मस्तकी धारण करतो. (‘रामकृष्णनामी उन्मनी साधली। तयासी लाधली सकळ सिद्धी।।’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘उदासवृत्तीस मानवे जन। विशेष कथा निरुपण। रामकथा ब्रह्मांड भेदून। पैलाड न्यावी।।’- श्रीसमर्थ, ‘आम्ही तरी आस। झालो टाकूनी उदास।।’, ‘भक्त ऐसे जाणा जे देही उदास। गेले आशापाश निवारोनी।।’, ‘साधकाची दशा उदास असावी। उपाधी नसावी अंतर्बाही।।’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘मग यावरीही पार्था। माझिया भजनी आस्था। तरी तयाते मी माथा। मुकुट करी।।’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘भावची कारण भावची कारण। यापरते साधन नाही नाही।।’-

श्रीनाथमहाराज, 'साधनी मन घटवी बारे साधनी मन घटवी।' -
श्रीमामामहाराज)

(१०४)

क्रियेवीण नानापरी बोलिजेते।

परी चीत दुश्चित ते लाजविते।

मना कल्पना धीट सैराट धावे।

तया मानवा देव कैसेनी पावे॥

तात्पर्यार्थ : जोवर आपण कल्पना करतोय तोवर भुतजात भासमान होतात, दृश्य पदार्थांचे विपरीत ज्ञान होते. अर्थात देवाचे दर्शन होत नाही. तेच कल्पना सरल्यावर निर्विकल्प अवस्थेत मनमुळी कल्पक वनमाळी देव भेटल्यावाचून राहात नाही. जोवर आम्ही कल्पना करतोय तोवर देवाच्या अनुभवावाचून भिन्न विश्वाच्या विपरीत ज्ञानाने नानाप्रकारे बोलत असतो. अगदी नाम घेताना सुद्धा चित्त प्रपंचात गुंतलेले असते. मग कसले गतीच्या प्रचितीने स्मरण होणार? मग कसा अनुभव येणार? ('तैसे भुतजात माझ्याठायी। कल्पिजे तरी आभासे काही। निर्विकल्पी तरी नाही। तेथ मीचि मी आघवे॥', 'दृढ विटे मनमुळी। विराजीत वनमाळी॥' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'रामनाम गती देहात प्रचिती। धरोनिया चित्ती राम बोले॥ गोविंद म्हणे याचा घ्यावा अनुभव। वसे देवदेव भक्तापाशी॥' - श्रीमामामहाराज केळकर, 'गती तेचि मुखी नामाचे स्मरण। आणीक विस्मरण अधोगती॥' - संतवचन)

(१०५)

विवेके क्रिया आपुली पालटावी।

अती आदरे शुध्द क्रिया धरावी।

जनी बोलण्यासारिखे चाल बापा।

मना कल्पना सांडी संसारतापा।।

तात्पर्यार्थ : विवेकाने मन आवरले असता क्रिया पालटते. तर निर्विचार अवस्थेत 'हेतुविण सत्क्रिया' आचरली जाते. मनाने कल्पना सोडल्याने त्याचा जगाचा तटका तुटतो, साहजिकच संसारताप नाहीसा होतो. त्याला जाणीव ही वायुरूप चैतन्याची होते, कर्त्याची होते. अर्थात तो अबोलणे - रामनामाचे बोलणे - बोलतो. दृश्याची जाणीव नसल्याने त्याचे व्यवहारही चैतन्याबरोबर होतात. तो काम, क्रोध, अभिमानरहित होतो. तो रामनाम आचरतो. ('मनाचा आवर हाची गा विवेक। अनावर देख अविवेक।।' - श्रीमामामहाराज, 'कर्त्यासी ओळखावे। यास विवेक म्हणावे। विवेक सांडीता व्हावे। परमदुःखी।।' - श्रीसमर्थ, 'परी कर्मफळी आस न करावी। आणि कुकर्मि संगती न व्हावी। हे सत्क्रियाची आचरावी। हेतूवीण।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'मन ज्याला आवरेना। तोची संसारीक जाणा।।' - श्रीदासराममहाराज, 'देव खाते देव पिते। देवावरी मी निजते।।' - संत जनाबाई, 'राम म्हणता कामक्रोधाचे दहन। जाय अभिमान देशोधडी।।' - श्रीतुकाराममहाराज)

(१०६)

बरी स्नानसंध्या करी येकनिष्ठा।

विवेके मना आवरी स्थानभ्रष्टा।

दया सर्व भूती जया मानवाला।

सदा प्रेमळ भक्तीभावे निवाला।।

तात्पर्यार्थ : हे मन आवरण्यासाठी त्रिकाल संधीकाळी - प्रातःकाळी, माध्यान्हकाळी, सायंकाळी - एकनिष्ठेने स्नानसंध्या साधली पाहिजे. मन पवनाचे वारे त्रिकुटी स्थिरावले की संधीकाळी इडा, पिंगला,

सुषुम्नेच्या संगमी ही स्नानसंध्या साधते. त्रिकाल नेम ही बिनपाण्याची होणारी बरी (श्रेष्ठ) स्नानसंध्या आहे. या स्नानसंध्येने स्थानभ्रष्ट झालेले मन ठिकाणावर येते. संध्या झाली की विकल्प - संदेह - नाहीसा होऊन भाव धरला जातो व आत्माराम हृदयी प्रगट होतो. तोच सर्वत्र अनुभवाला आल्याने त्या मानवाला सर्वाबद्दल दया - प्रेम - वाटू लागते. या प्रेमभावनेने - भक्तीयोगाने - तो सदा क्रोधरहित शांत राहतो. ('नित्यनेम प्रातःकाळी। माध्यान्हकाळी सायंकाळी। नामस्मरण सर्वकाळी। करीत जावे।।', 'जेथे नाही दुसरी परी। क्रोध यावा कोणावरी। क्रोधरहित सचराचरी। साधुजन वर्तती।।'- श्रीसमर्थ, 'झाली संध्या संदेह माझा गेला। आत्माराम हृदयी प्रगटला।।'- श्रीनाथमहाराज)

(१०७)

मना कोपआरोपणा ते नसावी।

मना बुद्धी हे साधुसंगी वसावी।

मना नष्ट चांडाळ तो संग त्यागी।

मना होई रे मोक्षभागी विभागी।।

तात्पर्यार्थ : 'क्रोध नाही जाण तिळभरी' असे मन होण्यासाठी कामाचे दहन व्हावे लागते. मुळावर घाव घातला की फांद्या आपोआप गळून पडतात. त्याप्रमाणे काम गेला की क्रोध आपोआपच जातो. कामक्रोध या सर्व कर्मांचे दंडण झाल्यावर जो आत्मा प्रगट होतो तोच बरवा साधुसंग - सत्संग - आहे. या साधुसंगी बुद्धी निश्चळ झाली असता समाधी अवस्थेत साक्षात्काराने अहंकाराचा संग त्यागला जातो. अहंकार गेल्यावर द्वैत नाहीसे होऊन तो मोक्षास जातो. ('मुळाचे तोडणे जैसे। होय का शाखोद्देशे। कामु नाशलेनी नाशे। तैसा क्रोधू।।', 'मग कर्मजात गेलिया। मी आत्मा उरे आपणया। तेथ बुद्धी धापे करूनिया। पतिव्रता।।',

‘समाधी सुखी केवळ। जै बुद्धी होईल निश्चळ। तै पावसी तू सकळ। योगस्थिती।।’, ‘बुद्धी अनन्ये योगे। मज माजी जै रिगे। तै चित्त चैत्य त्यागे। मातेची भजे।।’, ‘माझिये साक्षात्कारी। सरे अहंकाराची वारी। अहंकारलोपी अवधारी। द्वैत जाय।।’, ‘बरवा संतसमागमू। प्रगटला आत्मरामू।।’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘कामक्रोध सर्वकर्म दंडीले बळे। सुत्र धरूनी मध्यभागी वरी चालिले। निर्गुणाचा संग मला आजी जाहला। पूर्वे दिशे भानू जसा आत उगवला।।’- संत मुक्ताबाई, ‘येणेची जन्मे येणेची काळे। संसारी होइजे निराळे। मोक्ष पाविजे निश्चळे। स्वरूपाकारे।।’- श्रीसमर्थ)

(१०८)

सदासर्वदा सज्जनाचेनी योगे।

क्रिया पालटे भक्तीभावार्थ लागे।

क्रियेवीण वाचाळता ते निवारी।

तुटे वाद संवाद तो हितकारी।।

तात्पर्यार्थ : बाह्यतः ज्यांना आपण सज्जन समजतो, त्यांचा सहवास, त्यांचा योग सदासर्वदा होऊ शकतो का? होऊ शकत नाही. जे सदा आहे त्याचाच सदासर्वदा योग होऊ शकतो. सदा असणाऱ्या स्वरूपाचाच योग सदा सर्वदा होऊ शकतो. अर्थात स्वरूप हे सज्जन आहे. स्वरूपाकार महात्मा हा सज्जन असतो. अर्थात सदासर्वदा स्वरूपाचा योग होणे महत्त्वाचे. जीवपणाचा वियोग झाला तर स्वरूपाचा योग घडतो. जीवपण म्हणजे मीपण, अज्ञान यांचा संग होय. स्वरूपांचे कारणी जर देहभाव साधनी विरला तर मीपण हे अज्ञान दूर होऊन हा सदासर्वदा योग घडणारा आहे. असे झाले तर असत्क्रिया पालटून हेतूवीण सत्क्रिया होते. नमन भक्तीने मुख्य भाव प्रगट होतो, स्वरूपस्थिती बळावते.

अनुभवावाचून, क्रियेवाचून असणारी बडबड थांबते. अहंकाराने होणारा वादविवाद थांबतो व कल्याणप्रद तत्वबोध होणारा हितकारी आत्मसंवाद होतो. ('सदासर्वदा योग तुझा घडावा। तुझे कारणी देह माझा पडावा। उपेक्षू नको गुणवंता अनंता। रघुनायका मागणे हेची आता।।', 'आपण म्हणिजे मीपण। मीपण म्हणिजे जीवपण। जीवपण म्हणिजे अज्ञान। संग जडला।।', 'असत्क्रिया ते सोडिली। आणि सत्क्रिया ते वाढविली। स्वरूपस्थिती बळावली। या नाव साधक।।' - श्रीसमर्थ, 'पुण्यवंत व्हावे। घेता सज्जनांची नावे।।' - श्रीतुकाराममहाराज, 'नमन हाची अनुभव। नमन हाची मुख्यभाव। नमन हाची पै देव। देवाधिदेव तू पावसी।।' - श्रीनामदेवमहाराज, 'भक्ती ते नमन वैराग्य तो त्याग।।' - श्रीनाथमहाराज)

(१०९)

जनी वादवेवाद सोडुनी द्यावा।

जनी सुखसंवाद सुखे करावा।

जगी तोचि तो शोकसंतापहारी।

तुटे वाद संवाद तो हितकारी।।

तात्पर्यार्थ : जनार्दन न पाहताना जन पाहून होणारा म्हणजे आकार पाहून द्वैतात होणारा वादविवाद टाळावा. या वादविवादाने तत्वबोध न होताना अहंकाराने शोक, संताप करण्याची पाळी येते. तेच जन न पाहताना जनार्दन पाहून सुखाने सुखाशी केलेला सुखसंवाद तत्वबोधाने शोक व संतापाचे निवारण करतो. म्हणून अंतरखूण - निजखूण - बाणवणारा संतांशी होणारा सुखसंवाद वाद नाहीसा करणारा हितकारी ठरतो. जाणत्याचा संसार सुफळ करणारा ठरतो. ('जन नोहे अवघाची जनार्दन। एका जनार्दनी बाणली निजखूण।।' - श्रीनाथमहाराज, 'संतांचे बोलणे अंतरखूण बाणणे। संसार सुफळ होणे जाणत्यासी।।' -

श्रीमामाहाराज, 'सांडुनिया जगदीशा। मनुष्याचा मानी भरवसा।
साथकिवीण वेची वयसा। तो येक मूर्ख।।' - श्रीसमर्थ)

(११०)

तुटे वाद संवाद त्याते म्हणावे।

विवेके अहंभाव याते जिणावे।

अहंतागुणे वाद नाना विकारी।

तुटे वाद संवाद तो हितकारी।।

तात्पर्यार्थ : अहंकाराने नाना विकार निर्माण होऊन वाद वाढतो.
म्हणून वादाचे मूळ जो अहंकार त्यावर विवेकाने मनाला आवरून मात
करावी. असा अहंकार नाहीसा झाला की वादविवाद नाहीसा होऊन
सुखसंवाद वाढतो. असा तत्वबोध करणारा सुखसंवाद कधीही हितकारी
ठरतो. ('जगामध्ये जगमित्र। जिव्हेपाशी आहे सुत्र।।', 'आपण कल्पिले
मीपण। मीपण शोधिता नुरे जाण। मीपण गेलिया निर्गुण। आत्माची
स्वये।।' - श्रीसमर्थ)

(१११)

हिताकारणे बोलणे सत्य आहे।

हिताकारणे सर्व शोधुनी पाहे।

हिताकारणे बंड पाषांड वारी।

तुटे वाद संवाद तो हितकारी।।

तात्पर्यार्थ : देहातीत हित साधायचे असेल तर मनातील वासनेचे,
मिथ्या कल्पनेचे पाखंडाचे बंड मोडून काढून निर्विकल्प शुद्ध मनाने
आत्मवस्तु शोधावी लागेल. सत्य आत्मवस्तुच्या जाणीवेने सज्जन मन
अबोलण्याचे बोलणे - रामनामाचे बोलणे - बोलेल. व्यर्थ असत्य

गलबला न करता सत्य रामनाम सतत बोलल्यावर वादाचा प्रश्नच येत नाही. या सुखसंवादाने सारे वाद नाहीसे होऊन खरे हित साधणारे आहे. ('हित आहे देहातीत। म्हणोनी निरोपिती संत। देहबुद्धीने अनहित। हेचि लागे।।' - श्रीसमर्थ, 'शुद्ध करा मन व्हारे देहातीत। ओळखा वस्तुते तुका म्हणे।।' - श्रीतुकाराममहाराज, 'हरी हरी बोला नातरी अबोला। व्यर्थ गलबला करू नका।।' - श्रीनाथमहाराज, 'सत्य साच खरे। नाम विठोबाचे बरे।।' - श्रीतुकाराममहाराज, 'जेथे जाणपण खुंटले। तेथे बोलणेही तुटले।', 'आत्मयाचे नाना गुण। ब्रह्म निर्विकार निर्गुण। जाणणे एकदेशी पूर्ण। गुण आत्मयाचे।।' - श्रीसमर्थ)

(११२)

जनी सांगता ऐकता जन्म गेला।

परी वाद वेवाद तैसाची ठेला।

उठे संशयो वाद हा दंभधारी।

तुटे वाद संवाद तो हितकारी।।

तात्पर्यार्थ : व्यवहारात सर्वसामान्यतः बोलणारा वेगळा व ऐकणारा वेगळा असतो. या द्वैतातील बोलण्यात एकमेकावर विश्वास असत नाही. त्यामुळे संशयाने वाद हा होतच राहतो. वाद करण्यातच आयुष्याचा नाश होतो, जन्म वाया जातो. 'सोहं तेही अस्तवले' या अवस्थेत द्रष्टाच दृश्य होतो. अर्थात सांगणाराच ऐकणारा होतो. हा अद्वैतातील हितकारी निःसंशय संवाद वाद नष्ट करणारा असतो, जन्माचे सार्थक करणारा असतो. ('जो दुसऱ्यावरी विश्वासला। त्याचा कार्यभाग बुडाला।।', 'एकावे जनाचे करावे मनाचे' - श्रीसमर्थ, 'सोहं तेही अस्तवले। जेथ सांगतेची सांगणे जाले। द्रष्टत्वेसी गेले। दृश्य जेथ।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(११३)

जनी हित पंडीत सांडीत गेले।

अहंतागुणे ब्रह्मराक्षस जाले।

तयाहूनी वित्पन्न तो कोण आहे।

मना सर्व जाणीव सांडुनी राहे।।

तात्पर्यार्थ : ग्रंथ वाचून अगाध ज्ञान मिळविलेले गाढे विद्वान पंडीत, ज्यांच्यापेक्षा अधिक व्युत्पन्न ज्ञानी कोणीही नाही असे सर्वश्रेष्ठ लोकांना हितोपदेश करतात. पण हे ज्ञानाच्या अभिमानाने फुगलेले पुस्तकी पदार्थज्ञानी पंडीत ब्रह्मसुखाला मुकतात. त्यांना आत्महित साधत नाही. ते मरणांती ब्रह्मराक्षस होतात. म्हणून जाणीवेत येणारे पदार्थज्ञान, पुस्तकीज्ञान परमार्थदृष्टीने उपयोगाचे नसून जाणीवरहित जाणता होणे, वृत्तीरहित ज्ञान होणे, निवृत्ती अवस्थेत स्मरण होणे, ज्ञानाचे विज्ञान होणे महत्त्वाचे. ('ग्रंथ वाचिले ज्ञान मिळविले। अभिमानाने फुगले रे। सद्गुरुवाचुनी गूज कळेना। ब्रह्मसुखाला मुकले रे।।', 'वृत्तीरहित जे ज्ञान। तेचि पूर्ण समाधान। जेथे तुटे अनुसंधान। मायाब्रह्मीचे।।', 'जेथे ज्ञानची होते विज्ञान। जेथे मनची होते उन्मन। तेथे कैचे चंचळपण। आत्मयासी।।' - श्रीसमर्थ, 'तैसे अज्ञान ज्ञाने नेले। आपण वस्तु देऊनी गेले। ऐसे जाणणेनिवीण उरले। जाणते जे।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'स्मरता निवृत्ती पावलो विश्रांती। संसाराची शांती झाली माझ्या।।' - श्रीनाथमहाराज)

(११४)

फुकाचे मुखी बोलता काय वेचे।

दिसेंदीस अभ्यंतरी गर्व साचे।

क्रियेवीण वाचाळता वेर्थ आहे।

विचारे तुझा तुची शोधून पाहे।।

तात्पर्यार्थ : उपदेश घेऊन फुकटचे अनुभवावाचून नाम घेतले तर 'मी नाम घेतो' या जाणीवेने अहंकार वाढतो व साक्षात्कार होत नाही. रामकृष्णी मन न मुरताना विष्णुवीण जप झाला की होणाऱ्या विपरीतज्ञानाने अहंकार वाढतो व क्रियेवीण वाचाळता व्यर्थ जाते. तेच रामकृष्णी मन मुरले तर बरव्या विचाराने बरवे साधन होते. तुझा तुला शोध लागतो. जप विष्णूच्या जाणीवेत, विष्णूला धरून होतो. त्याला सत्यज्ञान होते. ('उपदेश घेता सुख वाटे। मुख्य ते गळाली पाहिजे अहंता।।' - श्रीतुकाराममहाराज, 'विष्णुवीण जप व्यर्थ त्याचे ज्ञान। रामकृष्णी मन नाही ज्याचे।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(११५)

तुटे वाद संवाद तेथे करावा।

विवेके अहंभाव हा पालटावा।

जनी बोलण्यासारखे आचरावे।

क्रियापालटे भक्तीपंथेची जावे।।

तात्पर्यार्थ : विवेकाने मन आवरावे व अहंभाव ('देह म्हणजे मी' ही जाणीव) दूर करावा, सोहंभावाचा अनुभव घ्यावा. साधन मीपणेवीण व्हावे. मनोलयाने कामक्रोधअभिमानरहित आचरण व्हावे मगच राम मोठ्याने बोलावा. आचरणाप्रमाणे बोलणे व्हावे. असे व्यर्थ गलबला न करता राम राम म्हणून होणाऱ्या आत्मसंवादाने वाद तुटणारा आहे. विवेकाने मन आवरले असता नमन होऊन हेतुवीण सत्क्रिया आचरल्याने सज्जन मन भक्तीपंथाचे आचरण करणारे आहे. ('राम म्हणता कामक्रोधाचे दहन। जाय अभिमान देशोधडी।।' - श्रीतुकाराममहाराज, 'हरी हरी बोला ना तरी अबोला। व्यर्थ गलबला करू नका।।' - श्रीनाथमहाराज)

(११६)

बहू श्रापिता कष्टला अंबरीषी।
तयाचे स्वये श्रीहरी जन्म सोशी।
दिल्हा क्षीरसिंधू तया उपमानी।
नुपेक्षी कदा देव भक्ताभिमानी॥

तात्पर्यार्थ : विष्णुभक्त अंबरीषराजा याचे संतापी दुर्वासाचे शापापासून सुदर्शनाने भगवंतांनी रक्षण केले. देवाचे सुदर्शन झाल्याने पुण्यवान अंबरीषाला जन्ममरणापासून मुक्ती प्राप्त झाली. तर खऱ्या दुधासाठी (जीवनासाठी) दुःखी झालेल्या बाळ उपमन्यूला दुधाचा सागर (अखंड जीवन - उपाधीरहित जीवन) बहाल केला. अशा तऱ्हेने भक्ताभिमानी देव भक्ताची कधीही उपेक्षा करत नाही. ('व्यास वाल्मीकी अंबरीषी। नामे उद्धार झाला त्यासी॥'- संत केशवस्वामी, 'अंबरीष वाल्मीक ऋषी। एक नाम तारक त्यासी॥'- श्रीसमर्थ, 'अंबरीषासाठी रे दुर्वासाच्या पाठी रे। लाविले स्वचक्र कृपा। सद्भक्ताची मोठी रे।'- श्रीनिजानंद, 'दुधाचा सागर उपमन्युला। अढळपदावरी तो ध्रुव बसला। मार्कंडेये यम हाटविला। चालीला मंद॥'- श्रीगोविंदबुवा)

(११७)

धुरू लेकरू बापुडे दैन्यवाणे।
कृपा भाकिता दिधली भेटी जेणे।
चिरंजीव तारांगणी प्रेमखाणी।
नुपेक्षी कदा देव भक्ताभिमानी॥

तात्पर्यार्थ : सावत्र मातेच्या अवहेलनेमुळे दीन असहाय्य झालेल्या पाच वर्षांच्या ध्रुव बाळाला त्याची भक्ती पाहून भगवंतांनी दर्शन दिले व त्याच्या मनातील भाव ओळखून प्रेमाने तारांगणात अढळपद देऊन

कृतार्थ केले. अगणीत तारकांचा अनुभव त्याला प्राप्त झाला. भक्तवत्सल भगवान कधीही आपल्या भक्ताची उपेक्षा करत नाहीत. ('पोरा ये माझे उदरी। मग या बैसे मांडीवरी। चल उठ येथूनी स्वघरी। कैचे हे सुख तव पदरी॥'- संत श्रीविठोबाआण्णा दप्तरदार)

(११८)

गजेंद्र महासंकटी वाट पाहे।
तयाकारणे श्रीहरी धावताहे।
उडी घातली जाहला जीवदानी।
नुपेक्षी कदा देव भक्ताभिमानी॥

तात्पर्यार्थ : मगरमिठीत सापडलेल्या गजेंद्राचा धावा ऐकून श्रीभगवान धावून आले व गजेंद्राला संकटमुक्त केले. त्याला जीवनदान दिले. अशा तऱ्हेने भक्ताला संकटातून सोडविणारा एक चक्रपाणी परमात्माच आहे. हे लक्षात येते. ('गजेंद्राचे पुष्पाकारणे। देवे केलेसे धावणे॥'- श्रीमामामहाराज केळकर, 'गजेंद्राच्या हाकेसरसे। धावूनिया आले॥ ते मन निघूर का केले। जे पूर्ण दयेने भरले॥'- श्रीनाथमहाराज)

(११९)

अजामेळ पापी तया अंत आला।
कृपाळूपणे तो जनी मुक्त केला।
अनायासी आधार हा चक्रपाणी।
नुपेक्षी कदा देव भक्ताभिमानी॥

तात्पर्यार्थ : अजामेळ पापी असूनही अंत्यसमयी पुत्राच्या मिसे अनायासे सहज केलेल्या नारायण नामाचे उच्चाराने जीवनमुक्त झाला. नामाचे उच्चाराने महापापी असला तरी तो परमपवित्र होतो, हे दाखवून दिले.

अशा तऱ्हेने भक्ताभिमानी देव भक्ताची उपेक्षा करत नाही. ('नामे पाषाण तरले। असंख्यात भक्त उद्धरले। महापापी तेचि जाले। परमपवित्र॥'- श्रीसमर्थ, 'उष्णात नारायण खेळताहे। घरात नारायण तो न राहे। नारायणा शितळ पाज पाणी। नारायणी रंगली विप्र वाणी॥'- संतवचन)

(१२०)

विधीकारणे जाहला मत्स्य वेगी।

धरी कूर्मरूपे धरा पृष्ठभागी।

जना रक्षणाकारणे नीच योनी।

नुपेक्षी कदा देव भक्ताभिमानी॥

तात्पर्यार्थ : भक्तवत्सल भगवंतांनी ब्रह्मदेवाकरिता मत्स्यरूप घेऊन वेदांचे रक्षण केले. तर समुद्रमंथनप्रसंगी कूर्मरूप धारण करून अवजड मंदार पर्वत हा मंथा आपल्या पाठीवर धारण केला. तर जनरक्षणार्थ अगदी कनिष्ठ अशा वराहाचे रूप धारण केले व साधूंचे परित्राण करण्याचे व दुष्कृतांचा नाश करण्याचे ब्रीद राखले. अशा तऱ्हेने कोणत्याही परिस्थितीत भक्तवत्सल देव आपल्या भक्तांची उपेक्षा करीत नाही. ('आम्हासाठी अवतार। मत्स्यकूर्मादिसुकर॥'- श्रीतुकाराममहाराज)

(१२१)

महाभक्त प्रल्हाद हा कष्टविला।

म्हणोनी त्याकारणे सिंह जाला।

न ये ज्वाळ विषाळ सन्नीध कोणही।

नुपेक्षी कदा देव भक्ताभिमानी॥

तात्पर्यार्थ : महान भगवद्भक्त प्रल्हादाचा त्याच्याच पित्याकडून होणारा

अनन्वित छळ थांबविण्यासाठी भगवंतांनी अक्राळविक्राळ नरसिंहरूप धारण केले. त्याच्या क्रोधी नजरेतून विखारी ज्वाळा निघत होत्या. हिरण्यकश्यपूचा वध केल्यावर घाबरून नरसिंहासमोर कोणीही यायला धजावत नव्हते. अशा वेळी निरागस प्रल्हादाने मात्र निर्भयपणे त्यांचेसमोर हात जोडून आपले दुष्ट पित्याकरिता 'सद्गती हो मम पितया' अशी प्रार्थना केली. असाधूशी साधू जैसे वर्तन केल्याने नरसिंहरूप प्रसन्न व शांत झाले. अशा तऱ्हेने भक्ताभिमानांनी देव भक्तांची कधीही उपेक्षा करत नाही. ('न मरे यास्तव नेला। पर्वत शिखरासी लोटिला खाली। परी तो निर्भय चित्ती। वाहे नारायणासी लाखोली॥' - संतवचन, 'वाटीभरी विष दिले प्रल्हादासी। परी तो मानसी निर्भयची॥' - संतवचन, 'अग्नी जाळी परी न जळे प्रल्हाद। हृदयी गोविंद म्हणोनिया॥' - श्रीतुकाराममहाराज, 'प्रल्हादालागी हरीनामाचा छंद। तेणे परमानंद प्रगटला॥' - श्रीनामदेवमहाराज, 'गड्यानो घ्या हरीच्या नामा। लिहिता कशासी ओंनामा॥' - श्रीविठोबाआण्णा दप्तरदार, 'सत्वर उच्चार प्रल्हादी बिंबला। उद्धवा लाधला कृष्णदाता॥' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(१२२)

कृपा भाकिता जाहला वज्रपाणी।

तयाकारणे वामनु चक्रपाणी।

द्विजाकारणे भार्गव चापपाणी।

नुपेक्षी कदा देव भक्ताभिमानां॥

तात्पर्यार्थ : देवराज इंद्राने कृपेची याचना केल्याने चक्रपाणी परमात्म्याने वामनरूप धारण केले व बळीला पाताळात गाडून इंद्राला भयमुक्त केले. ब्राह्मणरक्षणासाठी देव धनुर्धारी परशुराम झाले व सहस्रार्जुनाचा वध करून क्षत्रियांचा मद उतरविला. अशा तऱ्हेने भक्ताभिमानांनी देव भक्तांची

कधीही उपेक्षा होऊ देत नाही.

(१२३)

अहल्येसतीलागी आरण्यपंथे।

कुडावा पुढे देव बंदी तयाते।

बळे सोडिता घाव घाली निशाणी।

नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी।।

तात्पर्यार्थ : कपिकुळाचा उद्धार करण्यासाठी व राक्षसांना मुक्त करण्यासाठी प्रभूंच्या झालेल्या रामावतारात रामांनी बलिष्ठ रावणाचा धनुष्यबाणाने निशाणा साधला. रावणाचा वध करून त्याने बंदीवासात टाकलेल्या सर्व देवांना मुक्त केले. तसेच अरण्यातून जाताना सहज शिळेला झालेल्या पदस्पर्शाने अहल्येचा उद्धार झाला. असा दासाभिमानी राम सर्वांनाच कैवल्याचे दान करून कोणाचीही उपेक्षा करत नाही. ('राम कैवल्याचा दानी। रामदासाभिमानी।।' - श्रीसमर्थ)

(१२४)

तये द्रौपदीकारणे लागवेगे।

त्वरे धावतु सर्व सांडुनी मागे।

कळीलागी जाला असे बोध्य मौनी।

नुपेक्षी कदा देव भक्ताभिमानी।।

तात्पर्यार्थ : वस्त्रहरणाचेवेळी द्रौपदीचा आर्त धावा ऐकून भगवान श्रीकृष्ण धावून आले व तिला वस्त्रे पुरवून तिची लाज राखली. तर कलियुगात उन्मनीत खरे मौन साधणाऱ्या बुद्धांचा अवतार झाला. अशा तऱ्हेने भक्ताभिमानी देव भक्तांची सतत काळजी वाहतो.

(१२५)

अनाथा दीना कारणे जन्मताहे।

कलंकी पुढे देव होणार आहे।

जया वर्णिता सीणली वेदवाणी।

नुपेक्षी कदा देव भक्ताभिमानी॥

तात्पर्यार्थ : अनाथांचे, दीनांचे रक्षणासाठी युगेयुगे हा देवाचा अवतार होत असतो. भक्तांचे रक्षण करण्यासाठी सातवा व आठवा अवतार हा वेळोवेळा होत असतो. त्यायोगे बापरखुमादेवीवर विठ्ठल ही दीनांची माऊली प्रगट होणारी आहे. पुढे तो दयाघन कलंकीरूपाने अवतार घेणार आहे. त्या कृपाळू देवाचे वर्णन वेदांनाही नीटसे करता आले नाही. अनुभवाने वेद मूक अवस्थेत गेले. अशा तऱ्हेने तो भक्तकैवारी देव आपल्या भक्तांची कधीही उपेक्षा करत नाही. ('सातवा अवतार आठवा वेळोवेळा। बापरखुमादेवीवरू विठ्ठला जवळा॥', 'एथ वेद मुके जाले। मन पवन पांगुळले। रातीवीण मावळले। रवीशशी जेथ।'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(१२६)

जनाकारणे देव लीळावतारी।

बहुतांपरी आदरे वेषधारी।

तया नेणती ते जन पापरूपी।

दुरात्मे महा नष्ट चांडाळ पापी॥

तात्पर्यार्थ : लीलावतारी देव जनांसाठी संतांच्या रूपाने नाना अवतार धारण करतात. ते धर्मस्थापनेचे नर हे ईश्वराचे अवतारच असतात. असे अवतार मागेही झाले, आत्ताही आहेत व पुढेही होणार आहेत. दीन जनांच्या उद्धारासाठी हे परमेश्वराचे देणे आहे. त्या संतांना जे ओळखत

नाहीत असे नामाला विन्मुख दुरात्मे महामूर्ख चांडाळ पापी होत.
 ('धर्मस्थापनेचे नर। ते ईश्वराचे अवतार। जाले आहेत पुढे होणार। देणे
 ईश्वराचे।।' - श्रीसमर्थ, 'अवतार तुम्हा धराया कारण। उद्धराया जन
 महादोषी।', 'ब्रह्ममूर्ती संत जगी अवतरले। उद्धराया कारणे दीन जना।।' -
 श्रीतुकाराममहाराज)

(१२७)

जगी धन्य तो रामसुखे निवाला।

कथा ऐकता सर्व तल्लीन जाला।

देहेभावना रामबोधे उडाली।

मनोवासना रामरूपी बुडाली।।

तात्पर्यार्थ : अवघ्याचा कंटाळा आला तर गोपाळाची आवड निर्माण
 होते. जगाचा तटका तोडला तर त्याचा चटका लागतो. सर्वस्वाचा वीट
 आला तर वीटेवर देव उभा राहतो. चंचळ मनाचा लय झाला तर
 अनुभवसुखाने आत्मसुखाची गोडी सर्वसाक्षी मनाला लागते. मनाला
 आत्मसुखाची गोडी लागली की मनोवृत्तीचा निरोध होऊन वृत्तीरहित
 ज्ञान - नामाचे स्मरण होते. मन हे ईश्वराला अर्पण झाल्यावर आसरहित
 उदासाला - भक्ताला - साधकाला - वैष्णवाला - दशमद्वारापैल
 एकादशस्थानी वैष्णवमंदिरात देव, भक्त, नाम यांच्या त्रिवेणीसंगमी
 अहर्निशी कथा अनुभवाला येते. 'नुरोनिया ठेला' या अवस्थेत त्याला
 साधुबोध - रामबोध प्राप्त होतो. आत्मज्ञानाने त्याची वासना नाहीशी
 होते. तो अंतरात्म्याचे ठिकाणी सर्वसुखी होतो. त्याचे अष्टौप्रहर सहज
 साधन होते. तो जगात धन्य होतो. ('तुका म्हणे मज अवघ्याचा
 कंटाळा। तू एक गोपाळा आवडसी।।' - श्रीतुकाराममहाराज, 'जगाचा
 तोडी या तटका। तरी तुझा लागे मज चटका।।' - श्रीदासराममहाराज,

‘सर्वस्वाचा वीट। वरी उभा देव नीट।।’- श्रीमामामहाराज केळकर,
‘या मनाचे एक निके। जे देखिलिया गोडीचिया ठाया सोके। म्हणोनी
अनुभवसुख कवतिके। दावित जाइजे।।’, ‘आत्मसुखाचिया गोडीया।
वीटे जो का सकळ विषया। जेयाचे ठायी इंद्रिया। मानू नाही।।’,
‘साधुबोध झाला तो नुरोनिया ठेला। ठायीच मुराला अनुभव।।’, ‘जववरी
अर्जुना। तो बोध भेटेना मना। तवचि यया साधना। भजावे लागे।।’-
श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘मनोवृत्तीचा निरोध करूनी। नाम सदा आठवी।।’-
श्रीमामामहाराज केळकर, ‘मन ठेवून ईश्वरी। जो कोणी हरीकथा करी।
तोचि ये संसारी। धन्य जाला।।’, ‘आपुलिया सुखस्वार्था। केलीच
करावी हरीकथा। हरीकथेवीण सर्वथा। राहोची नये।।’, ‘उदासवृत्तीस
मानवे जन। विशेष कथा निरूपण। रामकथा ब्रह्मांड भेदून। पैलाड
न्यावी।।’- श्रीसमर्थ, ‘कथा त्रिवेणी संगम। देव भक्त आणि नाम।
तेथींचे उत्तम। चरणरज वंदीता।।’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘धन्य धन्य
वैष्णवमंदीर। जेथ नामघोष होय निरंतर।।’- संतवचन)

(१२८)

मना वासना वासुदेवी वसो दे।

मना कामना कामसंगी नसो दे।

मना कल्पना वाउगी ते न कीजे।

मना सज्जना सज्जनी वस्ती कीजे।।

तात्पर्यार्थ : जोवर मन वाउगी कल्पना करत आहे तोवर भूतजात
भासमान होतात. आकारज्ञानाने द्वैताची जाणीव होते. आपण कोणीतरा
वेगळे असून जाणीवेत आलेले आपल्यापेक्षा वेगळे आहे याची जाणीव
होते. आपल्यापेक्षा वेगळ्या गोष्टींची संगत व्हावी, सहवास व्हावा अशी
वासना - कामना निर्माण होते. कर्मफळी आस केल्याने जन्ममरण हा

संसार बंध प्राप्त होतो. तेच मनाने वाउगी कल्पना करणे बंद केले तर निर्विकल्प अवस्थेत मनमुळी कल्पक भेटतो. आपले सुख आपणाला प्राप्त होते. अर्थात वासना नाहीशी होते. आसरहित श्वास - अकल्प आयुष्य - प्राप्त होते. जाणत्याला जाणल्याने जाणीव जाते. ज्या वासनेने जन्ममरण प्राप्त होते ती हरीरूप -वासुदेवरूप - होते. म्हणून हे संकल्पविकल्परहित सज्जन मना तू सज्जनी वस्ती कर. म्हणजे चैतन्याच्या जाणीवेने अबोलणे बोलशील व दृष्टीला न दिसणारा वासुदेवच पाहशील, रामरूप होशील. ('जन्म घेणे लागे वासनेच्या संगे। तेचि ज्ञाले अंगी हरीरूप।।' - श्रीनाथमहाराज, 'सज्जन यासाठी यासाठी।। अवतरले या सृष्टी। अबोलणे बोलावे । न दिसे दृष्टी ते दावावे।।' - संतवचन, 'तैसे भुतजात माझ्याठायी। कल्पिजे तरी आभासे काही। निर्विकल्पी तरी नाही। तेथ मीचि मी आघवे।।' , 'दृढ वीटे मनमुळी। विराजीत वनमाळी।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'अकल्प आयुष्य व्हावे तया कुळा। माझिया सकळा हरीच्या दासा। कल्पनेची बाधा न हो कोणे काळी। ही संतमंडळी सुखी असो।।' - श्रीनामदेवमहाराज)

(१२९)

गतीकारणे संगती सज्जनाची।

मती पालटे सूमती दुर्जनाची।

रतीनायिकेचा पती नष्ट आहे।

म्हणोनी मनातीत होऊनी राहे।।

तात्पर्यार्थ : 'गतीमुळे पदार्थ आहे म्हणून पदार्थाला गती आहे' असे श्रीदासराममहाराज सांगत. सद्गती प्राप्त होण्याकरता संगती सज्जनांची प्राप्त होणे महत्त्वाचे. समत्व दाखविणारी समगती - संगती तर विषमत्व दाखविणारी विषमगती - विसंगती. समत्व दाखविणारी गती स्थिर तर

विषमत्व दाखविणारी गती अस्थिर. समत्व दाखविणारी गती अंतरी अढळ तर विषमत्व दाखविणारी गती बाहेरी ढळणारी. समत्व दाखविणारी गती निजदेही चालते तर विषमत्व दाखविणारी गती जडदेही चालते. समत्व दाखविणाऱ्या गतीत हरीचा आठव-स्मरण व देहाचे विस्मरण तर विषमत्व दाखविणाऱ्या गतीत हरीचा विसर व देहाचा आठव. समत्व दाखविणारी गती 'नुरोनिया ठेला' या अवस्थेत साधुबोधाने कळते तर विषमत्व दाखविणारी गती देहबोधाने समजते. समत्व दाखविणारी गती ही उर्ध्वगती तर विषमत्व दाखविणारी अधोगती. उर्ध्वगती म्हणजे नामाचे स्मरण तर अधोगती म्हणजे नामाचे विस्मरण. उर्ध्वगती म्हणजे रामनामगती तर अधोगती म्हणजे द्वैतनामगती. साधुबोधाने उर्ध्वगतीची - रामनामगतीची - अखंडचरणगतीची - निजदेही प्रचिती घेऊन स्मरणपूर्वक नाम घेतले तर उपयोग. अधोगतीत - चैतन्याच्या विस्मरणात - नाम घेऊन काही उपयोग नाही. ते स्मरणातले विस्मरणच ठरते. ही रामनामगती - उर्ध्वगती - म्हणजे सद्गती. तर द्वैतनामगती - अधोगती - म्हणजे दुर्गती. गती - सद्गती - प्राप्त व्हावी असे जर वाटत असेल तर सज्जन मनाची संगत व्हावी. तर अधोगती - दुर्गती - प्राप्त होण्यासाठी कामक्रोधी मनाची संगत व्हावी. संकल्पविकल्परहित, कामक्रोधरहित सज्जन मनाच्या संगतीने गती - सद्गती - समगती - प्राप्त होते. सज्जन मनाच्या संगतीने दुर्जनाची मती - देहबुद्धी - द्वैतबुद्धी - दुर्बुद्धी - पालटून सुमती - संजीवनी मती - आत्मबुद्धी - सद्बुद्धी - प्राप्त होते. सद्गतीने संजीवनी मती किंवा संजीवनी मतीने सद्गती प्राप्त होते. सद्गती झाली की सहज साक्षात्कार होतो व रतीनायकाचा पती अहंकार नष्ट होतो. म्हणून हे मना तू मनातीत देहातीत अवस्थेत अहंकाराच्या अभावे स्वभावे देव होऊन जा. यातच तुझे खरे हित सामावले आहे.

(‘संगती म्हणजे समगती जाणे। दाविताती खुणे संतराय।। समगतीमाजी हरीचा आठव। नुरे देहभाव देहामाजी।। गोविंद म्हणे मन होतसे उन्मन। रामनामखूण दर्शनाची।।’, ‘अखंडचरणगती चाले निजदेही। साधुबोध होई तरीच कळे।।’, ‘रामनामगती देहात प्रचिती। धरोनिया चित्ती राम बोले।।’, ‘संजीवनी मती। समत्वाची स्थीर गती।।’- श्रीमामामहाराज, ‘गती तेची मुखी नामाचे स्मरण। आणीक विस्मरण अधोगती।।’- संतवचन, ‘बुद्धीचा पालट नासेल कुमती। होईल सद्गती येणे पंथे।। सद्गती झालिया सहज साक्षात्कार। होईल उद्धार पूर्वजांचा।।’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘तैसे माझिये साक्षात्कारी। सरे अहंकाराची वारी। अहंकारलोपी अवधारी। द्वैत जाय।।’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘अहंकाराच्या अभावे। देव होशील स्वभावे।।’- श्रीमामामहाराज केळकर)

(१३०)

मना अल्पसंकल्प तोही नसावा।

सदा सत्यसंकल्प चित्ती वसावा।

जनी जल्प विकल्प तोही त्यजावा।

रमाकांत येकांतकाळी भजावा।।

तात्पर्यार्थ : मनःसंकल्प हे अल्पकाळ टिकणारे म्हणजे बदलणारे असतात, पोचट असतात, म्हणून तो अल्पसंकल्प. या अल्पसंकल्पाला अनेक विकल्प (पर्याय) असतात. हे संकल्पविकल्प फक्त बोलण्यापुरतेच असतात. ते बहुतांशी सत्यात उतरत नाहीत. संकल्पविकल्परहित एकाग्र मनात - चित्तात - सदा सत्य रामकृष्णी संकल्प असावा. सत्य संकल्पाचे दाते नारायण - आत्मा - असून त्या संकल्पाला कोणताही विकल्प (पर्याय) असत नाही. हा सत्यसंकल्प सर्व मनोरथ पूर्ण करणारा असतो. उगाच येकांती बसून हा रामकृष्णी संकल्प जर धरला तर मन संकल्पविकल्परहित

होणारे आहे. षड्विकारात्मक आयास नाहीसे होऊन पापाची कोटी नाहीशी करणारा नामजप - हरीभजन - साधणारे आहे. ('मनःसंकल्प शुद्ध पै नोहे। एरवी आहे सदोदीत चिदानंदी।।' - श्रीचांगदेवमहाराज, 'सत्य संकल्पाचा दाता नारायण। सर्व करी पूर्ण मनोरथ।।' - श्रीतुकाराममहाराज, 'सायास करिसी प्रपंच दिननीशी। हरीसी न भजसी कवण्या गुणे।।' , 'नाम मंत्र जप कोटी जाईल पाप। रामकृष्णी संकल्प धरूनी राहे।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'आयुष्य हे रत्नपेटी। माजी भजनरत्ने गोमटी।।' , 'उगाच येकांती बैसावे। तेथे हे समजोन पहावे। घ्यावे आणि सांडावे। प्रभंजनासी।।' - श्रीसमर्थ, 'सत्याचा संकल्प। नुरवी सर्वही विकल्प।।' - श्रीमामामहाराज केळकर)

(१३१)

**भजाया जनी पाहता राम येकु।
करी बाण येकु मुखी शब्द येकु।
क्रिया पाहता उधरे सर्व लोकु।
धरा जानकीनायकाचा विवेकु।।**

तात्पर्यार्थ : जानकीनायक प्रभुरामचंद्राप्रमाणे विवेकाने जर आपण मन आवरले, मनावर जर विजय मिळवला तर क्रिया पालटून हेतुवीण सत्क्रिया आचरली जाते. त्याचा संसारबंध नाहीसा होऊन तो उद्धरून जातो. निःश्वासाला प्रमाण येऊन जे एक वचन श्रुत होते त्याने अलक्ष एक हरी आत्मा लक्ष होतो. एक नामाने एक हरी लक्ष होतो. म्हणून उपासना करण्यासाठी पाहता-पाहणारा-राम हे एकमेव आदर्श दैवत आहे. ('निःश्वासी प्रमाण श्रवणी जे वचन। एक नारायण सार जप।।' - श्रीदासराममहाराज, 'परी कर्मफळी आस न करावी। आणि कुकर्मि संगती न व्हावी। हे सत्क्रियाची आचरावी। हेतुवीण।।' , 'हा निजधर्मू

जै सांडे। आणि कुकर्मि रती घडे। तैची बंधू पडे। संसारीकू।'-
श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(१३२)

विचारूनी बोले विवंचुनी चाले।

तयाचेनी संतप्त तेही निवाले।

बरे शोधिल्यावीण बोलो नको हो।

जनी चालणे शुध्द नेमस्त राहो॥

तात्पर्यार्थ : विवेकी माणूस विचारपूर्वक बोलतो व जे बोलतो तसे तो आचरून दाखवितो. किंबहुना तो आधी आचरतो, अनुभवतो मगच बोलतो. अशांच्या प्रचितीच्या बोलण्याचा श्रोत्यांच्या मनावर चांगला परिणाम होतो. त्यांचे ठिकाणी अंतरखूण बाणून त्यांचा संसार सुफळ होतो. संसारतापे तापलेले, श्रमलेले जीव शांत होतात म्हणून परमार्थात आधी बरवे शून्य शोधावे मग विवरण करावे. प्रचितीवीण बोलो नये. आपले आचारविचार प्रभु रामांप्रमाणे आदर्श पैलपार नेणारे असावेत. ('बोले तैसा चाले। त्याची वंदावी पाऊले॥'- श्रीतुकाराममहाराज, 'आधी राखावा आचार। मग पहावा विचार। आचारविचार पैलपार। पाविजेतो॥', 'बोलण्यासारखे चालणे। स्वये करून बोलणे। तयांची वचने प्रमाणे। मानिती जनी॥', 'प्रचितीवीण जे बोलणे। ते अवघेची कंटाळवाणे। तोंड पसरून जैसे सुणे। रडोन गेले॥'- श्रीसमर्थ, 'कीर्तन करावे। तैसे करून दावावे॥'- श्रीमामामहाराज, 'शून्य शोधीले नाही जेणे। काय विवरण केले तेणे। अज्ञान मुखपणे। गाढव जीणे पशुचे॥'- संतवचन)

(१३३)

हरीभक्त विरक्त विज्ञानराशी।

जेणे मानसी स्थापिले निश्चयेसी।

तया दर्शने स्पर्शने पुण्य जोडे।

तया भाषणे नष्ट संदेह मोडे।।

तात्पर्यार्थ : ज्यांचे मन अंतरी निश्चळ आहे, ज्यांचे मनाची बैठक स्थिर आहे असे नमनभक्तीने भक्त झालेले हरीभक्त देही आसरहित उदास विरक्त, वृत्तीरहित ज्ञानाने जाणीवरहित जाणते विज्ञानी असतात. त्यांच्या नुसत्या दर्शनाने, चरणस्पर्शाने थोर पुण्याची प्राप्ती होते. तर त्यांच्याशी होणाऱ्या संवादाने पापाचे मूळ अशा संशयाची समूळ निवृत्ती होऊन आत्मज्ञानाची प्राप्ती होते. ('देह तरी वरीलीकडे। आपल्यापरी हिंडे। परी बैसका न मोडे। मानसीची।।', 'तु मानसा नियमू करी। निश्चळू होय अंतरी। मग कर्मोद्वेगे व्यापारी। वर्ततू सुखे।।', 'तैसे अज्ञान ज्ञाने नेले। आपण वस्तु देऊनी गेले। ऐसे जाणणेनीवीण उरले। जाणते जे।।', 'म्हणौनि संशयाहोनी थोर। आणिक पाप नाही घोर। कि जे विनाशाची वागूर। प्राणियासी।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'साक्षत्व वृत्तीचे कारण। उन्मनी ते निवृत्ती जाण। जेथे विरे जाणपण। विज्ञान ते।।' - श्रीसमर्थ, 'ज्याच्या दर्शने पाप ताप जाये। भानुदास तयांची कीर्ती गाये।।' - श्रीभानुदासमहाराज, 'भक्त ऐसे जाणा जे देही उदास। गेले आशापाश निवारोनी।।' - श्रीतुकाराममहाराज)

(१३४)

नसे गर्व अंगी सदा वीतरागी।

क्षमा शांती भोगी दया दक्ष योगी।

नसे लोभ ना क्षोभ ना दैन्यवाणा।

यही लक्षणी जाणजे योगीराणा।।

तात्पर्यार्थ : ज्याचे देहात मी कोणी अमूक आहे याची आठवणच नाही, ज्यांचा शरीरभाव पूर्णपणे नाहीसा होऊन ज्यांचे इंद्रियांचे ठिकाणी विषयांच्या येरझारा होत नाही आहेत. असा वीतरागी सोहंभावाचे अखंडस्मरणी असणारा योगी-साधु, पूर्ण दया क्षमा शांतीने पूर्ण ब्रह्मरूप झालेला असतो. तो पूर्ण वासनारहित झाल्याने त्याचे ठिकाणी लोभ किंवा क्षोभ निर्माण होऊच शकत नाहीत. त्यांची वासना हरिरूप झाल्याने तेथे जन्म हे दारिद्र्य असत नाही. असा रामकृष्ण गतीवर आरुढ होऊन अद्वैताच्या वाटेने झालेला योगीराणा या सर्व लक्षणांनी युक्त असतो. ('तया पाडे देही। जया मी आहे हे से ची नाही। निरहंकारीता पाही। तया नाव॥', 'तै शरीरभाव नासती। इंद्रिये विषय विसरती। जै सोहंभाव प्रतिती। प्रगट होय॥', 'उपजोनी करंटा नेणे अद्वय वाटा। रामकृष्णी पैठा कैचा होय॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'जन्म घेणे लागे वासनेच्या संगे। तेची झाले अंगे हरिरूप॥'- श्रीनाथमहाराज, 'जीवा जन्म दारिद्र्य ठाकोनी आले॥'- श्रीसमर्थ)

(१३५)

धरी रे मना संगती सज्जनाची।

जेणे वृत्ती हे पालटे दुर्जनाची।

बळे भाव सद्बुद्धी सन्मार्ग लागे।

महा क्रूर तो काळ विक्राळ भंगे॥

तात्पर्यार्थ : मन वृत्तीवरती येणे म्हणजे दुर्जनाची (सदोष मनाची) संगत होणे, मन परमात्म्यापासून दूर जाणे होय. तर मन वृत्तीवर न येणे, म्हणजे मनाला सुखरूप सज्जनाची संगत होणे होय. भावबळे मन वृत्तीसहित मुरले असता सद्बुद्धीला निवृत्ती अवस्थेत स्मरण होऊन सन्मार्ग सापडतो. संसाराची शांती होऊन महाक्रूर विक्राळ काळावर

मात केली जाते. ('तुका म्हणे मग नये वृत्तीवरी। सुखाचे शेजारी पडुडेन।।' - श्रीतुकाराममहाराज, 'भावबळे आकळे येहवी नाकळे। करतळी आवळे तैसा हरी।।', 'धरोनी केशव आणा भावबळे। पापिया न कळे काही केल्या।।' - श्रीतुकाराममहाराज, 'स्मरता निवृत्ती पावलो विश्रान्ती। संसाराची शांती झाली माझ्या।।' - श्रीनाथमहाराज)

(१३६)

भये व्यापिले सर्व ब्रह्मांड आहे।

भयातीत ते संत आनंत पाहे।

जया पाहता द्वैत काही दिसेना।

भय मानसी सर्वथा ही असेना।।

तात्पर्यार्थ : जन्माला आलेले सारे साकार ब्रह्मांड मृत्युच्या भयाने व्यापलेले आहे. या साकार विनाशी विश्वाचे मागे अविनाश 'नाही आदी अंत' असे अनंत सर्वकाळ असणारे स्वरूप, विश्वाचे स्वामी समर्थ, मृत्युचे भय नसल्याने भयातीत आहे. मनोवृत्ती संथ केलेल्या संताला ते संत आनंत स्वरूप पाहता येते. स्वरूप हे वेगळेपणाने पाहता येत नाही. स्वरूप पाहणे म्हणजे स्वरूपाकार होणे. स्वरूपाकार आत्मज्ञानी महात्म्यांना मृत्युचे भय कदापिही असत नाही. ('स्वस्तीश्री वटेशू। जो लपोनी जगदाभासू। दावी मग ग्रासू। प्रगटला करी।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'असो ऐसे सकळही गेले। परंतु येकची राहिले। जे स्वरूपाकार जाले। आत्मज्ञानी।।', 'जे जे काही साकार दिसे। ते ते कल्पांती नासे। स्वरूप ते असतची असे। सर्वकाळ।।', 'आकाश वेगळेपणे पाहावे। स्वरूपी स्वरूपची व्हावे। वस्तुचे पाहाणे स्वभावे। ऐसे असे।।', 'वस्तू आपणची होणे। ऐसे वस्तुचे पाहाणे। निश्चयेसी भिन्नपणे। शुन्यत्व लाभे।।', 'करी वृत्ती जो संथ तो संत ओळखावा। दुराशागुणे जो नव्हे दैन्यवाणा।

उपाधी देहबुद्धी ते वाढविते। परी सज्जना केवी बाधू शके ते।।'-
श्रीसमर्थ, 'संत होवोनिया संतासी पहावे। तरीच तरावे तुका म्हणे।।'-
श्रीतुकाराममहाराज)

(१३७)

जिवा श्रेष्ठ ते स्पष्ट सांगोनी गेले।

परी जीव अज्ञान तैसेची ठेले।

देहेबुधिचे कर्म खोटे टळेना।

जुने ठेवणे मीपणे आकळेना।।

तात्पर्यार्थ : जुन्या जाणत्या लोकांनी स्पष्टपणाने मोक्षपदाची वाट दाखविली. सर्वात श्रेष्ठ असे रामनाम ज्यात परब्रह्माचा वास आहे, जे धीटपणाने घेतले असता मोक्ष प्राप्त होतो, ते त्यांनी स्पष्टपणाने सांगितले. पण ते नाम न अनुभवल्याने जीवाचे जीवपण हे अज्ञान दूर झाले नाही. अर्थात नवल स्वरूपाचा योग घडला नाही, अज्ञानाचे ज्ञाने मोक्ष प्राप्त झाला नाही. जोवर देहबुद्धी आहे तोवर कामक्रोध हे खोटे कर्म टळत नाही. अर्थात कर्माला अकर्माची मोहोर बसत नाही. त्यामुळे मीपण - अहंकार - जीवपण - हे अज्ञान दूर होत नाही. रामनाम अनुभवता येत नाही, साहजिकच जुने ठेवणे, निर्गुण आत्मा काही अनुभवता येत नाही. ('रामदास तुज स्पष्ट सांगतो। मोक्षपदाची वाट रे।।' - श्रीसमर्थ, 'गोविंद म्हणे सर्व नामामाजी वसे। सकळा श्रेष्ठ कसे नव्हे सांगा।।', 'मोक्षाची ती वाट जवळीच नीट। रामनाम धीट होवोनी घेई।।' - श्रीमामामहाराज केळकर, 'कामक्रोध सर्व कर्म दंडीले बळे। सुत्र धरुनी मध्यभागी वरी चालिले। निर्गुणाचा संग मला आजी जाहला। पूर्व दिशे भानू जसा आत उगवला।।' - संत मुक्ताबाई, 'आपण म्हणिजे मीपण। मीपण म्हणिजे जीवपण। जीवपण म्हणिजे अज्ञान। संग जडला।।' -

श्रीसमर्थ, 'तैसा कर्मकर्माचिया मोहरा। उठू नेदूनि अहंकारा। संसाराचा दरारा। सांडणे येणे।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(१३८)

भ्रमे नाडळे वित्त ते गुप्त जाले।

जिवा जन्मदारिद्र्य ठाकूनी आले।

देहबुद्धीचा निश्चयो ज्या टळेना।

जुने ठेवणे मीपणे आकळेना।।

तात्पर्यार्थ : आपण आत्मरूप असताना 'देह म्हणजे मी' असे मानणे हा भ्रम झाल्याने निजधन-चैतन्य-हे जुने ठेवणे (पुराणपुरुष) आपल्या दृष्टीने गुप्तच राहते. या देहाभिमानामुळे जीवाला जन्म हे दारिद्र्य प्राप्त होते. त्याला उपजोनी करंटेपण प्राप्त होते. साहजिकच रामकृष्णगतीवर त्याला आरूढ होता येत नाही व अद्वैताची वाट सापडत नाही. म्हणून जोवर देहबुद्धी आहे म्हणजे 'देह म्हणजे मी' हा आपला निश्चय आहे, मीपणा आहे, तो गेल्याशिवाय हे जुने ठेवणे प्राप्त होत नाही हे निश्चित. ('येक अस्ता येक वाटे। येक सांगता येक निवटे। येक दिसता येक उठे। या नाव भ्रम।।', 'देह मी वाटे ज्या नरा। तो जाणावा आत्महत्यारा। देहाभिमाने येरझारा। भोगिल्याच भोगी।।', 'देह पावे जंवरी मरण। तंवरी धरी देहाभिमान। पुन्हा दाखवी पुनरागमन। देहबुद्धी मागुती।।', 'म्हणोनी देहबुद्धी हे झडे। तरीच परमार्थ घडे। देहबुद्धीने विघडे। ऐक्यता ब्रह्मीची।।' - श्रीसमर्थ, 'उपजोनी करंटा नेणे अद्वय वाटा। रामकृष्णी पैठा कैसा होय।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(१३९)

पुढे पाहता सर्वही कोंदलेसे।

अभाग्यास हे दृश्य पाषाण भासे।

अभावे कदा पुण्य गाठी पडेना।

जुने ठेवणे मीपणे आकळेना।।

तात्पर्यार्थ : जगदंतरी न पाहता पुढे पाहिले, वरवर पाहिले तर जड दृश्य भासमान होते, अभाग्यास देव दगडाचा दिसतो व जगदंतरी ओतप्रोत कोंदलेले सर्वब्रह्म जाणवत नाही. देवाच्या दर्शनाच्या अभावी पुण्य प्राप्त होत नाही. अहंभावाने - मीपणाने - स्वभावे देव भेटत नाही. पुरातन असणारे चैतन्य, जुने ठेवणे प्राप्त होत नाही. ('तै पापाचा अचळू फिटे। पुण्याची पहाट फुटे। जै मूर्ती माझी प्रगटे। पंडुकुमरा।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'अहंकाराच्या अभावे। देव होशील स्वभावे।।' - श्रीमामामहाराज केळकर)

(१४०)

जयाचे तया चुकले प्राप्त नाही।

गुणे गोविले जाहले दुःख देही।

गुणावेगळी वृत्ती ते ही वळेना।

जुने ठेवणे मीपणे आकळेना।।

तात्पर्यार्थ : 'देह म्हणजे मी' या भ्रमामुळे देहदुःख सोसावे लागते व आपण आपल्या सुखाला - आत्मसुखाला - चुकतो. असार त्रिगुणांमुळे हे संसारी भ्रमण होते व हा भ्रम होतो व देहदुःख सोसावे लागते. त्रिगुणावेगळा चौथा गुण ज्याची लीळा अगम्य आहे, जो अहर्निशी परमार्थ घडवितो, प्राप्त होणे महत्त्वाचे. चैतन्याकडे वृत्ती वळविणे हीच खरी भक्ती. हा चौथा गुण प्राप्त झाला तर सद्गतीने साक्षात्कार होऊन

मीपणा - अहंकार जाणार आहे. मीपणा गेला तर हे जुने ठेवणे प्राप्त होणार. मीपणा गेला नाही तर मात्र हे जुने ठेवणे प्राप्त होणार नाही. ('देहची होऊनी राहिजे। तेणे देहदुःख साहिजे। देहातीत होता पाविजे। परब्रह्म॥', 'एक गुण तो रुद्राचा। एक गुण तो ब्रह्माचा। एक गुण तो विष्णूचा। चौथा गुण तो वेगळा। अगम्य त्याची लिळा॥'- श्रीसमर्थ, 'रजतमसत्व आहे ज्याचे अंगी। याच गुणे जगी वाया गेला। तुका म्हणे ऐका सत्वाचे सामर्थ्य। करवी परमार्थ अहर्निशी॥'- श्रीतुकाराममहाराज, 'त्रिगुण असार निर्गुण हे सार। सारासार विचार हरीपाठ॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'संसार समस्त त्रिगुण॥'- श्रीनाथमहाराज)

(१४१)

म्हणे दास सायास त्याचे करावे।

जनी जाणता पाय त्याचे धरावे।

गुरुअंजनेवीण ते आकळेना।

जुने ठेवणे मीपणे ते कळेना॥

तात्पर्यार्थ : आम्ही सारेच स्वतःला रामाचे दास म्हणवितो पण तसे वागणे आमचे असत नाही. इकडे दास म्हणवायचे पण प्रत्यक्षात वागणे काही वेगळेच. याचा काय उपयोग? रामाचे दास म्हणविण्यासाठी आधी सायास करावे लागतील. दास होण्याकरता भजनी - साधनी - रंगून तनू, मन, धन आणि मीपण यांचा लय व्हावा लागेल. भजनी - साधनी - संपूर्ण मनाचा लय साधला तरच दासाची पदवी प्राप्त होते. आपण दास झाल्यावर जो जाणणारा - जाणता आहे, जो कल्पना करणारा कल्पक आहे, कल्पिता आहे, त्याचे एकपण जाणविणे म्हणजे जाणत्याला शरण जाणे, जाणत्याचे पाय धरणे. गुरुंचे कृपांजन डोळ्यात पडल्याशिवाय हे एकपण जाणवत नाही; अहंकार - मीपणा - जात

नाही. अनेकात जे एक जुने ठेवणे आहे, त्याचे ज्ञान होत नाही. (‘म्हणवितो दास ते नाही करणी। आत वरी दोनी भिन्न भाव।।’- संतवचन, ‘बहीर तो खुब बनी है। अंदरकी बात राम जाने।।’- संतवचन, ‘जो जो भजनी रंगला। तो तो रामदास झाला।।’, ‘भजन साधन अभ्यास। येणे पाविजे परलोकास। दास म्हणे हा विश्वास। धरिला पाहिजे।।’- श्रीसमर्थ, ‘तुझा दास मी होऊनी तवपदी। केले जेव्हा अर्पण। तनु मन धन आणि ते मीपण।।’- श्रीचिमडमहाराज, ‘साधनी मन घटवी बा रे साधनी मन घटवी।। साधनी घटता ते बळ अद्भूत। दासाची पदवी।।’- श्रीमामामहाराज केळकर, ‘गुरुकृपांजन पायो मेरे भाई। रामबीना कळू जानत नाही।।’- श्रीनाथमहाराज)

(१४२)

कळेना कळेना कळेना ढळेना।

ढळे नाढळे संशयोही ढळेना।

गळेना गळेना अहंता गळेना।

बळे आकळेना मिळेना मिळेना।।

तात्पर्यार्थ : ‘कळेना कळेना कळेना ढळेना’ असे श्रीसमर्थांनी का लिहिले आहे? एकच शब्द तीनदा का वापरला, त्यांना काही सुचले नाही का? का शब्दभांडार कमी होते? अहो वसिष्ठाप्रमाणे ज्या योगेश्वरांचे ज्ञान होते, तिथे असा विचार करणे हे आमचे अज्ञान आहे. एकच शब्द तीन वेळा वापरला कारण माणसाला त्रिवार सांगितले की पटते. दुसरे म्हणजे जागृती, स्वप्न, सुषुप्ती या तिन्ही अवस्थेत न ढळणारे सत्यज्ञान होत नाही, तर ढळणारे, बदलणारे, येकाचे येक असे विपरीत ज्ञान होते. तर चौथ्या अवस्थेत हे न ढळणारे, न बदलणारे एकाचे सत्यज्ञान होते म्हणून तीनदा कळेना हा शब्द व शेवटी एकदा ढळेना हा शब्द

श्रीसमर्थानी पहिल्या चरणात वापरला आहे असे मला वाटते. जोवर हे ढळणारे, बदलणारे ज्ञान होते आहे तोवर 'हे का ते' हा संशय राहतो, तोवर संशय ढळत नाही. जोवर हा संशय जात नाही तोवर सत्यज्ञान - आत्मज्ञान - होत नाही, आत्मसाक्षात्कार होत नाही. जोवर आत्मसाक्षात्कार ही देवाची वारी साधत नाही तोवर अहंकाराची वारी सरत नाही. जोवर अहंकार जात नाही तोवर काहीही करा ते जुने ठेवणे प्राप्त होत नाही. ('जागृती, स्वप्न, सुषुप्ती नाठवे। पाहता आनंदी आनंद सामावेना।।', 'तैसे माझिये साक्षात्कारी। सरे अहंकाराची वारी। अहंकारलोपी अवधारी। द्वैत जाय।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'संदेह गमला। जनी म्हणे उदय झाला।।' - संत जनाबाई)

(१४३)

अविद्यागुणे मानवा उमजेना।

भ्रमे चुकले हीत ते आकळेना।

परीक्षेविणे बांधले वृढ नाणे।

परी सत्य मिथ्या असे कोण जाणे।।

तात्पर्यार्थ : रज, तम, सत्व या त्रिगुणात्मक कल्पनांनी जगाची जाणीव होते व अध्यात्मविद्या सोडून इतर साऱ्या अविद्या प्राप्त होतात म्हणून त्रिगुणांना अविद्यागुण असे संबोधले आहे. या अविद्यागुणांनी आत्म्याचे आकलन न होताना नामरूपात्मक जगाचा भ्रम होतो, एक देहातीत वस्तूचे ज्ञान होत नाही, देहातीत हित साधत नाही. जे जग मिथ्या आहे ते सत्य मानले जाते. परीक्षेशिवाय खोटे नाणे हेच खरे नाणे समजले जाते व खरे नाणे खोटे समजले जाते. जग मिथ्या आहे व ब्रह्म सत्य आहे असे सामान्यतः कोणच जाणत नाही. ('रजतमसत्व आहे ज्याचे अंगी। याच गुणे जगी वाया गेला।।' - श्रीतुकाराममहाराज,

‘हित आहे देहातीत। म्हणोनी निरोपिती संत। देहबुद्धीने अनहित। हेची लागे।।’, ‘खोटे निवडीता खरे नाणे उरे। तैसेची विस्तारे तत्वज्ञान।।’-
श्रीसमर्थ)

(१४४)

जगी पाहता साच ते काय आहे।

अती आदरे सत्य शोधोनी पाहे।

पुढे पाहता पाहता देव जोडे।

भ्रमे भ्रांती अज्ञान हे सर्व मोडे।।

तात्पर्यार्थ : जगाला पाहणारा जाणणारा खरा काय - देह - आहे का ? यातील सत्य शोधताना जसजसा शोध पुढे जाईल तसे पाहत्याचे (पाहणाऱ्याचे) पहाणे घडून देवच अनुभवाला येणार आहे. अंतरी असणाऱ्या देवाच्या ज्ञानज्योतीचे - मशालीचे - ज्ञान झाल्यावर अज्ञान कसे उरेल ? नामरूपात्मक जग वेगळेपणाने पाहणे हा भ्रम दूर होऊन जगात आपणच भरून राहिलो आहोत हे जाणवेल. साहजिकच मीपणा ही भ्रांती दूर होईल. (‘चाले हे शरीर कोणाचिया सत्ते। कोण बोलविते हरीवीण। देखवी ऐकवी एक नारायण। तयाचे भजन चुको नका।।’, ‘तुका म्हणे जे जे भेटे। ते ते वाटे मी ऐसे।।’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘तैसे ज्ञानाचिये दिठी। मजसी अभिन्नचि ते किरिटी। येर भिन्नपण ते उठी। अज्ञानास्तव।।’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(१४५)

सदा विषयो चिंतिता जीव जाला।

अहंभाव अज्ञान जन्मासी आला।

विवेके सदा स्वस्वरूपी भरावे।

जिवा उगमी जन्म नाही स्वभावे॥

तात्पर्यार्थ : आत्म्याच्या वियोगाने व विषयांच्या योगाने जीवत्व प्राप्त झाले. जीवपण म्हणजे 'देह म्हणजे मी' हा मीपणा हे अज्ञान प्राप्त झाले. या देहाभिमानामुळे जीवाला जन्म हेच दारिद्र्य प्राप्त होते. तो 'उपजोनी करंटा' होतो. विवेकाने मन आवरले असता, मनोलय साधला असता मीपणाचा - जीवपणाचा - अज्ञानाचा - वियोग होऊन सदा स्वरूपाचा योग घडतो. स्वरूपाकार झालेल्या जीवाला उगमी जन्म असत नाही. अर्थात मरणही असत नाही. रामकृष्णवाचा हा जीवाचा भाव आहे तर जन्ममृत्युरहित अजन्मा असणे हा जीवाचा मूळ स्वभाव आहे. हा मूळस्वभाव हे गुरुनाम - रामनाम - हा शिवाचे अंतरी असणारा शिवाचा आत्मा आहे. नमन होणे हेच भावबळ तर नमन होणे हीच थोरभक्ती. या भावबळाने - थोरभक्तीने - देवाचे आकलन होते. ('तुझिया वियोगे जीवित्व आले', 'आपण म्हणिजे मीपण। मीपण म्हणिजे जीवपण। जीवपण म्हणिजे अज्ञान। संग जडला॥', 'जीवा जन्मदारिद्र्य ठाकुनी आले' - श्रीसमर्थ, 'मनाचा आवर हाची गा विवेक। अनावर देख अविवेक॥' - श्रीमामामहाराज, 'नवल स्वरूपाचा योग। जीवपणाचा वियोग॥' - संतवचन, 'रामकृष्णवाचा भाव हा जीवाचा। आत्मा जो शिवाचा रामजप॥', 'भावबळे आकळे येह्वी नाकळे। करतळी आवळे तैसा हरी॥', 'भावेवीण भक्ती भक्तीवीण मुक्ती। बळेवीण शक्ती बोलो नये॥' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'सोहं आत्मा स्वानंदघन। अजन्मा तो तुची जाण॥' - श्रीसमर्थ, 'शिवाचे अंतरी रामनाम आहे। वाचे पैल जाये तरीच कळे॥' - श्रीमामामहाराज केळकर, 'भक्ती आकळीला दयाघन भक्ती आकळीला॥' - संतवचन)

(१४६)

दिसे लोचनी ते नसे कल्पकोडी।

अकस्मात् आकारले काळ मोडी।

पुढे सर्व जाईल काही न राहे।

मना संत आनंत शोधुनी पाहे॥

तात्पर्यार्थ : जे डोळ्याला दिसते, मनाला भासते ते सारे कल्पांती नासणारे असते. जे आकारलेले असते ते विकारलेले असते. ते काळाचे भक्ष्य असते. अगदी सूर्य, पृथ्वी हे सारे कधी न कधी नाश पावणारेच आहे. हे सगळे गेल्यावर कल्पांती - कल्पनेचा अंत झाल्यावर - मन मुरल्यावर - जे शिल्लक राहते ते संत (शाश्वत) आनंत स्वरूप तू शोधून पहा. ('अरे जे आकारासी येते। ते अवघेच नासोन जाते। मग गलबल्यावेगळे ते। परब्रह्म जाणावे॥', 'जे जे काही साकार दिसे। ते ते कल्पांती नासे। स्वरूप ते असतची असे। सर्वकाळ॥', 'दृष्टीस दिसे ते निरसे। येतद्विषई श्रुती असे। म्हणोन जे दृष्टीस दिसे। ते स्वरूप नव्हे॥'- श्रीसमर्थ, 'मन मुरे मग जे उरे। ते तू कारे सेविसी ना॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(१४७)

फुटेना तुटेना चळेना ढळेना।

सदा संचले मीपणे ते कळेना।

तया एकरूपासी दुजे न साहे।

मना संत आनंत शोधुनी पाहे॥

तात्पर्यार्थ : एखाद्या पदार्थाला फुटणे, तुटणे, चळणे, ढळणे हे सारे विकार आहेत, याचा अर्थ तो पदार्थ आकारलेला आहे. निराकार सदा सर्वदा असणाऱ्या स्वरूपाला हे विकार असत नाहीत. आकार म्हणजे

मी, हा मीपणा - जीवपणा - गेल्याशिवाय स्वरूपाचे आकलन होत नाही. स्वरूप - देहातीत वस्तू - सर्वांची एकच असते. त्याठिकाणी द्वैत अजिबात असत नाही. असे जेथे द्वैत काही नाही असा संत आनंत बाबा तू शोधून पाहा व अद्वैताचे निश्चळ सुख उपभोग. ('जे चळेना ना ढळेना। जे तुटेना ना फुटेना। जे रचेना ना खचेना। परब्रह्म ते।', 'जे दिसेना ना भासेना। जे उपजेना ना नासेना। जे येईना ना जाईना। परब्रह्म ते।', 'आपण म्हणजे मीपण। मीपण म्हणजे जीवपण। जीवपण म्हणजे अज्ञान। संग जडला।'- श्रीसमर्थ, 'नवल स्वरूपाचा योग। जीवपणाचा वियोग।'- संतवचन, 'एक आहे बाबा तेथे द्वैत काही नाही। अद्वैताचे सुख ते निश्चळ निर्गुण शोधोनी पाहे।'- श्रीचिमडमहाराज, 'खुंटलासे शब्द राहिला व्यवहार। झाला साक्षात्कार सदोदीत।'- संतवचन)

(१४८)

निराकार आधार ब्रह्मादिकांचा।

जया सांगता सीणली वेदवाचा।

विवेके तदाकार होऊनी राहे।

मना संत आनंत शोधुनी पाहे।।

तात्पर्यार्थ : ज्यातून ब्रह्मादीक तिन्ही देव निर्माण झाले, त्या निराकार सर्वांचा आधार अशा श्रेष्ठ देवाबद्दल कोणीच बोलत नाही. अगदी वेदसुद्धा मूग गिळून गप्प बसले. 'नेति नेति' म्हणून आपली असमर्थता वेदांनी व्यक्त केली. हे मना विवेकाने मन आवरून जर मनमुळी तू तद्रूप झालास तर तुला मात्र संत (शाश्वत) आनंत ब्रह्म आकलन होणार आहे. ('तिन्ही देव जेथुनी निर्माण झाले। तया देवरायासी कोणी न बोले।।', 'त्या देवाचे दर्शन तू ते तू घे। संसारमोहातूनी निघे निघे।।

आदी मध्य ना अंत जयाला। ज्यापासूनी ओंकारची जाहला। नेती नेती म्हणे श्रुती जयाला। ब्रह्मा विष्णू हर तिघे।।’- श्रीसमर्थ, ‘तेथील प्रमाण नेणवे वेदासी। ते जीवजंतूसी केवी कळे।।’, ‘दृढ विटे मनमुळी विराजीत वनमाळी।।’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(१४९)

जगी पाहता चर्मचक्षी न लक्षे।

जगी पाहता ज्ञानचक्षी नरक्षे।

जगी पाहता पाहणे जात आहे।

मना संत आनंत शोधुनी पाहे।।

तात्पर्यार्थ : जगाला पाहणारा - जाणणारा - चर्मचक्षुंना लक्ष होत नाही. तर हा जगाला जाणणारा - पाहणारा ज्ञानदृष्टीने लक्ष होतो. पाहता (पाहणारा) पाहणे दुरी गेले तरच श्रीहरी डोळ्यात अनुभवता येतो. पाहता पाहणे आहे तोवर दृश्याचा अनुभव येतो. पाहणे पाहणेपणाला येणे म्हणजे आपण आपल्याला पाहणे. निर्गुण ब्रह्म पाहणे म्हणजे आपण ब्रह्म होणे होय. अशा तऱ्हेने तू पाहता (पाहणारा) संत आनंत शोधून पाहा. (‘दृष्टीचा देखणा दृष्टी अगोचर। दृष्टीसी गोचर कैसा होय।।’, ‘तो हा गे श्रीहरी पाहिला डोळेभरी। पाहता पाहणे दुरी सारोनिया।।’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘पाहाणे आले पाहणेपणा। देखे आपणू आपणा।।’- श्रीदासराममहाराज, ‘अस्थीचा देही मासाचा डोळा। पाहेन म्हणे ब्रह्माचा गोळा। तो ज्ञाता नव्हे आंधळा। केवळ मूर्ख।।’- श्रीसमर्थ)

(१५०)

नसे पीत ना श्वेत ना शाम काही।

नसे व्यक्त अव्यक्त ना नीळ नाही।

म्हणे दास विश्वासता मुक्ती लाहे।

मना संत आनंत शोधुनी पाहे॥

तात्पर्यार्थ : आत्ता जे गुप्त (अव्यक्त) आहे ते कालांतराने प्रगट (व्यक्त) होते तर आत्ता जे प्रगट (व्यक्त) आहे ते कालांतराने गुप्त (अव्यक्त) होते असे गुप्त व प्रगट होणारे ते दृश्य नसून सदोदीत असणारे साक्षात ब्रह्म आहे. ते लक्ष झाले तर प्रचितीला वेड लागते. या गुप्त किंवा प्रगट होणाऱ्या दृश्याचे भान गेल्यावर दृश्य व देव यांच्यामधील सीमाभागात तुर्यावस्थेतील आकाशाचे - चैतन्याचे - वेगळेपणाने ज्ञान सर्वसाक्षी मनाला होते. चैतन्याच्या नादाचा, प्रकाशाचा वेगळेपणाने अनुभव प्राप्त होतो व शून्यत्व आपल्या पदरी येते. या नादाचे वर्णन हंसउपनिषद असे करते, 'चिणिती प्रथमः चिंचिणिती द्वितीयः घंटानादस्तृतीयः शंखनादश्चतुर्थः पंचमस्तन्मीनादः षष्ठस्तालनादः सप्तमोवेणुनादः अष्टमोमृदंगनादः नवमोभेरीनादः दशमो मेघनादः नवमं परित्यज्य दशमेवाभ्यसेतः' तर प्रकाशाचे वर्णन श्रीचिमडचे महाराज असे करतात, 'दृष्टवा दृश्यं व्योमं। पीतं शुभ्रं ताम्रं। नीलं धवलं शामं। अभिनवनवरंगं।' अनुभवाने त्रिपुटीतील ज्ञान होते म्हणून तुर्येतील आकाश हे पंचमहाभुतातील गणले जाते. म्हणून तुर्येतील अनुभव हा ब्रह्माचा मानला जात नाही. तुर्येतील नादप्रकाशाचे अनुभवाने जाणता (निजत्व) जाणला जातो व जाणले ही जाणीव जाते. आपली जाणले ही वृत्ती तद्रूप होते. मन वृत्तीसहित मुरते. सर्वसाक्षी मनाला होणारे भास, नाहीसे होतात. तुर्येतील वेगळेपणाने होणारे ज्ञान मावळते. सर्वसाक्षी मनाचे उन्मन व तुर्येतील ज्ञानाचे विज्ञान होऊन आत्मा निश्चळ होतो.

तुर्येतील आकाश ब्रह्मरूप होते. साधुबोधाने अनुभव ठायीच मुरतो. वृत्तीरहित ज्ञान होते. निवृत्तीदेवीज्ञान प्राप्त होते. साधनी प्राणापानामाजी मनाचे संपूर्ण मिलन होऊन दासाची पदवी प्राप्त केलेल्या दासाला संशयनिवृत्तीने भाव धरला जाऊन विश्वास - विशेष श्वास - या देवाच्या दर्शनाने मुक्ती प्राप्त होते. अशा तऱ्हेने अनिर्वाच्य अनिर्देश्य संत अनंत ब्रह्माचा शोध मन घेते. ('गुप्त ना प्रगट आहे हा साक्षात। लक्षिता प्रचित वेडावली।' - संतवचन, 'आकाश अनुभवा येते। स्वरूप अनुभवापरते। म्हणोनिया आकाशाते। साम्यता न घडे।', 'वेगळेपणे पाहावे। तयास आकाश म्हणावे। अभिन्न होता स्वभावे। आकाश ब्रह्म।', 'भिन्नपणे अनुभविले। तयास शून्य ऐसे बोलिले। वस्तू लक्षिता अभिन्न जाले। पाहिजे आधी।', 'आकाश वेगळेपणे पाहावे। स्वरूपी स्वरूपचि व्हावे। वस्तुचे पाहाणे स्वभावे। ऐसे असे।', 'इकडे दृश्य तिकडे देव। मध्ये शून्यत्वाचा ठाव। तयास प्राणी मंदबुद्धीस्तव। ब्रह्म म्हणे।', 'आधी दृश्य सोडिले। मग शुन्यत्व बोलांडिले। मुळमाये परते देखिले। परब्रह्म।', 'जेथे नाही दृश्यभान। जेथे जाणीव हे अज्ञान। विमळ शुद्ध स्वरूपज्ञान। यासी बोलिजे।', 'साक्षत्व वृत्तीचे कारण। उन्मनी ते निवृत्ती जाण। जेथे विरे जाणपण। विज्ञान ते।', 'अनुभवे त्रिपुटी उपजे। अद्वैती द्वैतची लाजे। म्हणोनी बोलणे साजे। अनिर्वाच्य।', 'जेथे ज्ञानचि होते विज्ञान। जेथे मनची होते उन्मन। तेथे कैचे चंचळपण। आत्मयासी।', 'ज्ञान म्हणजे अद्वैत। तुर्या प्रत्यक्ष द्वैत। म्हणौनि शुद्ध ज्ञान ते सतत। वेगळेची असे।', 'म्हणोनी सर्वसाक्षी मन। तेचि जालिया उन्मन। मग तुर्यारूप ज्ञान। ते मावळोन गेले।', 'सर्वसाक्षिणी अवस्था तुर्या। ज्ञान ऐसे म्हणती तया। परी ते जाणिजे वाया। पदार्थज्ञान।', 'जाणता जाणता जाणीव जाते। आपली वृत्ती तद्रूप होते। आत्मनिवेदन भक्ती ते। ऐसी आहे।' - श्रीसमर्थ, 'साधुबोध

झाला तो नुरोनिया ठेला। ठायीच मुराला अनुभव।।’, ‘गगनी भासले अगणित तारे। तेथे मन मुरे वृत्तीसहित।।’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘प्राणापानामाजी मनाचे मिलन। परमार्थ पूर्ण तया ठाया।।’- श्रीदासराममहाराज, ‘साधनी घटता ते बळ अद्भूत। दासाची पदवी।।’, ‘निजत्व म्हणजे नामरूप। जे का चालिले अपाप।।- श्रीमामामहाराज, ‘विश्वास तो देव। म्हणोनी धरियेला भाव।।’- श्रीतुकाराममहाराज)

(१५१)

खरे शोधिता शोधिता शोधताहे।

मना बोधिता बोधिता बोधताहे।

परी सर्व ही सज्जनाचेनी योगे।

बरा निश्चयो पाविजे सानुरागे।।

तात्पर्यार्थ : खरे शोधताना शोधणारा जो सत्य चिदानंद आत्मराम आहे त्याचाच शोध लागतो. मनाला बोध करताना ज्याचा बोध व्हायचा त्या बोधित्या समर्थ आत्म्याचाच तो बोध होतो. हे सर्व ब्रह्माचे ज्ञान संकल्पविकल्परहित सज्जन मनाच्या योगाने होते. त्यालाच त्याच्या खुणा प्राप्त होतात. ज्या गुणातून त्रिगुण निर्माण होतात, त्या त्रिगुणरहित शुद्ध सत्व गुणावर प्रेम करणे, हा साधनाचा क्रम आचरिला तर मन एकाग्र होते, स्थिर होते. मनाचा निश्चय होतो. मन सज्जन होते. (‘जववरी अर्जुना। तो बोध भेटेना मना। तवचि यया साधना। भजावे लागे।।’, ‘बळिये इंद्रिये येती मना। मन एकवटे पवना। पवन सहजे गगना। मिळोचि लागे।।’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘विषय ते मनाअधीन। मन पवनासी वश्य जाण। अभ्यासे वश केला पवन। सहजे मन स्थिरावे।।’- श्रीनाथमहाराज, ‘वायोमध्ये जाणीव गुण। तेचि ईश्वराचे लक्षण। तयापासून त्रिगुण। पुढे जाले।।’, ‘गुणी प्रीती राखे क्रमू साधनाचा।

जगी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा।।’- श्रीसमर्थ, ‘रामनामामाजी साधिलिया पवन। अनुभव खुण ऐशी असे।।’- श्रीमामाहाराज)

(१५२)

बहुतांपरी कुसरी तत्वज्ञाडा।

परी अंतरी पाहिजे तो निवाडा।

मना सार साचार ते वेगळे रे।

समस्तांमध्ये येक ते आगळे रे।।

तात्पर्यार्थ : बहुत दृश्य पाहण्यापेक्षा डोळ्यातील लहरी दृश्य जाऊन तत्वज्ञाडा होऊन चिदाकाशातील चैतन्याच्या लहरी अनुभवणे हे कधीही श्रेष्ठच आहे. चैतन्याच्या कुसरी अनुभवणे म्हणजे सद्गुरुवचनाचा अनुभव घेऊन स्वरूपी लीन होणे होय. याकरता अंतरी श्रेष्ठ काय आहे याचा निवाडा होऊन जनी निंद्य ते सर्व सोडून जनी वंद्य ते सर्वभावे करायला हवे. असे केले तर सार साचार वेगळा श्रीहरी प्राप्त होणार आहे. जो एक या समस्त बहुत दृश्यामध्ये सामान्यपणे वेगळेपणाने गुप्तरूपाने सर्वत्र भरून राहिला आहे. (‘दृश्य पदार्थ ओसरे। तत्वे तत्व तेव्हा सरे। मीतूपण कैचे उरे। तत्वता वस्तु।।’, ‘करूनी तत्वज्ञाडा रे सद्गुरुवचन जोडा रे। दासाचे हे वाक्य मानुनी स्वरूपी लीन हो वेढारे।।’- श्रीसमर्थ, ‘सोहंमध्ये अवकाश। बोलियेले चिदाकाश। तयामध्ये जे लहरी। तेची चैतन्य कुसरी।।’- संतवचन)

(१५३)

नव्हे पिंडज्ञाने नव्हे तत्वज्ञाने।

समाधान काही नव्हे तानमाने।

नव्हे योगयागे नव्हे भोग त्यागे।

समाधान ते सञ्जनाचेनी योगे॥

तात्पर्यार्थ : वृत्तीसहित त्रिपुटीतील कोणत्याही ज्ञानाने समाधान होत नाही. मग ते कोणतेही ज्ञान असो. पिंडज्ञान असूदे किंवा तत्वज्ञान असूदे. अगदी उदात्त अनुदात्त स्वरयुक्त वेदगान असू दे, समाधान होत नाही. देहाच्या जाणीवेत केलेल्या योगयागे किंवा भोगाच्या आठवणीत निकराने केलेल्या त्यागानेसुद्धा समाधान होत नाही. चंचल असणारे मन एकाग्र झाले किंवा संकल्पविकल्परहित निश्चळ झाले म्हणजे खट्याळ असणारे मन सञ्जन झाले तर वृत्तीरहित ज्ञानाने खरे समाधान होते. ('जवळी असता जगज्जीवन। का धांडोळिसी वन। एकाग्र करी मन। तेणे होईल समाधान रे।'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'वृत्तीरहित जे ज्ञान। तेचि पूर्ण समाधान। जेथे तुटे अनुसंधान। मायाब्रह्मीचे॥'- श्रीसमर्थ)

(१५४)

महावाक्य तत्वादिके पंचिकर्णे।

खुणे पाविजे संतसंगे विवर्णे।

द्वितीयेसी संकेत जो दाविजेतो।

तया सांडुनी चंद्रमा भाविजेतो॥

तात्पर्यार्थ : द्वितीयेची अतिसूक्ष्म चंद्रकोर दाखविताना जशी सूत्र माणसे पटांगणातील झाडाच्या फांदीचा आधार घेतात, चंद्रकोर बघताना आपण ती फांदी सोडून वरती पाहतो व चंद्रदर्शन घेतो, त्याप्रमाणे आपण महावाक्यातील शब्दात न गुरफटताना संतांच्या विवरणाच्या आधारे महावाक्याच्या अर्थाकडे रात्रंदिवस जर लक्ष दिले तर अनुभवाच्या खुणा प्राप्त झाल्याने अर्थरूप होऊन समर्थ होणार आहोत. परलोकीचा निजस्वार्थ साधणार आहे. ('रात्रंदिवस पाहे अर्थ। अर्थ पाहेल तो समर्थ। परलोकीचा निजस्वार्थ। तेथेची घडे॥', 'शब्दाकरिता कळे अर्थ। अर्थ पाहता शब्द

व्यर्थ। शब्द सांगे ते यथार्थ। परी आपण मिथ्या।।’ - श्रीसमर्थ)

(१५५)

दिसेना जनी तेचि शोधुनी पाहे।

बरे पाहता गूज तेथेची आहे।

करी घेऊ जाता कदा आडळेना।

जनी सर्व कोंदाटले ते कळेना।।

तात्पर्यार्थ : जे या स्थूल दृष्टीला दिसत नाही तेच शोधून पहा. डोळ्यांना न दिसणारा असा पाहणारा - पाहता - आहे. त्या पाहत्याला पाहताच सृष्टीचे गूज, विश्वाचे मूळ, उमगणारे आहे. पाहणारे चैतन्य या सर्व विश्वात भरून राहिले आहे. पण ते अज्ञानांना कळतही नाही किंवा ते हातातही घेता येत नाही. (‘दृष्टीचा देखणा दृष्टी अगोचर। दृष्टीसी गोचर कैसा होये।।’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(१५६)

म्हणे जाणता तो जनी मूर्ख आहे।

अतर्कासी तर्की असा कोण आहे।

जनी मीपणे पाहता पाहवेना।

तया लक्षिता वेगळे राहवेना।।

तात्पर्यार्थ : आत्म्याचा विषय ज्ञान आहे, त्या ज्ञानाचा विषय आत्मा होऊ शकत नाही. आम्ही आत्मा जाणला असे सांगणे हा तो न जाणल्याचा पुरावाच आहे. मी आत्मज्ञानी आहे हे सांगणारा अज्ञानी मूर्खच ठरतो. ब्रह्म हा जाणण्याचा विषय नसून ब्रह्म हा होण्याचा विषय आहे. ब्रह्मरूप होणे, देवरूप होणे म्हणजे ब्रह्म - देव - पाहणे. आपले सारे तर्क, कुतर्क संपले की तो प्रगट होतो. म्हणून सारे तर्क

संपणे हाच अतर्काचा तर्क तर कल्पना संपणे हीच निर्विकल्पाची कल्पना. मी कोणी पाहणारा वेगळा आहे हा मीपणा जोवर आहे तोवर तो दिसत नाही. पाहता, पाहणे दुरी सारल्याशिवाय पाहता (पाहणारा) पाहता येत नाही. पाहणे पाहणेपणाला येणे म्हणजे आपण आपल्याला पाहणे. एकदा का त्याची अनुभूती आली, त्याला पाहिले की अहंकार रहात नाही किंवा अहंकार गेल्याशिवाय त्याची अनुभूती येत नाही. अहंकार गेला की तर्क करणारा तार्कीक किंवा पाहणारा द्रष्टा कोणी वेगळा उरतच नाही. ('लोग कहे हम आत्म ग्यानी। ग्यान नही अभिमान है।'- संतवचन, 'एथ जाणीव करी तोचि नेणे। आथिलेपण मिरवी तेचि उणे। आम्ही जाहलो ऐसे जो म्हणे। तो काहीचि नव्हे।।', 'तो हा गे श्रीहरी पाहिला डोळेभरी। पाहता पाहणे दूरी सारोनिया।।'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'वस्तु आपणची होणे। ऐसे वस्तूचे पाहणे। निश्चयेसी भिन्नपणे। शुन्यत्व लाभे।।', 'निर्विकल्पासी कल्पिता। कल्पनेची नुरे वार्ता। निःसंगासी भेटो जाता। निःसंगची होइजे।।'- श्रीसमर्थ, 'स्वयं ब्रह्म जो आपणची जहाला। देव मस्तकी वंदिती त्याला।।'- संत केशवस्वामी, 'तार्कीकांचा टाका संग। पांडुरंग स्मरा हो।।', 'अहंभाव गेला। तुका म्हणे देव झाला।।'- श्रीतुकाराममहाराज, 'यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः। अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्।।'- केनोपनिषद, 'पहाणे आले पहाणेपणा। देखे आपणू आपणा।।' - श्रीदासराममहाराज)

(१५७)

बहू शास्त्र धुंडाळिता वाड आहे।

जया निश्चयो येक तोही न साहे।

मती भांडती शास्त्रबोधे विरोधे।

गती खुंटती ज्ञानबोधे प्रबोधे॥

तात्पर्यार्थ : अध्यात्मशास्त्राच्या अभ्यासाने आत्मज्ञानी न होताना नाना शास्त्रांचा जर आम्ही अभ्यास केला तर आकारज्ञानाने - द्वैतज्ञानाने - विपरीतज्ञानाने - एकाबद्दल निश्चय होत नाही. सर्व कर्म निरर्थक ठरते. द्वैतबुद्धीला परस्परविरोधी बोलघेवड्या पोटभरू शास्त्रांचे, द्वैताचे ज्ञान झाल्याने वाद हा अटळ ठरतो. तेच भजनाने - साधन अभ्यासाने - तो बोध मनाला प्राप्त झाला, 'जागत राम सोवत राम सपनेमो देखो तो राजाहीराम' या श्रीनाथमहाराजांचे वचनाप्रमाणे 'राम बिना कळू जानत नाही' अशी अवस्था प्राप्त झाली तर श्वासोच्छवासाची गती खुंटते, त्याचे साधन पूर्ण होते. साधन अष्टौप्रहर सहजच होते. ('नाना शास्त्र पठेल्लोको। नाना दैवत पुजनम्। आत्मज्ञान विना पार्थ। सर्व कर्म निरर्थकम्॥- प.पू.श्रीदासराममहाराजांचे कीर्तनात उद्धृत होणारा श्रीदासबोधातील श्लोक. 'श्रीराम अवतरला। जिकडे तिकडे दृष्टीत भरला। श्रीराम अवतरला॥ अवलोकिता दाही दिशा। पडला रामरूपी ठसा। गती खुंटली श्वासोच्छवासा। माजी राम कोंदाटला॥'- भ.स.श्रीतात्यासाहेबमहाराज कोटणीस)

(१५८)

श्रुती न्याय मीमांसके तर्कशास्त्रे।

स्मृती वेद वेदांतवाक्ये विचित्रे।

स्वये शेष मौनावला स्थीर राहे।

मना सर्व जाणीव सांडून पाहे॥

तात्पर्यार्थ : श्रुतीस्मृती न्यायदर्शन, मीमांसादर्शन, सारे वेद परमात्म्याचेच वर्णन करतात पण ते वर्णन अपुरे आहे. त्याचे वर्णन शब्दात करता येत नाही, हेच त्याचे वर्णन. म्हणून सहस्रमुखानी शेषाने वर्णन करूनसुद्धा

ते अपुरेच राहिले. शेवटी वेदानी व शेषाने मौन धारण केले. तेव्हा त्यांना खरे ज्ञान झाले. असा परमात्मा मनाच्या जाणीवेत कसा येणार? मन हे जाणून नेणते जेव्हा होते, जेव्हा ते जाणीवरहित जाणते होते, जेव्हा मनाला निवृत्ती अवस्थेत ज्ञान होते - वृत्तीरहित ज्ञान होते, तेव्हा ते समाधानाने शांत होते. स्थिर होते. उन्मनी अवस्थेत खरे मौन साधते. ('श्रुतीस्मृती तुजला गाती। परी ती आजवरी न होय पुरती।। शेष सहस्रमुखी वर्णिता। परी तो आजवरी न होय पुरता।।' - श्रीचिमडमहाराज)

(१५९)

जेणे मक्षिका भक्षिली जाणीवेची।

तया भोजनाची रुची प्राप्ती कैची।

अहंभाव ज्या मानसीचा विरेना।

तया ज्ञान हे अन्न पोटी जिरेना।।

तात्पर्यार्थ : जे जे आपल्या जाणीवेत येते, ते आपले स्वतःचे ज्ञान नव्हे. ते सारे ज्ञान दुसऱ्याचे असते. जे जे आपल्या जाणीवेत येते, ते आत्मज्ञान नव्हे. आपल्या जाणीवेत जे येते, त्यापेक्षा आपण वेगळे आहोत. आपण आपला देह पाहतो, जाणतो, याचा अर्थ मी देहापेक्षा वेगळा आहे. आत्म्यामुळे ज्ञान आहे, त्या ज्ञानाचा विषय आत्मा होऊ शकत नाही. जोवर ही जाणीव दुसऱ्याची आहे तोवर निर्गुण भोजनाची रुची प्राप्त होऊ शकत नाही. सर्व जाणीवा गेल्यावर जी शुद्ध जाणीव राहते (मी काही जाणत नाही याची जाणीव - नेणीवेची जाणीव) त्या जाणीवेत जेव्हा आत्म्याचा नादप्रकाश येतो, जेव्हा जाणता जाणला जातो तेव्हा आपली जाणले ही वृत्ती तद्रूप होते, जाणले ही वृत्ती नाहीशी होते, मन वृत्तीसहित मुरते. मन व मनातील बुद्धी स्वरूपाचे ठिकाणी अर्पण होते.

मनाचे उन्मन व ज्ञानाचे विज्ञान होते. त्याला निर्गुणाचा अनुभव (निःशब्द रूप आणि नाम याचा अनुभव) - निर्गुण भोजन - घडते. जोवर मनात अहंभाव आहे, मी अमूक आहे ही जाणीव आहे, तोवर निर्गुणाचा अनुभव नाही. ज्याला साधन मीपणेवीण साधते त्यालाच हे आत्मज्ञान पचते. त्यालाच वृत्तीरहित ज्ञानाने पूर्ण समाधान होते. त्याचे अंतरी आत्मा (भगवंत) अचळ - निश्चळ - राहतो. तो आत्मरूप आत्मज्ञानी स्वभावे जे बोलतो ते ब्रह्मनिरूपण. ('मन बुद्धी अगोचर। बुद्धीवीण अंधःकार। जाणीवेचा पडो विसर। नेणीव खोटी।।', 'जाणता जाणता जाणीव जाते। आपली वृत्ती तद्रूप होते। आत्मनिवेदन भक्तीते। ऐसी आहे।।', 'आणिक येक समाधान। मीपणेवीण साधन। करू जाणे तोचि धन्य। समाधानी।।', 'वृत्तीरहित जे ज्ञान। तेचि पूर्ण समाधान। जेथे तुटे अनुसंधान। मायाब्रह्मीचे।।', 'म्हणोनि सर्वसाक्षी मन। तेचि जालिया उन्मन। मग तुर्यरूप ज्ञान। ते मावळोन गेले।।', 'जेथे ज्ञानचि होते विज्ञान। जेथे मनचि होते उन्मन। तेथे कैचे चंचळपण। आत्मयासी।।', 'जया अंतरी भगवंत। अचळ राहिला निवांत। तो स्वभावे जे बोलत। ते ब्रह्मनिरूपण।।'- श्रीसमर्थ, 'निर्गुण भोजन देही बाग खूण। निजत्व लक्षण ओळखावे।।'- श्रीमामामहाराज, 'अहंभाव गेला। तुका म्हणे देव झाला।।', 'ज्ञान म्हणजे काय आपणा जाणणे। जाणोनी नेणणे विज्ञान ते।।', 'नामी रूप ते बिंबले। सर्व वृत्ती मौनावले।।'- श्रीतुकाराममहाराज, 'जे जे मने जाणजे। ते ते परब्रह्म नोहिजे। मनातेही प्रकाशिजे। प्रकाशे तेथिचेनी।।'- संत श्रीमुकुंदराज, 'मन मुरे मग जे उरे। ते तू कारे सेविसिना।।', 'गगनी भासले अगणित तारे। तेथे मन मुरे वृत्तीसहित।।', 'तैसे अज्ञान ज्ञाने नेले। आपण वस्तु देऊनि गेले। ऐसे जाणणेनिवीण उरले। जाणते जे।।', 'तू मन बुद्धी साचेसी। जरी माझिया स्वरूपी अर्पिंसी। तरी मातेचि गा पावसी। हे माझी भाक।।', 'एथ जाणीव

करी तोचि नेणे। आथिलेपण मिरवी तेचि उणे। आम्ही जाहलो ऐसे जो म्हणे। तो काहीचि नव्हे।।’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(१६०)

नको रे मना वाद हा खेदकारी।

नको रे मना भेद नाना विकारी।

नको रे मना सीकऊ पुढीलासी।

अहंभाव जो राहिला तुजपासी।।

तात्पर्यार्थ : मनात जी मीपणाची कल्पना आहे, ती फार घातक आहे. मी सांगतो तेच खरे या भूमिकेने दुसऱ्याला शिकविले तर खेदकारी वाद निर्माण होतात. अद्वैतात द्वैत माजते. जेथे भेद नाही त्या विष्णूमय जगात विकारी अमंगळ भेद निर्माण होतात. (‘आपण कल्पिले मीपण। मीपण शोधिता नुरे जाण। मीपण गेलिया निर्गुण। आत्माची स्वये।।’ - श्रीसमर्थ, ‘विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म। भेदाभेद भ्रम अमंगळ।।’ - श्रीतुकाराममहाराज)

(१६१)

अहंतागुणे सर्व ही दुख होते।

मुखे बोलिले ज्ञान ते वेर्थ जाते।

सुखी राहता सर्व ही सुख आहे।

अहंता तुझी तूचि शोधूनी पाहे।।

तात्पर्यार्थ : ‘देह म्हणजे मी’ या अहंकाराने आपण देहाकार झालो तर दुःख भोगणे अटळ आहे. देहाच्या जाणीवेत व चैतन्याच्या नेणीवेत जे आपण प्रचितीवीण बोलतो त्या बरळीने ज्ञान व्यर्थ जाते. ते बोलणे कंटाळवाणे ठरते. तेच देहभानाचा विसर होऊन त्याचा आठव झाला

की सर्वसुखाची प्राप्ती होणारी आहे. हे होण्यासाठी खऱ्या 'मी'चा शोध घ्यावा लागेल. तो शोध घेताना खोटा मी नाहीसा होऊन निर्गुणी निश्चळ सुख प्राप्त होणारे आहे. जगी सर्वसुखी कोण आहे याचा शोध विचारी मनाला लागणारा आहे. ('देहची होऊनी राहिजे। तेणे देहदुःख साहिजे। देहातीत होता पाविजे। परब्रह्म ते।।', 'प्रचितीवीण जे बोलणे। हे तो अवघे कंटाळवाणे। तोंड पसरून जैसे सुणे। रडोन गेले।।', 'आपण कल्पिले मीपण। मीपण शोधिता नुरे जाण। मीपण गेलिया निर्गुण। आत्माची स्वये।।' - श्रीसमर्थ, 'देवा आता ऐसा करी उपकार। देहाचा विसर पाडी माझ्या।। तरीच हा जीव सुख पावे माझा। बरे केशीराजा येईल कळो।।' - श्रीतुकाराममहाराज, 'एक आहे बाबा तेथे द्वैत काही नाही। अद्वैताचे सुख ते निश्चळ निर्गुण शोधोनी पाही।।' - श्रीचिमडमहाराज, 'मीपण सांडोनी ओळखी मीपण। तरी देवपण प्राप्त होय।।' - श्रीदासराममहाराज)

(१६२)

अहंतागुणे नीती सांडी विवेकी।

अनीतीबळे श्लाघ्यता सर्व लोकी।

परी अंतरी सर्वही साक्ष येते।

प्रमाणांतरे बुद्धी सांडुनी जाते।।

तात्पर्यार्थ : आत्माराम हा कर्माचा कर्ता असून देहालाच कर्मकर्ता आपण मानतो. साहजिकच खऱ्या कर्त्याची ओळख न झाल्याने विवेक सांडून तो अविवेकी सदा दुःखी होतो. 'देह म्हणजे मी' कर्माचा कर्ता मानल्याने आत्म्याशी परक्याप्रमाणे - परवत् - वागणूक होते व अनीतीने पर्वताप्रमाणे पातक घडते. कर्तृत्वाचा मद व कर्मफळाची आशा यायोगे संसारबंध प्राप्त होतो. तो देहाच्या जाणीवेने सर्वत्र देहाचाच डामडौल

भिरवितो. पण हा डामडौल खोटा आहे व सत्य एक आत्माराम आहे याची प्रचिती अंतर्दामी येते. पण देह म्हणजे मी असे मानणारी देहबुद्धी ही अंतरातील प्रमाणे मानत नाही. त्यामुळे त्याचा संसार काही सुटत नाही. ('कर्त्यासी वोळखावे। यास विवेक म्हणावे। विवेक सांडिता व्हावे। परमदुःखी॥'- श्रीसमर्थ, 'आत्माची कर्मकर्ता। हा ही निश्चयो नाही तत्वता। देहोची मी कर्मकर्ता। मानी तो साच॥', 'पर्वताप्रमाणे पातक करणे। वज्रलेप होणे अभक्तासी॥', 'तैसा कर्तृत्वाचा मदु। आणि कर्मफळाचा आस्वादु। या दोहीचे नाव बंधू। कर्माचा की॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(१६३)

देहेबुद्धीचा निश्चयो दृढ जाला।

देहातीत ते हीत सांडीत गेला।

देहेबुद्धी ते आत्मबुद्धी करावी।

सदा संगती सज्जनाची धरावी॥

तात्पर्यार्थ : एकदा का देह म्हणजे मी ही देहबुद्धी दृढ झाली की अहंकाराने - देहाभिमाने - येरझारा (संसार) सुटत नाही. त्याला देहातीत आत्महित साधत नाही. म्हणून देहबुद्धी - दुर्बुद्धी - टाकून आत्मबुद्धी - सद्बुद्धी - प्राप्त व्हावी लागेल व आत्मबुद्धी प्राप्त होण्यासाठी साधनाने सदा संकल्पविकल्परहित सज्जन मनाची संगत व्हावी लागेल. ('देह मी वाटे ज्या नरा। तो जाणावा आत्महत्त्यारा। देहाभिमाने येरझारा। भोगिल्याच भोगी॥', 'हित आहे देहातीत। म्हणोनी निरोपिती संत। देहबुद्धीने अनहित। होची लागे॥'- श्रीसमर्थ)

(१६४)

मने कल्पिला विषयो सोडवावा।

मने देव निर्गुण तो वोळखावा।

मने कल्पिता कल्पना ते सरावी।

सदा संगती सज्जनाची धरावी।।

तात्पर्यार्थ : मनातील विषयांच्या कल्पना नाहीशा झाल्या की कल्पक देवाची - निर्गुणाची - ओळख सर्वसाक्षी मनाला होते. ते आत्मबोधाच्या वोवरी पहुडते. निर्विकल्पाच्या कल्पनेने संपूर्ण कल्पनेचा निरास होतो. मन वृत्तीसहित मुरून रामरूप होते, वस्तुरूप होते. हे सारे होण्यासाठी साधनाने मनोवृत्तीचा निरोध साधून सदा सज्जन मनाची संगत व्हावी लागेल. ('कल्पना सरता होय निर्विकल्प। कल्पक अपाप भेटो येई।।' - श्रीदासराममहाराज, 'निर्विकल्पासी कल्पिता। कल्पनेची नुरे वार्ता। निःसंगासी भेटो जाता। निःसंगची होईजे।।' - श्रीसमर्थ, 'तरी जयाचिया इंद्रियाचिया घरा। नाही विषयाचिया येरझारा। जो आत्मबोधाचिया वोवरा। पहुडला असे।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(१६५)

देहादीक प्रपंच हा चिंतियेला।

परी अंतरी लोभ निश्चिंत ठेला।

हरीचिंतने मुक्तीकांता वरावी।

सदा संगती सज्जनाची धरावी।।

तात्पर्यार्थ : जोवर देह व देहाशी निगडीत प्रापंचिक गोष्टींचे चिंतन सुरू आहे तोवर वासनेबरोबर संसार फुलत असतो. अंतरातील विषयांचा लोभ, ममत्व नाहीसे होत नाही. अर्थात आत्मा कळत नाही. सर्वकाळ हरीच चिंतन झाले की वासना हरिरूप होते व मुक्तीबरोबर खेळीमेळीने

आनंदी संसार होतो. वासनेबरोबरच दुःखाचा संसार संपल्यावरच मुक्तीचा आनंददायी संसार सुफळ धन्य होतो. हे सर्व साधण्यासाठी साधनी मन घटून सज्जन मनाची संगत व्हावी लागेल. ('ज्ञानदेवी रम्य रमले समाधान। हरीच चिंतन सर्वकाळ।'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'तुका म्हणे मुक्ती परिणिली नोवरी। आता दिवस चारी खेळीमेळी।'- श्रीतुकाराममहाराज)

(१६६)

अहंकार विस्तारला या देहाचा।

स्त्रीपुत्रमित्रादिके मोह त्याचा।

बळे भ्रांती हे जन्मचिंता हरावी।

सदा संगती सज्जनाची धरावी।।

तात्पर्यार्थ : निश्चल परब्रह्माचे ठिकाणी अहंची - मीची - जाणीव निर्माण झाली, निश्चल परब्रह्माचे ठिकाणी चंचळत्व प्रगट झाले. म्हणून त्याला चैतन्य म्हणतात. पुढे स्वरूपाचा विसर पडल्याने हे चंचळ चैतन्य देहच मी असे मानून देहरूपाने वावरू लागते. निश्चळ परब्रह्माचे ठिकाणी निर्माण झालेली अहंची जाणीव 'देह म्हणजे मी' असे मानून देहरूपाने विस्तारते. 'देह म्हणजे मी' असे मानल्याने देहाला चिकटलेल्या स्त्रीपुत्रमित्रादिकांना माझे असे मानून त्यांच्याच मोहात तो पडतो. मी आणि माझे हेच त्याचे विश्व होते. त्यांचेबद्दल ममता निर्माण होते. ही ममताच पुढील जन्माला कारणीभूत होते. साधनाभ्यासाने मन घटून प्राप्त होणाऱ्या अदभूत बळाने जन्ममरण ही भ्रांती दूर होते. साधनाभ्यासाने मन घटून संकल्पविकल्परहित सज्जन मनाची संगती लाभली तर हे देहाचे ममत्व नाहीसे होऊन समत्वाची स्थिर गती प्राप्त होते. समगतीमध्ये हरीचा आठव होऊन देहभाव रहात नाही. 'वार्ता नाही जन्ममृत्यूची' ही परमार्थातील अपूर्वता अनुभवाला मिळते. ('तैसे आपुलेनि विसरे।

चैतन्यचि देहाकारे। आभासोनी अविष्कारे। देहपणे जे॥’-
 श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘अहंपणे जाणीव जाली। तेचि मूळप्रकृती बोलिली।
 महाकारणकाया रचली। ब्रह्मांडीची॥’, ‘निश्चळी चंचळ चेतले। म्हणोनी
 चैतन्य बोलिले। गुणसमानत्वे जाले। गुणसाम्य ऐसे॥’- श्रीसमर्थ,
 ‘संतसंगतीने देव पडे ठायी। तयांचिये पायी लीन व्हावे। संगती म्हणजे
 समगती जाणे। दाविताती खुणे संतराय॥ समगतीमाजी हरीचा आठव।
 नुरे देहभाव देहामाजी॥ गोविंद म्हणे मन होतसे उन्मन। रामनाम खूण
 दर्शनाची॥’, ‘संजीवनी मती। समत्वाची स्थिर गती॥’-
 श्रीमामामहाराज)

(१६७)

बरा निश्चयो शाश्वताचा करावा।

म्हणे दास संदेह तो विसरावा।

घडीने घडी सार्थकाची करावी।

सदा संगती सज्जनाची धरावी॥

तात्पर्यार्थ : साधनाभ्यासाने बाह्यमनाचा लय होऊन सदा सर्वसाक्षी
 सज्जन मनाची संगती जर लाभली तर हरघडी अखंड शाश्वत
 आत्मस्वरूपाच्या अनुभवाने काळाचे सार्थक होऊन दुरीत नाहीसे होणार
 आहे. पापाचे कारण असणारा संदेह नाहीसा होऊन तो देहातीत दास
 श्रेष्ठ निश्चयाने शाश्वत स्वरूपाकार होणार आहे. (‘साधनी मन घटवी
 बारे साधनी मन घटवी॥ साधनी घटता ते बळ अद्भूत। दासाची
 पदवी॥’- श्रीमामामहाराज, ‘अखंड येकांत सेवावा। अभ्यास करीतची
 जावा। काळ सार्थकची करावा। जनासहित॥’- श्रीसमर्थ, ‘म्हणऊनि
 संशयाहूनी थोर। आणिक पाप नाही घोर। हा विनाशाची वागूर।
 प्राणियासी॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘सिद्धस्वरूपी नाही देहो। तेथे कैचा

हो संदेहो। याकारणे सिद्ध पहा हो। निःसंदेही॥'- श्रीसमर्थ)

(१६८)

करी वृत्ती जो संत तो संत जाणा।

दुराशागुणे जो नव्हे दैन्यवाणा।

उपाधी देहबुद्धी ते वाढविते।

परी सज्जना केवी बाधू शके ते॥

तात्पर्यार्थ : ज्याने आपली मनोवृत्ती संथ केली आहे, ज्याने आपले मन वासनारहित शुद्ध केले आहे असा देहातीत महात्मा संत असतो. त्यामुळे त्या संतांना दुराशेने - वासनेने - प्राप्त होणारे जन्म हे दारिद्र्य प्राप्त होत नाही. अशा आसरहित उदास भक्ताला - साधकाला - सज्जनाला - जन्ममरणाच्या उपाधीची उपाधी कधी वाटत नाही. तो तत्वज्ञ संत उपाधीमध्ये गुप्तरूपाने असणारे सर्वगत चैतन्य स्वीकारतो. जो अखंड स्मरण, अखंड जीवन अनुभवतो तेथे जन्ममरण असत नाही. ('हित आहे देहातीत। म्हणोनी निरोपिती संत। देहबुद्धीने अनहित। हेचि लागे॥', 'जीवा जन्मदारिद्र्य ठाकुनी आले॥'- श्रीसमर्थ, 'जन्म घेणे लागे वासनेच्या संगे॥'- श्रीनाथमहाराज, 'अखंड जीवन अखंड स्मरण। जेथे जन्ममरण नाही नाही॥'- श्रीदासराममहाराज, 'आम्ही तरी आस। झालो टाकोनी उदास॥ साधकाची दशा उदास असावी। उपाधी नसावी अंतर्बाह्य॥', 'भक्त ऐसे जाणा जे देही उदास। गेले आशापाश निवारोनी॥'- श्रीतुकाराममहाराज)

(१६९)

नसे अंत आनंत संता पुसावा।

अहंकार विस्तार हा निरसावा।

गुणेवीण निर्गुण तो आठवावा।

देहेबुद्धीचा आठवो नाठवावा।।

तात्पर्यार्थ : ज्याची उपाधी गेलेली आहे अशा ब्रह्मरूप संताला 'नाही आदी अंत' अशा अनंताचे स्वरूप सादर विचारून जाणून घ्यावे. त्यांनी सांगितलेल्या साधनाभ्यासाने देहाचा, मनाचा, प्राणाचा लय साधून मीपणेवीण साधन साधावे. देहाचे विस्मरण व केवळ चैतन्याचे स्मरण (स्मरता निवृत्ती) या साधनाने गुणातीत निर्गुण अनुभवावे. ('गेली त्याची जाणा तोची ब्रह्म झाला। अंतरी निमाला पूर्णपणे।।', 'नाही आदी अंत ऐसा जो अनंत। तोची हृदयात तुका म्हणे।।' - श्रीतुकाराममहाराज, 'वृत्तीस न कळे निवृत्ती। गुणास कैची निर्गुणप्राप्ती। गुणातीत साधक संती। विवेके केले।।' - श्रीसमर्थ, 'स्मरता निवृत्ती पावलो विश्रांती। संसाराची शांती झाली माझ्या।।' - श्रीनाथमहाराज)

(१७०)

देहेबुद्धी हे ज्ञानबोधे त्यजावी।

विवेके तये वस्तुची भेटी घ्यावी।

तदाकार हे वृत्ती नाही स्वभावे।

म्हणोनी सदा तेची शोधित जावे।।

तात्पर्यार्थ : ज्ञानाच्या प्रकाशाने - स्मरणाच्या प्रकाशाने - मिथ्या कल्पनेचा ('देह म्हणजे मी'या देहेबुद्धीचा) त्याग करावा. कल्पनेचा निरास या विवेकाने आत्मवस्तुला जाणावे. जाणत्याला जाणल्याने जाणले ही वृत्ती तद्रूप होते. वृत्ती नाही अशा स्वभावाची प्रचिती येते. मन वृत्तीसहित मुरल्याने स्वभावे सुखरूप श्रीहरी प्राप्त होतो. म्हणून जे शाश्वत सदा अविनाश आहे त्या मनवाचातीत स्वरूपाचा शोध सतत स्मरणाने घेतला पाहिजे. ('तैसे ज्ञानाचेनी प्रकाशे। मिथ्या कल्पना हे

नासे। मग हे तुटे आपैसे। द्वैतानुसंधान।।’, ‘जाणता जाणता जाणीव जाते। आपली वृत्ती तद्रूप होते। आत्मनिवेदन भक्ती ते। ऐसी आहे।।’, ‘मनवाचातीत तुझे हे स्वरूप। म्हणोनी अमाप भक्ती केली।।’, ‘मना सज्जना भक्तीपंथेची जावे। तरी श्रीहरी पाविजेतो स्वभावे। जनी निंद्य ते सर्व सोडोनी द्यावे। जनी वंद्य ते सर्व भावे करावे।।’- श्रीसमर्थ, ‘स्मरणाचा प्रकाश बरा। दावी अज्ञान अंधःकारा।।’- श्रीदासराममहाराज)

(१७१)

असे सार साचार ते चोरलेसे।
इही लोचनी पाहता दृश्य भासे।
निराभास निर्गुण ते आकळेना।
अहंतागुणे कल्पिताही कळेना।।

तात्पर्यार्थ : जे डोळ्याने दिसते ते प्रगट दृश्य सारे असार आहे आणि जे सार सत्य आहे ते सारे ब्रह्म गुप्त आहे. ते डोळ्यांना पाहता येत नाही. त्रिगुणात्मक कल्पनांनी भूतजात भासमान होतात, त्यामुळे कल्पना करणारा कल्पिता - कल्पक - निराभास निर्गुण - आकलन होत नाही. (‘प्रगट ते जाणावे असार। आणि गुप्त ते जाणावे सार। गुरुमुखे हा विचार। उमजो लागे।।’, ‘अस्थीचा देही मासाचा डोळा। पाहेन म्हणे ब्रह्माचा गोळा। तो ज्ञाता नव्हे आंधळा। केवळ मूर्ख।।’- श्रीसमर्थ)

(१७२)

स्फुरे विषयी कल्पना ते अविद्या।
स्फुरे ब्रह्म रे जाण माया सुविद्या।
मुळी कल्पना दो रूपे तेचि जाली।
विवेके तरी स्वस्वरूपी मिळाली।।

तात्पर्यार्थ : माझ्या ठायी कल्पना केली की भूतजात भासमान होतात. ती कल्पना अविद्या. ही कल्पना सरली की राहते ती निर्विकल्पाची कल्पना ती सुविद्या माया. अविद्या माया व सुविद्या माया ही दोन्ही कल्पनेचीच रूपे आहेत. विवेकाने मन आवरले तर जाणता कल्पक मनमुळी जाणल्याने जाणले ही वृत्ती तद्रूप होते. मन, बुद्धी स्वरूपाकार होतात. ('तैसे भूतजात माझ्याठायी। कल्पिजे तरी आभासे काही। निर्विकल्पी तरी नाही। तेथ मीचि मी आघवे।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'कल्पना सरता होय निर्विकल्प। कल्पक अपाप भेटो येई।।' - श्रीदासराममहाराज, 'मनाचा आवर हाची गा विवेक। अनावर देख अविवेक।।' - श्रीमामामहाराज, 'निर्विकल्पासी कल्पिता। कल्पनेची नुरे वार्ता। निःसंगास भेटो जाता। निःसंगची होइजे।।' - श्रीसमर्थ

(१७३)

स्वरूपी उदेला अहंकार राहो।

तेणे सर्व आच्छादिले व्योम पाहो।

दिशा पाहता ते निशा वाढताहे।

विवेके विचारे विवंचुनी पाहे।।

तात्पर्यार्थ : भुतांतरी जो ब्रह्मांश आहे, त्या गगनामध्ये अहंपणाची - मीपणाची - जाणीव होते. ही अहंपणाची जाणीव ही गगनामध्ये येणारी अभ्रच्छाया आहे. या अभ्रच्छायेने स्वरूप झाकोळले जाते. या अहंकाररूपी राहूच्या उदयाने भुतांतरी जो ब्रह्मांश आहे ते गगन झाकोळले जाते व आत्मस्वरूपाचे अज्ञानाचा अंधःकार सर्वत्र दाही दिशांना पसरला जातो. विवेकाने ब्रह्मज्ञानाची या दशदिशांपेक्षा वेगळी एक दिशा सापडली की हा अभिमान गळून पडतो. ही अभ्रच्छाया दूर होऊन सर्वत्र आत्मप्रकाश भरून राहतो. ('आकाश असता निश्चळ। मध्ये वायो

जाला चंचळ। तैसी जाणावी केवळ। मूळमाया।।’, ‘अहंपणे जाणीव जाली। तेचि मुळप्रकृती बोलिली। महाकारणकाया रचली। ब्रह्मांडीची।।’, ‘गगनी आली अन्नच्छाया। तैसी जाणिजे मुळमाया। उद्भव आणि विलया। वेळ नाही।।’, ‘पंचभुतामध्ये वास। म्हणोन बोलिजे आकाश। भुतांतरी जो ब्रह्मांश। तेचि गगन।।’- श्रीसमर्थ, ‘ब्रह्मज्ञान जरी एक दिसे कळे। तत्काळ हा गळे अभिमान।।’- श्रीतुकाराममहाराज)

(१७४)

जया चक्षुने लक्षिता लक्षवेना।

भवा भक्षिता रक्षिता रक्षवेना।

क्षयातीत तो अक्षयी मोक्ष देतो।

दयादक्ष तो साक्षिने पक्ष घेतो।।

तात्पर्यार्थ : ज्याच्यामुळे डोळा पाहतो असा लक्षीता (लक्ष देणारा) डोळा पाहू शकत नाही. साधनाभ्यासाने सहजगत्या ‘सोहं तेही अस्तवले’ किंवा संसाराला शून्य पडले, तर तो प्रकाश प्रगट होतो, सारे दृश्य लयाला जाते, त्यावेळी त्या दृश्य जगाचे - संसाराचे - रक्षण कोणीही करू शकत नाही. मायाजाळ संपूर्णपणे नासून जाते. तो दयादक्ष आपला पक्ष (कैवार) घेऊन सर्वसाक्षी मनाला हे अनुभवसुख देतो व क्षयातीत असे अक्षय मोक्षपद प्रदान करतो. (‘दृष्टीचा देखणा दृष्टी अगोचर। दृष्टीसी गोचर कैसा होये।।’, ‘स्वस्तिश्री वटेशू। जो लपोनी जगदाभासू। दावी मग ग्रासू। प्रगटला करी।।’, ‘सोहं तेही अस्तवले। जेथ सांगतेची सांगणे जाले। द्रष्टत्वेसी गेले। दृश्य जेथ।।’, ‘मावळवित विश्वाभासू। नवल उदैला चंडांशु। अद्वयाब्जिनीविकासू। वंदू आता।।’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘सोहंसाची बोळवण। न करीताची जहाली जाण। येणे पळाले जन्ममरण। शून्य पडले संसारा।।’- श्रीनाथमहाराज)

(१७५)

विधी निर्मिता लिहितो सर्व भाळी।
परी लिहितो कोण त्याचे कपाळी।
हरू जाळितो लोक संहारकाळी।
परी सेवटी शंकरा कोण जाळी।।

तात्पर्यार्थ : तो सृष्टीकर्ता ब्रह्मदेव प्रत्येक जन्माला येणाऱ्या जीवाच्या भाळी त्याचे भवितव्य लिहितो. पण त्या अजन्मा ब्रह्माचे हे भवितव्य त्यांच्या कपाळी कुणी लिहिल का? भगवान शंकर सर्व सृष्टीच्या संहाराचे काम करतात. अशा भगवान शंकरांचा संहार कोण करेल का? स्वरूपाकार सिद्धांचे सिद्ध, ज्ञानवैराग्ये प्रसिद्ध, सर्वकाळ रामचिंतन करणारे सामर्थ्यसिंधू यांचा नाश, शेवट कधीही होणार नाही. ब्रह्मा, विष्णू, महेश, गुरु हे ब्रह्मज्ञानी परब्रह्मरूपच असतात. ('असो ऐसे सकळही गेले। परंतु येकची राहिले। जे स्वरूपाकार जाले। आत्मज्ञानी।।'- श्रीसमर्थ, 'गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णू गुरुर्देवो महेश्वरः। गुरुसाक्षात् परब्रह्म तस्मै श्रीगुरुवे नमः।।' - श्रीगुरुगीता)

(१७६)

जगी द्वादशादित्य हे रुद्र अक्रा।
असंख्यात संख्या करी कोण शक्रा।
जगी देव धुंडाळिता आढळेना।
जनी मुख्य तो कोण कैसा कळेना।।

तात्पर्यार्थ : ब्रह्मांडात बारा आदित्य व अकरा रुद्र आहेत. इंद्र तर अगणित होऊन गेलेले आहेत. या सर्व देवांचे मुख्य नियामक परब्रह्म कोण आहे हे या जगात शोधून सापडत नाही, ते आपल्या जाणीवेत येऊ शकत नाही.

(१७७)

तुटेना फुटेना कदा देवराणा।

चळेना ढळेना कदा दैन्यवाणा।

कळेना कळेना कदा लोचनासी।

वसेना दिसेना जनी मीपणासी॥

तात्पर्यार्थ : जे तुटत नाही किंवा फुटत नाही अर्थात जे अखंड आहे. त्याचप्रमाणे चळणे किंवा ढळणे म्हणजे बदल होणे हा दृश्याचा धर्म ज्याठिकाणी आढळत नाही, असे जन्ममरण या दारिद्र्याचा लेश नाही असे निर्गुण निराकार परब्रह्म, कदापी लोचनाना जाणवत नाही. अहंकाराने - मीपणाने - जर आपण पाहू लागलो तर त्याचे अस्तित्व जाणवत नाही. ('जे चळेना ना ढळेना। जे तुटेना ना फुटेना। जे रचेना ना खचेना। परब्रह्म ते॥'- श्रीसमर्थ)

(१७८)

जया मानला देव तो पुजिताहे।

परी देव शोधूनी कोणी न पाहे।

जगी पाहता देव कोट्यानकोटी।

जया मानली भक्ती जे तेची मोठी॥

तात्पर्यार्थ : या जगात जर पाहिले तर कोट्यावधी देव दिसणारे आहेत. पण शरीरात कोणस्थानी असणारा खरा देव कोणीही शोधून पाहात नाही. नमन ही थोरभक्ती ज्याला साधते, मानवते, त्यालाच खऱ्या देवाची 'काही न करणे' ही पूजा साधते. ('नमन हाची अनुभव। नमन हाची मुख्यभाव। नमन हाची देव। देवाधीदेव पावसी॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'कोणे गावी आहे सांगा हा विठ्ठल। जरी ठावा असेल तुम्हा कोणा॥', 'भक्ती ते नमन'- श्रीतुकाराममहाराज, 'स्तुती

काही न बोलणे। पुजा काही न करणे। सन्निधी काही न होणे। तुझ्या ठायी॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘मन कृतं कृतं कर्म। न शरीर कृतं कृतं’- योगवसिष्ठ)

(१७९)

तिन्ही लोक जेथूनि निर्माण जाले।

तया देवरायासी कोणी न बोले।

जगी थोरला देव तो चोरलासे।

गुरुवीण तो सर्वथाही न दित्से॥

तात्पर्यार्थ : ज्याने हरीहरब्रह्मदेवांनाही निर्माण केले व त्यांचेमार्फत ह्या तिन्ही लोकांची सर्व विश्वाची - निर्मिती केली, पालन केले, त्यांचे नाशाचेही नियोजन केले, त्या देवाधिदेवाविषयी कोणीही बोलताना आढळत नाही. कारण तो परमात्मा या जगात जगापेक्षा वेगळा जगदंतरी गुप्तपणे वावरत असतो. सद्गुरूंनी कृपा केली तरच हे गूह्य प्रगट होते. (‘ब्रह्मा विष्णू आणि हर। त्यासी निर्मिता तोची थोर। तो वोळखावा परमेश्वर। नाना यत्ने करोनी॥’, ‘जो ब्रह्मज्ञान उपदेसी। अज्ञान अंधार निरसी। जीवात्मया शिवात्मयासी। ऐक्यता करी॥’- श्रीसमर्थ, ‘गुरुचे अंजन मी ल्याले। माझे मज दिसू आले। झगमग झगमग कोंदाटले। चहूकडे तेची॥ आजवरी गुप्तची होते बाई। आता प्रगटे दिशा दाही। याची डोळा याची देही। अनुभव घेणे॥’- श्रीचिमडमहाराज)

(१८०)

गुरु पाहता पाहता लक्ष कोटी।

बहू साल मंत्रावळी शक्ती मोठी।

मनी कामना चेटके घातमाता।

जनी वेर्थ रे तो नव्हे मुक्तीदाता।।

तात्पर्यार्थ : पोट भरण्यासाठी अनेक उपयुक्त विद्या आहेत. त्या प्राप्त करून देणारे लाखो प्रकारचे गुरु आहेत. ते ऐहिकातील धन प्राप्त करून देणारे मंत्र सांगतात. मंत्रशक्तीने ऐहिकातील गोष्टी प्राप्तही होतात. धन प्राप्त करून देण्यासाठी ते भोंदू चेडेचेटकेही करतात. त्यासंबंधात काही कल्पित गोष्टी फुगवून सांगतात. असे वासनेत गुरफटलेले गुरु आपणाला मुक्ती देऊ शकत नाहीत. त्यांचा उपदेश वाया जाणाराच असतो. ('देहापासी गेला देही। तो कैसेनी होईल विदेही। म्हणोनी ज्ञात्यावाचून नाही। ज्ञान प्राप्त।।', 'शिष्यास न लाविती साधन। न करविती इंद्रियदमन। ऐसे गुरु अडक्याचे तीन। मिळाले तरी टाकावे।।'- श्रीसमर्थ)

(१८१)

नव्हे चेटकी चाळकू द्रव्यभोंदू।

नव्हे निंदकू मत्सरू भक्तीमंदू।

नव्हे उन्मतू वेसनी संगबाधू।

जनी ज्ञानिया तोची साधू अगाधू।।

तात्पर्यार्थ : ज्याचे अंतरी जागते ज्ञान असते असे स्वरूपाकार अगाध ज्ञानी सद्गुरु साधू कधीही चेटके करणारा, लोकांना भुलविणारा, लोकांकडून पैसे उकळणारा, दुसऱ्यांची निंदा करणारा, मत्सरग्रस्त, उन्मत व्यसनी भक्तीहीन पतीत अभक्त असत नाही. त्यामुळे त्याची संगत असंगासी संग घडविणारीच असते. ('जो जनांमध्ये वागे। परी जनावेगळी गोष्टी सांगे। ज्याचे अंतरी ज्ञान जागे। तोची साधू।।', 'साधू दिसती वेगळाले। परी ते स्वरूपी मिळाले। अवघे मिळोन येकची जाले। देहातीत वस्तू।।'- श्रीसमर्थ)

(१८२)

नव्हे वाउगी चाहूटी काम पोटी।

क्रियेवीण वाचाळता तेचि मोठी।

मुखे बोलिल्यासारखे चालताहे।

मना सद्गुरू तोची शोधुनी पाहे।।

तात्पर्यार्थ : अंतरात, पोटात कोणतेही काम (इच्छा) नसल्याने ज्याचे मन चंचळ नाही, मनाची फुकटची धावाधाव (चाहूटी) नाही. अर्थात जो 'क्रियेवीण वाचाळता' न करताना 'हेतुवीण सत्क्रिया' आचरत आहे असा बोलण्यासारखा चालणारा (मनात म्हणजे आचरणात, वाणीत फक्त नाम) सद्गुरू, हे मना तू शोधून पहा.

(१८३)

जनी भक्त ज्ञानी विवेकी विरागी।

कृपाळू मनस्वी क्षमावंत योगी।

प्रभू दक्ष वित्पन्न चातुर्य जाणे।

तयाचेन योगे समाधान बाणे।।

तात्पर्यार्थ : विवेकाने मन आवरून जो विवेकी वैराग्याने दृश्य अनित्य पदार्थांचा त्याग करतो व समस्त विश्व वासुदेवरूप पाहतो, असा विभक्त नाही असा भक्तश्रेष्ठ ज्ञानी प्रज्ञावंत दयाळू क्षमावंत पूर्ण शांतीने परब्रह्मरूप योगी, चतुर कर्तव्यदक्ष, शास्त्रवेत्ता, विद्वान अशा ज्ञानी माणसाचा अनुग्रह घेतला तर त्याच्या योगे मोक्षसुखाने समाधान प्राप्त होते. ('मनाचा आवर हाची गा विवेक। अनावर देख अविवेक।।'- श्रीमामामहाराज केळकर, 'हे समस्त श्रीवासुदेवो। ऐसा प्रतितीरसाचा वोतला भावो। म्हणोनी भक्तामाजी रावो। आणि ज्ञानिया तोची।।'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'याकारणे ज्ञाता पाहावा। त्याचा अनुग्रह घ्यावा।

सारासार विचारे जीवा। मोक्ष प्राप्त॥'- श्रीसमर्थ)

(१८४)

नव्हे तेची जाले नसे तेची आले।

कळो लागले सज्जनाचेनी बोले।

अनिर्वाच्य ते वाच्य वाचे वदावे।

मना संत आनंत शोधित जावे॥

तात्पर्यार्थ : वस्तुतः 'देह म्हणजे मी' अशी वस्तुस्थिती नसताना आपण देहाला मी असे मानतो याचा अर्थ जे सत्य नाही, ते सत्य वाटते आहे. तेच श्रीसमर्थ असे सांगतात, 'नव्हे तेची जाले'. हे जे नाही आहे असे खोटे मीपण जेव्हा साधनेने नाहीसे होते, तेव्हा जे आत्ता सत्य असून नाही असे वाटते असे चैतन्य प्रत्ययाला येते. तेच श्रीसमर्थ असे सांगतात, 'नसे तेची आले'. ही चैतन्याची सर्वसाक्षी मनाला होणारी जाणीव म्हणजे सज्जन मनाचे बोलणे - अबोलण्याचे बोलणे होय. जे निःशब्द नाम आहे ते शब्दात व्यक्त होते. निःशब्द असणारे नाम आणि रूप - निजत्व - सर्वसाक्षी मनाला जाणविते. निजत्व - जाणता - जाणल्याने जाणले ही जाणीव तद्रूप होते. सर्वसाक्षी मनाचे उन्मन व ज्ञानाचे विज्ञान होऊन मनाला संत (शाश्वत) अनंताचा शोध लागतो. ('मीपण सांडोनी ओळखी मीपण। तरी देवपण प्राप्त होय॥', 'शब्द निःशब्दाची सांगड कीर्तन। पावे समाधान गुरूकृपे॥'- श्रीदासराममहाराज, 'जेथे जाणपण खुंटले। तेथे बोलणेही तुटले। हेतुरहित जाले। समाधान॥', 'जाणता जाणता जाणीव जाते। आपली वृत्ती तद्रूप होते। आत्मनिवेदन भक्ती ते। ऐसी आहे॥', 'म्हणोनी सर्वसाक्षी मन। तेची जालिया उन्मन। मग तुर्यरूप ज्ञान। ते मावळोन गेले॥'- श्रीसमर्थ)

(१८५)

लपावे अती आदरे रामरूपी।
भयातीत निश्चित ये स्वस्वरूपी।
कदा तो जनी पाहता ही दिसेना।
सदा ऐक्य तो भिन्नभावे वसेना।।

तात्पर्यार्थ : जे रामरूप हृदयामध्ये लपलेले आहे, तद्रूप आपण व्हावे. आपण स्वरूपानुसंधानाने स्वरूपाकार व्हावे. म्हणजे देहाकार असताना जे मरणाचे भय असते ते स्वरूपाकार झाल्यावर राहात नाही. तो देहापासून पूर्ण अलिप्त होतो. असा साधू देहाकार असणाऱ्या जनापेक्षा वेगळा उठून दिसतो. ('तैसा हृदयामध्ये मी रामू। असता सर्वसुखाचा आरामू। की भ्रंतासी कामू। विषयावरी।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'सदा स्वरूपानुसंधान। हे मुख्य साधूचे लक्षण। जनी असोन आपण। जनावेगळा।।', 'साधु दिसती वेगळाले। परी ते स्वरूपी मिळाले। अवघे मिळोन येकची जाले। देहातीत वस्तू।।' - श्रीसमर्थ)

(१८६)

सदा सर्वदा राम सन्नीध आहे।
मना सज्जना सत्य शोधून पाहे।
अखंडित भेटी रघुराज योगू।
मना सांडी रे मीपणाचा वियोगू।।

तात्पर्यार्थ : सदासर्वदा निरंतर राम आपल्या सन्नीध आहे. निरंतर म्हणजे आत्माराम व आपल्यात अंतरच नाही. आपला हातसुद्धा त्याच्यापेक्षा चार हात लांब आहे. तो फार जवळ असल्याने डोळ्याला तो दिसत नाही. अंतरातील जग बुडल्यावर - जगाचा तटका तुटल्यावर - तो डोळ्यात सापडतो. (डोळ्याला दिसण्यासाठी काही ठराविक

अंतर असावेच लागते.) हा जो सत्य अविनाशी राम आहे, तो सज्जन सर्वसाक्षी मनालाच शून्य शोधून सापडतो. 'देह म्हणजे मी' या कल्पनेमुळे श्रीरामाचा वियोग झाला आहे. मनोलयाने मीपणाचा - जीवपणाचा - त्याग घडला तर रघुराजाचा अखंड योग साधणार आहे, त्यांचा सदोदीत साक्षात्कार होणार आहे. ('तुका म्हणे जग बुडे। देव डोळ्यात सापडे।।' - श्रीतुकाराममहाराज, 'म्हणौनि तू आणि आम्ही। हे दिसताहे देहधर्मी। मग ययाच्या विरामी। मीची होसी।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'जाणे ब्रह्म जाणे माया। जाणे अनुभवाच्या ठाया। ते येक जाणावी तुर्या। सर्वसाक्षिणी।।' , 'आपण कल्पिले मीपण। मीपण शोधिता नुरे जाण। मीपण गेलिया निर्गुण। आत्माची स्वये।।' , 'नवल स्वरूपाचा योग। जीवपणाचा वियोग।।' , 'निरंजन म्हणजे जनची नाही। निरंतर म्हणजे अंतरची नाही। निर्गुण म्हणजे गुणची नाही। परब्रह्मासी।।' - श्रीसमर्थ)

(१८७)

भुते पिंड ब्रह्मांड हे ऐक्य आहे।

परी सर्वही स्वस्वरूपी न साहे।

मना भासले सर्व काही पहावे।

परी संग सोडूनी सुखी रहावे।।

तात्पर्यार्थ : पिंड आणि ब्रह्मांडात मिळून असणारे आठ देह हे पंचमहाभुतांचेच बनले आहेत. पिंड आणि ब्रह्मांड हे सारे साकार विकारणारे पंचमहाभुतांचाच विस्तार आहे. हे दृष्टीला जाणविणारे व मनाला भासणारे सारे नासणारे आहे. स्वरूप हे दृश्यभ्रम नसणारे निर्भ्रम दृश्यातीत आहे. हा सारा दृश्यभ्रम नाहीसा होण्यासाठी साधनाभ्यासाने देहाचा व बाह्य मनाचा लय साधला असता जागृती, स्वप्न, सुषुप्ती या अवस्थात अनुक्रमे स्थूल, सूक्ष्म, कारण देहात असणारा दृश्यभ्रम नाहीसा

झाला असता सर्वसाक्षी मनाला चैतन्याचे वेगळेपणाने अनुभव भासमान होतात. गगनी नामाची गर्जना, अगणित तारे भासमान होतात व जाणता हा जाणला जातो. जाणले ही वृत्ती तद्रूप होते व सर्वसाक्षी मनाचे उन्मन होते. मुळमाया चौथ्या देहाचा विदेह होतो. संजीवनी मती सत्शी तद्रूप - सती - होते व 'आन नसे' ही विश्रांतीची स्थिती प्राप्त होते. तुर्यारूप ज्ञान मावळोन जाते. अहंपणाची जाणीव नाहीशी होऊन अहंतेचा मळ नाहीसा होतो. तो निःसंग होऊन सुखरूप होतो. ('पंचभूतिक हे माया। माईक जाय विलया। पिंड-ब्रह्मांड अष्टकाया। नासिवंत।', 'अष्टदेह थानमान। जाणोन जालिया निरसन। पुढे उरे निरंजन। विमळ ब्रह्म।', 'जाणता जाणता जाणीव जाते। आपली वृत्ती तद्रूप होते। आत्मनिवेदन भक्ती ते। ऐसी आहे।', 'मूळमाया चौथा देह। जाला पाहिजे विदेह। देहातीत होऊन राहे। धन्य तो साधु।', 'म्हणोनी सर्वसाक्षी मन। तेची जालिया उन्मन। मग तुर्यारूप ज्ञान। ते मावळोन गेले।', 'अहंपणे जाणीव जाली। तेची मुळप्रकृती बोलिली। महाकारणकाया रचली। ब्रह्मांडीची।' - श्रीसमर्थ, 'संजीवनी मती जरी होय सती। विश्रांतीची स्थिती आन नसे।' - श्रीमामामहाराज केळकर, 'आल्हादे वैष्णव करिती नामाचा घोष। हरीनाम गर्जता गगनी न समाये हर्ष।' - श्रीनाथमहाराज, 'गगनी भासले अगणित तारे। तेथे मन मुरे वृत्तीसहित।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'संगं त्यक्त्वा सुखी भव' - महर्षी वसिष्ठ)

(१८८)

देहेभान हे ज्ञानशस्त्रे खुडावे।

विदेहीपणे भक्तिमार्गेची जावे।

विरक्तीबळे निंद्य सर्वे त्यजावे।

परी संग सोडुनी सुखे रहावे।।

तात्पर्यार्थ : साधनाभ्यासाने दृश्यभान नाहीसे झाल्यावर जी जाणीव - स्मरण - शिल्लक राहते, त्या स्मरणाच्या - जाणीवेच्या - ज्ञानाच्या - प्रकाशात अज्ञानाचा अंधःकार स्पष्टपणे दिसतो. जाणता जाणल्याने जाणले ही वृत्ती तद्रूप होते. संजीवनी मती सत्शी तद्रूप - सती - होते. ज्ञानाच्या प्रकाशाने मिथ्या कल्पनेचा - अहंकाराचा नाश होतो. देहभानाचा विसर होऊन मीपणेवीण साधन साधते. नमन भक्तीने देहातीत होऊन देहीच विदेही अवस्था तो अनुभवतो. तो कर्म करून अकर्ता होतो. जनी निंद्य ते सर्व तो विरक्तीने त्यागतो. भलाबुरा संग टाकून तो असंगाशी संग करतो. अंतररंगी श्रीरंग धरतो व सुखरूप होतो. ('स्मरणाचा प्रकाश बरा। दावी अज्ञान अंधःकारा।।' - श्रीदासराममहाराज, 'देहीच विदेह होणे। करून काहीच न करणे। जीवन्मुक्तांची लक्षणे। जीवन्मुक्त जाणे।।' , 'आणिक येक समाधान। मीपणेवीण साधन। करू जाणे तोची धन्य। समाधानी।।' , 'तैसे ज्ञानाचेनी प्रकाशे। मिथ्या कल्पना हे नासे। मग हे तुटे आपैसे। द्वैतानुसंधान।।' - श्रीसमर्थ)

(१८९)

मही निर्मिली देव तो वोळखावा।

जया पाहता मोक्ष तत्काळ जीवा।

तया निर्गुणालागी गुणी पहावे।

परी संग सोडुनी सुखे रहावे।।

तात्पर्यार्थ : ज्याने पृथ्वी, देह निर्माण केला तो हरी विश्वाचे मूळ, विश्वाचे उगमस्थान आहे. त्याला जाणणे म्हणजे केवळ आनंदाचे चैतन्य जाणून तीर्थरूप, तीर्थराव होणे होय. विश्वाचा आदी कळला की तोच कसा अंती आहे, तोच कसा सर्वाभुती व्यापक आहे हे समजते.

त्याचे एकपण जाणविणे हीच खरी शरणागती. अशा शरणागताला मोक्ष प्राप्त होतो. या निर्गुण परमात्म्याला पाहण्यासाठी त्रिगुणाच्या पलीकडील शुद्ध सत्व गुणावर प्रेम करणे हा साधनाचा क्रम आचरावा लागेल तरच गुणातीत होऊन सर्व संग परीत्याग होऊन आपण सुखरूप होणार. जगात धन्यता प्राप्त होणार. ('येक बळाचे निवडले। ते पोहतची उगमास गेले। उगमदशनि पवित्र जाले। तीर्थरूप।', 'गुणी प्रीती राखे क्रमू साधनाचा। जगी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा।।' - श्रीसमर्थ, 'संसार समस्त त्रिगुण। त्यामाजी मी अवघा निर्गुण।' - श्रीनाथमहाराज, 'जे विश्वाचे मूळ। जे योगद्रुमाचे फळ। जे आनंदाचे केवळ। चैतन्य गा।.', 'जो मज होय अनन्य शरण। त्याचे निवारी मी जन्ममरण। यालागी शरणागता शरण्य। मीची एकू।.', 'चै आपुलेनी भेदेवीण। माझे जाणजे जे एकपण। तयाची नाव शरण। मज येणे गा।.', 'हरी आदी रे हरी अंती रे। हरी हा व्यापकू सर्वाभुती रे।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'निर्गुणाचे भेटी आलो सगुणासंगे। तव झालो प्रसंगी गुणातीत।।' - संत गोरा कुंभार, 'संगं त्यक्त्वा सुखी भव' - महर्षि वसिष्ठ)

(१९०)

नव्हे कार्यकर्ता नव्हे सृष्टीभर्ता।

परेहून पर्ता न लिंपे विवर्ता।

तया निर्विकल्पासी कल्पीत जावे।

परी संग सोडुनी सुखे रहावे।।

तात्पर्यार्थ : निश्चळ निर्गुण परब्रह्म हे मुळमायेपासून शेवटपर्यंत सारे कार्य करणाऱ्या चंचळ वायुरूप चैतन्यापेक्षा वेगळे तसेच, सृष्टीचे भरण पोषण करणाऱ्या चंचळ वायुरूप चैतन्यापेक्षा वेगळे असून ते परेच्या पलीकडे अनुभवाला येणारे आहे. त्या परब्रह्माला कोणताही मायाभ्रम

- दृश्यभ्रम - स्पर्शू शकत नाही. अशा कल्पनेच्या पलीकडील ब्रह्माची कल्पना केल्यावर सर्व कल्पना संपतात. किंबहुना सर्व कल्पना नाहीशा होणे हीच निर्विकल्पाची कल्पना. अशा निर्विकल्पाच्या कल्पनेने कल्पक अपाप भेटतो. अपाप म्हणजे पाप नाही अशा अवस्थेत तो भेटतो. अहंकाराचा संग सुटून तो निःसंग निःसंगाला भेटतो. संग टाकून तो सुखी होतो. ('मूळमायेपासून सेवटवरी। वायोची सकळ काही करी। वायोवेगळे कर्तृत्व चतुरी। मज निरोपावे।।', 'निर्विकल्पासी कल्पिता। कल्पनेची नुरे वार्ता। निःसंगास भेटो जाता। निःसंगची होइजे।।', 'जे मनबुद्धी अगोचर। जे कल्पनेहून पर। ते अनुभविता साचार। द्वैत कैचे।।'- श्रीसमर्थ, 'कल्पना सरता होय निर्विकल्प। कल्पक अपाप भेटो येई।।'- श्रीदासराममहाराज, 'न करी रे संग राही रे निश्चळ। लागो नेदी मळ अहंतेचा। या नाव अद्वैत खरे ब्रह्मज्ञान। अनुभवावाचून बडबड ते।।'- श्रीतुकाराममहाराज)

(१९१)

देहेबुद्धीचा निश्चयो ज्या टळेना।

तया ज्ञान कल्पांतकाळी कळेना।

परब्रह्म ते मीपणे आकळेना।

मनी शून्य अज्ञान हे मावळेना।।

तात्पर्यार्थ : जोवर देहबुद्धी आहे तोवर परमार्थ घडत नाही. ज्या माणसाला 'देह म्हणजे मी' हा अहंकार आहे, त्याचा संसार सुटत नाही, त्याला आत्मज्ञान कदापी होऊ शकत नाही, त्याची मनातील अहंपणाची जाणीव जाता जात नाही, त्याचे वेगळेपणाने पाहणे हे संपत नाही. हे पाहता पाहणे दुरी सारल्याशिवाय श्रीहरी डोळेभरी पाहणे हे त्रिपुटीरहित ज्ञान होत नाही. सर्वसाक्षी मनाचे उन्मन

झाल्याशिवाय हे तुर्येतील शुन्यावस्थेतील ज्ञान हे अज्ञान मावळत नाही. तो ज्ञानरूप - आत्मरूप होत नाही. ('म्हणोनी देहबुद्धी हे झडे। तरीच परमार्थ घडे। देहबुद्धीने विघडे। ऐक्यता ब्रह्मीची॥', 'देह मी वाटे ज्या नरा। तो जाणावा आत्महत्यारा। देहाभिमाने येरझारा। भोगिल्याच भोगी॥', 'अहंपणे जाणीव जाली। तेचि मूळप्रकृती बोलिली। महाकारणकाया रचली। ब्रह्मांडीची॥', 'म्हणोनी सर्वसाक्षी मन। तेची जालिया उन्मन। मग तुर्यारूप ज्ञान। ते मावळोन गेले॥' 'इकडे दृश्य तिकडे देव। मध्ये शून्यत्वाचा ठाव। तयास प्राणी मंदबुद्धीस्तव। ब्रह्म म्हणे॥', 'आधी दृश्य सोडिले। मग शून्यत्व बोलांडिले। मूळमायेपरते देखिले। परब्रह्म॥'- श्रीसमर्थ, 'तो हा गे श्रीहरी पाहिला डोळेभरी। पाहता पाहणे दुरी सारोनिया॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(१९२)

मना नाकळे नाढळे रूप ज्याचे।

दुजेवीण ते ध्यान सर्वोत्तमाचे।

तया खूण ते हीण दृष्टांत पाहे।

तेथे संग निःसंग दोनी न साहे॥

तात्पर्यार्थ : परब्रह्माचे रूप हे 'मन बुद्धी अगोचर' आहे. अर्थात ते मनाला दिसू किंवा समजू शकत नाही. त्या सर्वोत्तमाचे ध्यान वेगळेपणाने करता येत नाही. 'ध्यान धरते ते कोण' व 'ध्यानी येते ते कोण' यामध्ये ऐक्य असावे लागते. दृश्य पदार्थाचा दृष्टांत होत असेल तर तो परब्रह्माचा अनुभव नव्हे. तो कल्पनेतील जगाचाच अनुभव असतो. दृश्याचा अंत होणे हा खरा दृष्टांत, तो कल्पनेच्या पलिकडे होतो. तो अनुभवल्यावर द्वैत उरत नाही. कल्पनेच्या पलिकडे वस्तुरूप निर्गुणी अनन्य झाल्यावर पापपुण्य, जन्ममरण, संग-निःसंग इत्यादी द्वंद्वे

त्याठिकाणी उरत नाही ('ध्यान धरिते ते कोण। ध्यानी आठविते ते कोण। दोनीमध्ये अनन्यलक्षण। असिले पाहिजे।।', 'जे मनबुद्धी अगोचर। जे कल्पनेहून पर। ते अनुभविता साचार। द्वैत कैचे।।', 'निर्गुणास नाही जन्ममरण। निर्गुणास नाही पापपुण्य। निर्गुणी अनन्य होता आपण। मुक्त जाला।।' - श्रीसमर्थ, 'अनुभवेवीण साचा। अनुभव जगताचा।।' - श्रीमामामहाराज केळकर)

(१९३)

नव्हे जाणता नेणता देवराणा।

न ये वर्णिता वेदशास्त्र पुराणा।

नव्हे दृश्य अदृश्य साक्षी त्याचा।

श्रुती नेणती नेणती अंत त्याचा।।

तात्पर्यार्थ : जाणीव नेणीव, स्मरण विस्मरण, ज्ञान अज्ञान, पाप पुण्य, सुख दुःख, संग निःसंग ही द्वंद्वे अनुभवणे हे संसारी मानवाचे लक्षण आहे. तर अखंड स्मरण - जाणीव - असणे, अखंड सुख असणे, अखंड निःसंग असणे हे देवाचे लक्षण आहे. तर अखंड विस्मरण - अज्ञान, अखंड दुःख, अखंड संग, अखंड पाप असणे हे दानवाचे लक्षण आहे. देवापाशी अखंड जाणीव असते याचा अर्थ तेथे जाणीव-नेणीव हे दोन्ही संभवत नाही. अहो अखंड प्रकाश असेल तर दिवस, रात्र हे शब्द तेथे संभवतच नाहीत. तसेच येथे असलेल्या अखंड जाणीवेने, जाणीव नेणीव हे संभवत नाहीत. या अखंड जाणीवेचे - स्मरणाचे - वर्णन, वृत्तीरहित ज्ञानाचे - स्मरणाचे वर्णन शब्दात करता येत नाही. अर्थात वेदांना, शास्त्रांना, पुराणांना या अखंड जाणीवरूप देवाचे वर्णन नीटसे करता आलेले नाही. तो दृश्य म्हणावा तर डोळ्याला दिसत नाही. अदृश्य म्हणावा तर त्याच्याइतका उघडा - निरुपाधिक - कोणीच नाही.

साक्षी म्हणावा तर साक्षीत्व ही मनोवृत्ती आहे आणि तो निवृत्ती निर्गुण आहे. वेदांनी त्याच्या अनुभवाअंती मौन धारण केले. वेद निःशब्द झाले. म्हणून त्याचे वर्णन शब्दात करता येत नाही, हेच त्याचे वर्णन. ('स्मरण म्हणिजे देव। विस्मरण म्हणिजे दानव। स्मरण विस्मरणे मानव। वर्तती आता।।' - श्रीसमर्थ, 'अगा रात्री आणि दिवो। हा तवचि द्वैतभावो। जव न रिगिजे गावो। गभस्तीचा।.', 'तेथील प्रमाण नेणवे वेदासी। ते जीवजंतूसी केवी कळे।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'उघडाची आला उघडाची आला। उघडाची आला पंढरिये।।' - श्रीनामदेवमहाराज, 'अखंड स्मरण शब्दाने कळेना। पैल ज्ञानाज्ञाना होता कळे।।' - श्रीदासराममहाराज)

(१९४)

वसे हृदयी देव तो कोण कैसा।

पुसे आदरे साधकू प्रश्न ऐसा।

देहे टाकिता देव कोठे रहातो।

परी मागुता ठाव कोठे पहातो।।

तात्पर्यार्थ : ज्या कोणस्थानी हृदयात देव राहतो तो देव आहे तरी कसा ? ते कोणस्थान तुम्ही जाणता का ? देहत्यागानंतर तो देव कोठे राहतो. नवीन देह धारण केल्यावर तो पुन्हा हृदयात कोठून व कसा येतो ? असा प्रश्न साधन करणाऱ्या साधकाला पडतो व तो आदराने आपल्या समर्थ सद्गुरूंना विचारतो.

देव जो हृदयात राहतो, ते हृदय नेमके कोणते ? रक्ताभिसरण करणाऱ्या हृदयात देव राहतो का ? तिथे देवाला रहायला जागा आहे का ? देव जिथे राहतो ते देवाचे देऊळ आत बाहेर निर्मळ आहे असे संत सांगतात. मग हे रक्ताभिसरण करणारे हृदय आत बाहेर निर्मळ आहे का ? नाही निश्चित नाही. अर्थात या हृदयात तो राहात नाही. तो

राहतो ते हृदय वेगळे आहे, हे निश्चित.

देव हा मनमुळी राहतो. अर्थात मन ज्या हृदयात आहे त्याच हृदयात देव राहतो. आपले मन जेव्हा बेचैन होते तेव्हा आपण म्हणतो, माझ्या मनाला आज चैन नाही आहे. हे म्हणताना आपण डोक्याला हात लावतो का छातीला? आपण डोक्याला हात लावतो. अर्थात हे हृदय सहस्रदळी असणार असे वाटते. सहस्रदळी आत्मदेव राहतो असे श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, 'ज्ञानदेव म्हणे आता फार म्हणो काय। सहस्रदळी आत्मा निश्चय वसे।।' कान, डोळे, तोंड, नाक, टाळू या पाच छिद्रांनी जोडलेले अंतराकाश म्हणजे ते हृदय आहे. 'पंचछिद्रयुतं मांसं अंतराकाश। संयुतं सएव हृदयन्नाम।' असे उपनिषदातील वर्णन श्रीदासराममहाराज सांगत. चैतन्याचे हरण करणे, चैतन्याचा पुरवठा करणे, नियमन करणे, हे कार्य ते करत असल्याने त्याला 'हृदय' म्हणतात. ('हृ' म्हणजे हरण करणे, 'द' म्हणजे देणे, 'य' म्हणजे नियमन करणे अशी हृदय शब्दाची फोड श्रीदासराममहाराज सांगत) हे हृदय अंगुष्ठप्रमाण आत बाहेर निर्मळ आहे. या हृदयातच श्रीगुरु, श्रीगुरुंची पाऊले अनुभवावयास मिळतात. ('कोणेगावी आहे सांगा हा विठ्ठल। जरी ठावा असेल तुम्हा कोणा।।', 'देह देवाचे देऊळ। आत बाहेर निर्मळ।।' - श्रीतुकाराममहाराज, 'दृढ विटे मनमुळी विराजत वनमाळी। हरी पाहिला रे हरी पाहिला रे।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'मन समुद्र हृदयी आहे। नाभी रत्नाकर पाहे।।' - श्रीनामदेवमहाराज)

(१९५)

वसे हृदयी देव तो जाण ऐसा।

नभाचे परी व्यापकू जाण तैसा।

सदा संचला येत ना जात काही।

तयावीण कोठे रिता ठाव नाही।।

तात्पर्यार्थ : हृदयनिवासी आत्मदेव हा आकाशाप्रमाणे सर्वव्यापी आहे. तो देव सदासर्वदा सदोदीत सर्वत्र असतो. विश्वनिर्मिती आधीही तो होताच व विश्वाचे अंतीही तो राहणारच आहे. तो नाही असे ठिकाणच नाही. तो सर्वव्यापक असल्याने तो जाणार तरी कोठे व येणार तरी कोठून? तो अविनाशी आत्मदेव अजन्मा असल्याने तेथे येणेही नाही अथवा जाणेही नाही. त्यामुळे येणेजाणे ही क्रिया अविनाशी ब्रह्मापाशी असत नाही. ('हरी आदी रे हरी अंती रे। हरी हा व्यापकू सर्वाभुती रे।।', 'म्हणोनी अर्जुना मी नसे। ऐसा कवणू ठाव असे। परी प्राणियांचे दैव कैसे। जे न देखती माते।।'-श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'जे दिसेना ना भासेना। जे उपजेना ना नासेना। जे येईना ना जाईना। परब्रह्म ते।।'-श्रीसमर्थ)

(१९६)

नभी वावरे जो अणूरेणू काही।

रिता ठाव या राघवेवीण नाही।

तया पाहता पाहता तेची जाले।

तेथे लक्ष आलक्ष सर्वे बुडाले।।

तात्पर्यार्थ : जे आकाश वेगळेपणाने पाहता येते, ते पंचमहाभुतातील गणले जाते तर भुतांतरी जो ब्रह्मांश आहे, त्याला गगन म्हटले जाते. हे गगन वेगळेपणाने पाहता येत नाही. या गगनात - चिदाकाशात - ज्या लहरी उमटतात त्या चैतन्याच्याच असतात. त्या चैतन्याच्या लहरी हे आपले स्वरूप आपण पाहिले असता पाहणारे आपण तद्रूप होतो, स्वरूपाकार होतो. तेथे लक्ष, लक्षिता, लक्षिण्याची क्रिया ही त्रिपुटी उरतच नाही. ('पंचभूतांमध्ये वास। म्हणोन बोलिजे आकाश। भुतांतरी

जो ब्रह्मांश। तेची गगन।।’, ‘आकाश वेगळेपणे पाहावे। स्वरूपी स्वरूपची व्हावे। वस्तुचे पाहणे स्वभावे। ऐसे असे।।’, ‘चंचळपणे विकारले। सगुण ऐसे बोलिले। येर ते निर्गुण उरले। गुणातीत।।’, ‘सगुणाचेनी आधारे। निर्गुण पाविजे निधरि। सारासारविचारे। संतसंगे।।’- श्रीसमर्थ, ‘सोहंमध्ये अवकाश। बोलियले चिदाकाश। तयामध्ये जे लहरी। तेची चैतन्य कुसरी।।’- संतवचन, ‘एका जनार्दनी देखियले रूप। रूप पाहता जाहले तद्रूप।।’- श्रीनाथमहाराज)

(१९७)

नभासारिखे रूप या राघवाचे।

मनी चिंतिता मूळ तुटे भवाचे।

तया पाहता देहबुद्धी उरेना।

सदा सर्वदा आर्त पोटी पुरेना।।

तात्पर्यार्थ : नामाच्या अभ्यासाने नभासारखे रूप जर अनुभवाला आले तर मनाला प्राप्त झालेल्या अनुभवसुखाने संसाराची शांती होते. भवाचे मूळ तुटते. देहबुद्धी संपूर्ण नाहीशी होऊन तो ब्रह्मस्वरूप होतो. पण तो साधन करणे, भजन करणे ही सेवा सोडत नाही. वेळोवेळा आत्मसुख घेत राहतो. (‘नामी रूप ते बिंबले। सर्व वृत्ती मौनावले।।’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘म्हणौनी तू आणि आम्ही। हे दिसताहे देहधर्मी। मग ययाच्या विरामी। मीची होसी।।’, ‘मग यावरीही पार्था। माझा भजनी आस्था। तरी तयाते मी माथा। मुकुट करी।।’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(१९८)

नभे व्यापिले सर्व सृष्टीस आहे।

रघुनायका उपमा ते न साहे।

दुजेवीण जो तोची तो हा स्वभावे।

त्या व्यापक व्यर्थ कैसे म्हणावे।।

तात्पर्यार्थ : कल्पनेमुळे विश्व भासमान होते. त्यात सत्य काही नाही आहे. कल्पनेचा निरास झाला असता कल्पांती विश्वाचा आभास नाहीसा होऊन सत्य स्वरूपाची - सत्य रघुनायकाची - प्रचिती येते. तेथे दुसरे काही व्याप्य जाणवतच नाही. मग रघुनायकाला व्यापक कसे म्हणता येईल? म्हणून सृष्टीला व्यापणाऱ्या आकाशाची - नभाची - उपमा रामाला देता येत नाही. उपाधीरहित आकाशाची - चिदाकाशाची - उपमा रामाला देता येते. ('जे जे काही साकार दिसे। ते ते कल्पांती नासे। स्वरूप ते असतची असे। सर्वकाळ।।', 'आकाश अनुभवा येते। स्वरूप अनुभवापरते। म्हणोनिया आकाशाते। साम्यता न घडे।।', 'वेगळेपणे पाहावे। तयास आकाश म्हणावे। अभिन्न होता स्वभावे। आकाश ब्रह्म।।'- श्रीसमर्थ, 'दृश्य जाउनिया द्रष्टे। द्रष्ट्यासीचि जै भेटे। तै एकलेपणे न घटे। द्रष्टेपणही।।', 'तैसे भूतजात माझ्या ठायी। कल्पिजे तरी आभासे काही। निर्विकल्पी तरी नाही। तेथे मीची मी आघवे।।'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'उपाधीविण जे आकाश। ते ब्रह्म निराभास। ते निराभासी मुळमायेस। जन्म जाला।।'- श्रीसमर्थ)

(१९९)

अती जीर्ण विस्तीर्ण ते रूप आहे।

तेथे तर्कसंपर्क तो ही न साहे।

अती गूढ ते दृढ तत्काळ सोपे।

दुजेवीण जे खूण स्वामीप्रतापे।।

तात्पर्यार्थ : ते स्वरूप सर्वकाळ असणारे अनंता युगाचे अनादी पुरातन व आकाशासारखे आदी अंत नसणारे अमर्याद विस्तीर्ण अनंत आहे. ते

तकनि न जाणता येणारे अतर्क्य आहे. अहंकाराने - मीपणाने - जर त्याला जाणायला जाल तर ते गुह्य कधीही प्रगट होणार नाही. तेच जर स्वामीकृपेने माझा शरीरी असणारा अहंभाव दूर झाला तर मीपणाचा - जीवपणाचा - वियोग होऊन स्वरूपाचा योग होणारा आहे. द्वैत दूर होऊन अद्वैती समरस होणार आहे. ('राम हा कालचा सूत दशरथाचा। अनंता युगाचा आत्माराम।।'- श्रीतुकाराममहाराज, 'आकाशाबाहेरी पळो जाता। पुढे आकाशची तत्वता। तैसा तया अनंता। अंतची नाही।।', 'नवल स्वरूपाचा योग। जीवपणाचा वियोग।।'- श्रीसमर्थ, 'माझा अहंभाव असे शरीरी। तथापी तो सद्गुरू अंगिकारी। नाही मनी अल्पविकार ज्याला। विसरू कसा मी गुरुपादुकाला।।'- श्रीनारायणमहाराज जालवणकर, 'हा अनादी नित्यसिध्दू। निरुपाधी विशुध्दू। म्हणउनी शस्त्रादिकी छेदू। न घडे यया।।'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(२००)

कळे आकळे रूप ते ज्ञान होता।

तेथे आटली सर्वसाक्षी अवस्था।

मना उन्मनी शब्द कुंठीत राहे।

तो गे तोची तो राम सर्वत्र पाहे।।

तात्पर्यार्थ : कळ - वर्म - आकळून साधनाभ्यासाने नामाच्या ठिकाणी रूपाची प्रचिती आली, श्रवणी पेरलेले नयनी उगवले, नामाचा बिंदू घडला की मन वृत्तीसहित मुरते. वृत्तीरहित ज्ञान होते. सर्वसाक्षी मनाचे उन्मन होते. सर्वसाक्षिणी अवस्था तुर्येची परिणती उन्मनी अवस्थेत होते. शब्दाचा ग्रास होऊन व्यवहाराचा शेवट होतो व खरे मौन साधून साक्षात्कार सदोदित होतो. मनाला होणारा दृश्याभास मावळून राम सर्वत्र प्रगट होतो. ('नामी रूप ते बिंबले। सर्व वृत्ती मौनावले।।'-

श्रीतुकाराममहाराज, 'खुंटलासे शब्द राहिला व्यवहार। ज्ञाला साक्षात्कार सदेदीत।।' - संतवचन, 'श्रवणी पेरिले नयनी उगवले नाना रूपे जसे। जिकडे पाहे तिकडे अवघे ब्रह्मची भरले असे।।' - संतवचन, 'सर्वसाक्षिणी अवस्था तुर्या। ज्ञान ऐसे म्हणती तया। परी ते जाणीजे वाया। पदार्थज्ञान।।', 'म्हणोनी सर्वसाक्षी मन। तेची जालिया उन्मन। मग तुर्यारूप ज्ञान। ते मावळोन गेले।।' - श्रीसमर्थ, 'आवस्ता पंचमी नास्ती। जैसे बोले वेदश्रुती। म्हणोनी तुर्याची परिणती। उन्मनी गा।।' - संत मुकुंदराज, 'तुरीयेचे अंतरी मनाचे उन्मन। बोलियेले ज्ञानदेव सत्या।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(२०१)

कदा वोळखीमाजी दुजे दिसेना।

मनी मानसी द्वैत काही वसेना।

बहुता दिसा आपुली भेटी जाली।

विदेहीपणे सर्व काया निवाली।।

तात्पर्यार्थ : मनात कल्पना असेल तर साकार जग दिसते, द्वैताची जाणीव होते, देहबुद्धीने 'पाहणे आपणासी आपण' हे ज्ञान न होताना आकाराचे विपरीतज्ञानच होते. तेच निर्विकल्प अवस्थेत द्वैताची जाणीव न होताना त्या एकाचीच जाणीव होते, द्रष्टाच द्रष्ट्याला भेटतो. आज बऱ्याच दिवसानी देहबुद्धी झडून खरा परमार्थ हाताला आला आहे, मनोलयाने वरकड काया गुमान होऊन देहीच विदेही अवस्था प्राप्त झाली आहे. ('तैसे भुतजात माझ्या ठायी। कल्पिजे तरी आभासे काही। निर्विकल्पी तरी नाही। तेथ मीची मी आघवे।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'म्हणोनी देहबुद्धी हे झडे। तरीच परमार्थ घडे। देहबुद्धीने विघडे। ऐक्यता ब्रह्मीची।।', 'कैवारी हनुमान आमुचा कैवारी

हनुमान॥ पाठी असता तो जगजेठी। वरकड काय गुमान॥'- श्रीसमर्थ)

(२०२)

मना गूज रे तूज हे प्राप्त जाले।

परी अंतरी पाहिजे यत्न केले।

सदा श्रवणे पाविजे निश्चयासी।

धरी सज्जनसंगती धन्य होती॥

तात्पर्यार्थ : मन हे प्रवृत्ती सोडून निवृत्ती झाले, मन हे रामरूप झाले तरी कामक्रोधरहित, सज्जन मनाची संगती न सुटता सदा नित्यश्रवण हे भजन अंतरी साधले पाहिजे. याकरता अंतरी प्रयत्न केले पाहिजेत तरच संसारात धन्यता प्राप्त होणार आहे. ('वेळ क्रोधाचा उगवला। अवधा योग फोल झाला॥', 'आधी होता संतसंग। तुका झाला पांडुरंग। त्याचे भजन राहिना। मूळ स्वभाव जाईना॥'- श्रीतुकाराममहाराज, 'जेथे नाही नित्यश्रवण। ते जाणावे विलक्षण। तेथे साधके येक क्षण। क्रमू नये सर्वथा॥'- श्रीसमर्थ)

(२०३)

मना सर्वही संग सोडुनी द्यावा।

अती आदरे सज्जनाचा धरावा।

जयाचेनी संगे महादुःख भंगे।

जनी साधनेवीण सन्मार्ग लागे॥

तात्पर्यार्थ : मनाने भलाबुरा सर्वसंग टाकून असंग मनाने संगतीत श्रीरामाचा - श्रीरंगाचा - संग अंतररंगी धरावा. देहाला सुटून आत्मरूप झाल्यावर - स्वरूपाकार झाल्यावर त्याला महादुःखाची - मरणाची भीती राहात नाही. साधनाने साध्य, सिद्ध झाल्यावर त्याला साधन

करण्याची गरज राहात नाही. ते सहजच अष्टौप्रहर होत राहते. ('भला बुरा संग टाकून असंग। धरावा श्रीरंग अंतररंगी॥'- श्रीमामामहाराज केळकर, 'संग सोडी राम जोडी भजनी निष्काम। धन्य तुम्ही धन्य आम्ही गाऊ रामनाम॥'- श्रीसमर्थ, 'संग संगतीताचा घडला रे। केशव अद्वयपदी जडला रे॥'- संत श्रीकेशवस्वामी, 'तैसा आत्मसाक्षात्कारू। होईल देखोनी गोचरू। ऐसा साधनहतियेरू। हळूची ठेवी॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(२०४)

मना संग हा सर्वसंगास तोडी।

मना संग हा मोक्ष तत्काळ जोडी।

मन संग हा साधका शीघ्र सोडी।

मना संग हा द्वैत निःशेष मोडी॥

तात्पर्यार्थ : सर्व असत्संगाचा त्याग झाल्यावर प्राप्त होणाऱ्या सत्संगाने तो सर्वसंग परित्याग होऊन निःसंग होतो. या सत्संगाने तो साधक देहभाव विरून अंतर्बाह्य उपाधी सोडून परब्रह्मरूप होतो. आत्मज्ञानाने मोक्षाची प्राप्ती होते. ('निःसंगास भेटो जाता। निःसंगची होइजे॥', 'द्वैताचा तटका तोडिला। भासाचा भास मोडिला। देही असोनी विदेह झाला। या नाव साधक॥'- श्रीसमर्थ, 'साक्षात्कार झालिया सहज समाधी। तुका म्हणे उपाधी गेली त्याची॥ गेली त्याची जाणा तोची ब्रह्म झाला। अंतरी निमाला पूर्णपणे॥'- श्रीतुकाराममहाराज)

(२०५)

मनाची शते ऐकता दोष जाती।

मतीमंद ते साधनायोग्य होती।

चढे ज्ञानवैराग्यसामर्थ्य अंगी।

म्हणे दास विश्वासता मुक्ती भोगी।।

तात्पर्यार्थ : जो माणूस या मनाचे श्लोकाचे पठण करेल व त्याप्रमाणे आचरण करेल त्याचे मनातील रजतमात्मक दोष नाहीसे होऊन तो देहबुद्धीचा मतीमंद शुद्धसत्वगुणी साधनायोग्य होईल. साधनी मन घटून वैराग्याचे बळ - सामर्थ्य अंगी प्राप्त होईल. वैराग्याने दिननीशी होणारे षड्विकारात्मक आयास हा प्रपंच त्यागून परमार्थयोगाने भजन साधून, मनोलयाने झालेला समर्थ रामाचा सामर्थ्यवान दास विशेष श्वास या विश्वासी देवाचे अनुभवाने - ज्ञानाने - मुक्ती भोगेल.

येथे 'ऐकणे' या शब्दाचा अर्थ आचरणात आणणे असाच होतो. नुसते कानाने ऐकले आणि आचरणात न आणता सोडून दिले तर त्याला 'ऐकले' असे कोणीही म्हणत नाही. ('रजतमसत्व आहे ज्याचे अंगी। याच गुणे जगी वाया गेला।।', 'विश्वास तो देव। म्हणोनी धरियेला भाव।।' - श्रीतुकाराममहाराज, 'सायास करिसी प्रपंच दिननीशी। हरीसी न भजसी कवण्या गुणे।।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'जो जो भजनी रंगला। तो तो रामदास झाला।।', 'आयुष्य हेची रत्नपेटी। माजी भजनरत्ने गोमटी। ईश्वरी अर्पुनिया लुटी। आनंदाची करावी।।', 'वैराग्ये करावा त्याग। तरीच परमार्थ योग। प्रपंचत्यागे सर्व सांग। परमार्थ घडे।।' - श्रीसमर्थ, 'साधनी मन घटवी बारे साधनी मन घटवी। साधनी घटता ते बळ अद्भूत। दासाची पदवी।।' - श्रीमामामहाराज केळकर)

